

A

HUNYADMEGYEI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI TÁRSULAT

HUSZADIK

ÉVKÖNYVÉ

MEGJELENIK ÉVENTE NÉGY FÜZETBEN

AZ IGAZGATÓ-VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTETTE

TARJÁN KRISTÓF

TÁRSULATI TITKÁR.

D É V A.

NYOMATOTT HIRSCH ADOLF KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1910.

MAGY. AKADEMLIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

	Lap.
Marcus Ulpius Traianus római oszlopárak Hunyadvármegye területére vonatkozó domború képei. Irta: <i>Király Pál</i>	1
Névmagyarázatok. Irta: <i>dr. Wertner Mór</i>	79
A gyertyánosi mésztufa pleisztocén korú faunájáról. Irta: <i>dr. Gaál István</i>	109
Hunyadvármegye bányászatának múltja. Irta: <i>dr. Veress Endre</i>	121
Nyelvünk történetéhez. Irta: <i>dr. Wertner Mór</i>	158
Néhány adat a dévai rézbánya történetéhez. Irta: <i>dr. Gaál István</i>	173

Tárca.

Ősrégészeti adatok Erdély déli részéből. Irta: <i>Orosz Endre</i>	166
---	-----

Irodalmi értesítő.

<i>Dénes Károly</i> : Hunyadmegyei Almanach II. köt. Ism. <i>dr. Gaál István</i>	113
<i>Dr. Gaál István</i> : A dévai rézbánya. Ism. <i>Kuzaila P.</i>	169
<i>Dr. Gaál István</i> : Szermata korszakú képződmények Vajda-Hunyad környékén. Ism. <i>Kuzaila P.</i>	169
<i>Dr. Gaál István</i> : A Strigy völgyének aranytartalmú negyedkori képződményei. Ism. <i>Kuzaila P.</i>	170
<i>Bauer Gyula</i> : Fehérkőrösvölgyi barnaszén-medence. Ism.: <i>dr. Gaál István</i>	170
<i>Dr. Schafarzik Ferenc</i> : Nyíresfalva és Vaspatak környékének geológiai viszonyai Hunyadmegyében. Ismerteti <i>dr. Gaál István</i>	183
<i>Szabó Imre</i> : Dévai székely-csángók háziipara. Ism. <i>dr. Gaál István</i>	187
<i>Dr. Gaál István</i> : A marosvölgyi harmadidőszaki sóagyag Déva melletti előfordulásáról Ism. <i>Kuzaila Péter</i>	187
<i>Dr. Gaál István</i> : Közép-miocén korszakú sótelep foszlányai Hunyadmegyében. Ism. <i>Kuzaila Péter</i>	187
<i>Zsemley Oszkár</i> : Adatok Hunyad- és Zarándmegye bányáinak állapotához 1815—1817-ben. Ism. <i>dr. Gaál István</i>	187
<i>Dr. Beluleszky Sándor</i> : Erdőhátsági ruhaékszerek. Ism. <i>dr. Gaál István</i>	188
<i>Schmidt Tibor</i> : A turkajárás Hunyadmegyében. Ism. <i>dr. Gaál István</i>	188

Hivatalos értesítő.

Huszonkilencedik közgyűlés jegyzőkönyve. Összeállította: <i>Bottyán József</i>	116
Választmányi ülések (1909. okt. 22., 1910. jan. 19., május 6.; jun. 27. és szept. 6.) Összeállította: <i>Tarján Kristóf</i> .	
Társulati névkönyv 1910. év végén.	

1—2. füzet.

XX.-ik évfolyam.

Január—Juniús.

A

HUNYADMEGYEI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI TÁRSULAT

ÉVKÖNYVE

MEGJELENIK ÉVENTE NÉGY FÜZETBEN

AZ IGAZGATÓ-VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI :

TARJÁN KRISTÓF

TÁRSULATI TITKÁR

Az 1910. évi folyam 1—2. füzete.

DÉVA

NYOMATOTT HIRSCH ADOLF KÖNYVNYOMDÁJÁBAN

1910.

T A R T A L O M.

	Lap.
Marcus Ulpius Traianus római oszlopának Hunyadvármegye területére vonatkozó domború képei. Irta : <i>Király Pál</i>	1
Névmagyarázatok. Irta : <i>dr. Wertner Mór</i>	79
A gyertyánosi mésztufa pleisztocén korú faunájáról. Irta : <i>dr. Gaál István</i>	109

Irodalmi értesítő.

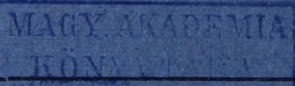
Dénes Károly : Hanyadmegyei Almanach II. köt. Ism. : <i>dr. Gaál István</i>	113
---	-----

Hivatalos értesítő.

Huszonkilencedik közgyűlés. Összeállította : <i>Boltján József</i>	116
--	-----

Fizetési felhívás!

Hazafias tisztelettel kérjük t. tagtársainkat, hogy akik ez év vagy az elmúlt évekre szülő tagdíjaikat még nem fizették ki, méltóztassanak azokat társulatunk pénztárának mielőbb megküldeni.

A pénztáros.

Kérelem!

Tisztelettel kérjük t. tagtársainkat, hogy a Társulat vagy az Évkönyvet illető ügyben a társulat titkárához szíveskedjenek fordulni.

Szíves tagajánlások a titkárhoz küldendők.

A lakásváltozásokat kérjük a titkárral közölni, hogy az Évkönyv szétküldésében fönnakadás ne forduljon elő.

Marcus Ulpius Traianus római oszlopának Hunyadvármegye területére vonatkozó domború képei.

M. U. Traianus két hadjáratban (101—102 és 105—106-ban Kr. u.) hódította meg Daciát, véget vetve a birodalom határait folyton fenyegető veszedelmeknek. Győzelmét fényes diadalmenettel ünnepelte, emlékezetét pedig ragyogó római fórumával és domború képes oszlopával kívánta megörökíteni. A fórum elpusztult, de az oszlop ma is áll s a tudományos és művész világ — háromszáz éve már — percig se lankadó érdeklődéssel viseltetik a nagy alkotás iránt.

A kortársak figyelmét is lebilincselte, méginkább a közvetlen utódokét, kik az élénk képekben nagyobb, tettvágyó és tetteképes kor emlékét látták és tisztelték a főszege oszlopban. A barbárok hasonló tisztelettel viseltettek iránta; kapzsóságuk megrongálta ugyan, de egészében nem merték bántani. A középkor, mely annyi szép emléket pusztított el, megkímélte, sőt pártfogásába vette. A hatodik évszázi Nagy Szent Gergely pápát annyira megragadta, hogy imájába foglalta Traianust minden nap; kegyelmet kért a tisztító helyen sínylődő lelkének s látomása szerint meg is kapta.

A tizedik században a forum Traianumon terjedelmes zárda épült s az oszlop a Sto Nicolao ad Columpnam tornyaként szerepel; 1162-ben a Sto Cyriaco apátság birtokába kerül; ugyanakkor március 27-én halálbüntetéssel sújtja a római tanács az oszlop bármi csekély megkárosítását: »ut est ad honorem ispius ecclesiae et totius populi Romani, integra et incorrupta permaneat dum mundus durat sic eius stante figura. Qui vero mea minuere temptaverit, persona eius, ultimum patiat supplicium«.¹⁾ S e tilalmat nem kellett többé megismételni. A renaissance Róma

¹⁾ Gregorovius: Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter I. k. 470. I. III. k. 572. I.

értelmes népe legnagyobb kegyelettel tekintvén az emlékre, érdeklődéssel fogadott mindent, mi annak érdekében történt. Ebben a pápák mutattak jó példát fényes udvarukkal, melybe összetudták gyűjteni, csoportosítani, koruk és minden idők legnagyobb művészeit, kik között Michel Angelo Buonarroti, Polydoro Caravaggio, Rafael Santi, Julius Romanus, az oszlop képeinek befolyást engedtek műveikre, s fölhasználták inspiratioit. Constantinus és Attila csatáiban, Rafael loggiaiban megtalálhatjuk a columna számos alakját. A Farnese házból származott III-ik Pál pápa 1536-ban kiásatván az oszlop vastag földréteggel borított alapját, falat vonatott köréje; V-ik Sixtus pedig építőmestere Domenico Fontana javaslatára, kisajátította, leromboltatta a régi kolostor helyén emelkedett épületeket, hogy látható legyen egész teljességében. Megnyitatta a fülkét, majd befalaztatta (1587.), hogy az alap erősebb, szilárdabb legyen. Ekkor állíttatta a műszerető pápa Traianus ledőlt szobra helyére Szent Péterét, Marcus Anreliuséra pedig Szent Pál aranyozott bronz szobrát. A nagy esemény emlékére érmet vertett »Exaltavit humiles« fölirattal, Traianus oszlopának alapjára pedig a következőket vésette: »Sixtus V. b(eato) Petro apost(olo) pon(tificatus) a(nno) III.

V-ik Sixtust megelőzőleg kezdődik az oszlop domború képeinek tudományos földolgozása is. A spanyol Chacon az első, ki Muziano Jeromos szép, de nem épen pontos rajzaihoz »Historia utriusque belli Dacici a Traiano caesare gesti« címmel terjedelmes magyarázatot írt. Könyve, rézmetszetekkel (130 tábla) 1576-ban jelent meg, II. Fülöp spanyol királynak, Traianus földijének ajánlottan. A derék úttörőt azóta számosan követték.

V-ik Sixtus érme fejezi be az oszlop külső történetét. Csak 1797-ben, a torentinói béke után, — mikor Párisba hurcolták Róma legértékesebb műkincseit, — fenyegette veszedelem. Pomereul tábornoknak támadt a furcsa ötlete, hogy lebontatja az oszlopot, elküldi a francia fővárosba, a »Szabadság« óriás méretű szobrának az alapjául. A különös gondolat azonban nem érvényesülhetett, mert Bonaparte ellenezte. A hatalmas tábornok élénken érdeklődött a nagyszerű emlék iránt, s mint császár 1812—14-ben Valadier építőmesterrel kiásatta alapjait, a Vendôme oszlopot pedig a columna Traiana mintájára emeltette.

Az oszlopot nagyon megviselte az idő; helyreállítása már

sokszor foglalkoztatott kiváló elméket, legtöbbször franciákat. Ferenc francia király számos rajzot készíttetett; XIV-ik Lajos, a francia Traján, elfogadja Bartoli remek kiadásának az ajánlását; XVI-ik Lajos kormánya idejében pedig, 1788-ban Percier, kitűnő műépítő, kilenc gyönyörű, a helyreállításra vonatkozó lapot készített.

A hatalmas oszlop, öt méternél valamivel magasabb alapon nyugszik. Az alap három oldalát mester kézre valló tropaeumok fődik, valóságos kincses bányák annak, ki a dákok és szövetségeseik védő, támadó fegyvereit kívánja tanulmányozni. A negyedik oldalon szárnyas géniusztól tartott következő fölírat: »Senatus, populusque. Romanus [imp(eratori). caesari. divi. Nervae. f(ilio). Nervae] Traiano. aug(usto). Germ(anico). Dacico. pont(ifici) maximo. trib(unicia). potestate). XVII. imp(erator). VI. co(n)s(ul). VII. (= 113 Kr. u.) p(atri). (patriae) ad. declarandum. quantae. altitudinis] mons. et. locus. tantis. operibus. sit. egestus — (C. J. L. VI. 960).

A fölírat alatt kis bejáró, s ettől jobbra és balra ismét tropaeumok. A fölíratban a *Germanicus* és *Dacius* címeket kivéve, mi sem utal az oszlop sajátképi rendeltetésére. Ha domború képeit elmosás a viharok, vagy ledöntik a lezajlott évszázak a hatalmas törzset, úgy képzeletünk se lenne alakjáról, rendeltetéséről; hiszen Dio Cassius (68, 16), megelégszik az ajánlás két utolsó sorának megismétlésével, és csak mellékesen mondja, hogy az alap fülkáját a nagy ember földi részeinek a befogadására szánták. Később csakugyan idehelyezték a császár arany hamvedrét, de Nagy Szent Gergely már üresen találta a sírt.

Az alap fején széles párna nyugszik: fölötte koszorú, s erről emelkedik föl a karcsú hatalmas oszlop. Tetején akroterion, melyen Traianus óriási szobra állott. Az imperatort — érmei tanúsága szerint — teljes katonai díszben, lépő helyzetben ábrázolták. Vállain lebegő köppen, baljában hosszú, a földre támasztott lándzsa, jobbjaiban golyó, s rajta kétségtelenül Victoria. A szobrot valószínűleg a népvándorlás árja döntötte le, talán a visigótok 410-iki betörése. Chacon 1576-ban még látta lábait az akroterionon, s fejét is, melyet III-ik Pál pápának 1536-iki ásatásai hoztak napfényre. Az értékes régiséget *della Valle* biboros műtárgyai közé helyezték. Később nyoma veszett. Chacon két római láb (= 0.6899864 m) magasnak találta, s a méretből következtetve

a szobrot huszonnégy római lábra (≈ 6.21054 m) teszi. Az oszlop magassága 29.00992 m.

A törzset balról jobbra, alulról fölfelé kigyó vonalban haladó, domború képek borítják.

A képeket Chacon óta többszörösen kiadták: Bartoli, Morell, Piranesi rajzai alapján. De ezek nem elégitették ki a tudományos igényeket. E miatt rendelte el III-ik Napoleon francia császár, mikor Julius Caesarjával foglalkozott az oszlop galvanoplastikus lemásolását. A nagy munkát az anteuil-i műhely hajtotta végre, s az első példányt hat hengerre osztva Parisban a Saint Germain en Laye muzeumban, másodikat a londoni South-Kensington-ban helyezték el. A másolat alapjául szolgált fűsz lapokat (414 db) a római Lateran palota felső termeiben őrzik. A párisi hengereket Arosa 1872—74-ben phototypicus másolatban bocsátotta ki, négy rengeteg kötetben Froehner magyarázataival. A kiadás azonban alig nevelte a domború képek közismeretét, részben, mert kevés (200), számozott példányban jelent meg, részben mert kényelmetlen a használata nagy méretei s a képek szétdaraboltsága miatt (186 l.). Pollen egyidejű, angolul megjelent kiadása se terjedt el. S. Reinach leírása voltaképen kalauz a St Germain múzeum látogatóinak a használatára, ha részletesebben kívánják megtekinteni a hengereket. Szászország közoktatásügyi kormánya segített a szükségesén: támogatásával adta ki C. Cichorius tübingeni egyetemi tanár magyarázataival a domború képeket, két képes, könyven használható kötetben, 113 táblán, eddig két kötet magyarázattal, a berlini Reimer cég.

Cichorius fényképei a laterani főszöntvényekről készültek; lefotografálták mind a 413 db-ot külön-külön, aztán hármát-négyet egyesítettek egy-egy táblán. A majdnem kétszáz méternyi szalag reliefsjeit a kiadók, magyarázók, többé-kevésbé sikerülten, külön-külön képekre, melyek egyes jelenetei a nagy szomorú játéknak — osztották: Froehner 125-re, melyekből 65 jut, beszámítva a Victoriát is az első hadjáratra, 60 a másodikra; Cichorius 155 képet számít: 77 az első háborúra, 78-ik a győzelem istennője, és ismét 77-et a másodikra. A magyarázók tehát nem tudtak egyöntetű megállapodásokra jutni; e miatt az alábbiakban, nem is hivatkozom a képcsoportokra, hanem a folyó számmal ellátott szelvényekre.

A domború képek főalakjai Decebalus dák király és Marcus Ulpus Traianus imperator.

A reliefeken ábrázolt események döntő mozzanatai ama területeken történtek, melyen Erdély meghódítása után előbb Zaránd, majd Hunyadvármegye keletkezett, végül Szászvárosszék — a magyar királyság aegise alatt.

A háborúk előzményei.

Duras utódja Decebalus dák király meghódította szép szóval vagy erőszakkal a törzsek nagy részét és az utolsó Flavius császárral már, mint az egységes dák nemzet korlátlan hatalmú uralkodója szállott szembe, sőt kísérletet tett, az összes balparti törzsek egyesítésére. Aligha sikertelenül, mert 86-ban oly nyomasztó erővel jelent meg Moesiában, hogy a tartomány helytartója Oppius Sabinus nem tudott helytállani.

Ez fölrázta végre a kormányt, s belátván, hogy régi politikáját: egyik népet a másik segítségével tartani féken, nem alkalmazhatja, erősebb szabályokhoz nyúlt. Domitianus császár megbízta Dalmatia, Pannonia, Moesia főparancsnokságával L. Funisulanus Vettoniust, rendelkezésére adva minden megmozdítható haderőt, majd maga is Moesiába megy, hogy személyesen ellenőrizze az előkészületeket. Ez használt, a dákok lecsöndesedtek, nem háborgatták az Al-Duna mellékét. Erre megbátorodott a kormány, s Rómában megtorló háborúra gondoltak. Cornelius Fuscus, praefectus praetorio állott a sereg élére. Ott maradt a harctéren, hadaival együtt. Veszedelmét nem rekonstruálhatjuk. Jornandes szerint átkelt a Dunán, berontott Dáciába, de hogy hol kelt át legnagyobb folyónkon, nem tudjuk. E szerint ellenség területén semmisítették meg seregét egyetlen ütközetben, míg a Tacitus nyomán írt Orosius szavaiból, legalább két mérkőzésre kell következtetnünk, melyek közül a másodikban esett el C. Fuscus, a rómaiak pedig oly rettentő veszteségeket szenvedtek, hogy a nagy történész jobban szerette volna elhallgatni, mint leírni az óriás számot. Ekkor került ellenség kezére a sas is, melyet Traianus első háborújában szerzett vissza. Domitianus e rettenetes vereség után visszatért Rómába, s Tettius (?) Julianusra nehezedett a súlyos föladat, hogy szembeszálljon a barbár győző-

vel. Julianus nyugotról támadta meg Daciát; Decebalust súlyosan megverte Tapaenál a Bisztra és Temes összefolyásánál, és már Sarmizegetusa falai alá érkezett, mikor a marcomannok, quadok, suevek, s talán a jazygok is, kétségtelenül Decebalus fölhívására megtámadták Pannoniát.

A veszélyes támadást nem tudta visszaverni Domitianus, s mégis egyszerre folytatta a két háborút. Sikertelenül, a Legio XXI. Rapax-ot fölkoncolták a jazygok, s már-már kezét nyújtanak egymásnak a Pannoniában és Daciában harcoló szövetségeseknek, mikor Dinitianus hirtelen békét köt Decebalussal. A föltételek súlyosak voltak; a császár jelentékeny kárpótlást fizet azonnal; jövőben évjáradékkal váltja meg a dákok betöréseit; a király kellő számú mérnököt, munkást, katonatisztet kap, hogy megerősíthesse országát, római mintára szervezhesse seregeit, és Domitianus mégis diadalmenetet tartott, mert a király testvérje Diegis, (?) megjelent Rómában, hűbéresküti tett bátyja nevében, s koronát kért és kapott Domitianustól Decebelus részére.

A béke helyreálltával a császár Dobrudzsa biztosítására limest vonatott; Cornelius Fuscus emlékére, fényes sírboltot emeltetett, az elesettek hamvai fölé pedig óriás oltárt a veszedelem színhelyén, Adam-Klissi falu mellett.

A jó szomszédság nem lehetett tartós. Decebalus békéje, magában hordta kezdettől fogva a romlás csiráit. A kor szelleme; Róma világalurmi helyzete; Dacia földrajzi fekvése; a király politikájának nagyratörő, imperium ellenes iránya tették tarthatatlanná. De M. Cocceius Nerva, Domitianus utódja, félt a háború izgalmaitól; örökbe fogadta tehát Marcus Ulpus Traianust, s aztán lehunyta fáradt szemeit.

Az új császár azonnal elhagyta Germaniát, leérkezett a Duna mellékére, majd azzal a nagy elhatározással utazott Rómába, hogy 101-ben számot veé Decebalusszal.

Az első hadjárat. 101—102. Kr. u.

Az első év: A rómaiak támadása.

A támadást mint Tettius Julianus, M. U. Traianus is nyugot felől indította meg. Az Al-Duna mellékére 101 kora tavaszán érkezett, — Viminaciumba (Kostalác — Szerbia), majd lement

Lederatába (Ráma — Szerbia), Drubetisbe (Turnu-Szeverin, Románia), Pontesbe (Kladova — Szerbia) seregszemlére. Maga a nyugoti utat választotta; az Ad Mediam-Teregova felé indult legionariusok, praetorianusok s auxiliümök vezérletét Laberius Maximusra bízta.

A sereg két hajóhídon kelt át a Dunán. Az első a császár személyes vezérletével Lederatánál (Ráma), a második Pontesnél. Az oszlop domború képei az átkelés után, csak Traianus útjával foglalkoznak, a második sereget csak egyszer látjuk, mikor valamely kisebb folyón vagy megdagadt patakon kel át.

Decebalus a támadás elől visszavonult hegyei közé, Hunyadvármegye déli részébe. Nem előzte meg ellenfelét, mert a Duna balpartja, Róma kezében volt már, talán Tettius Julianus hadjárata óta.

Traianus a balparton megvitatta a helyzetet főembereivel Licinius Suraval, Caudius Livianusszal, (19-ik sz.) kik állandó kísérői maradtak végig. Valószínűleg abban állapodtak meg, hogy lépésről-lépésre haladnak; megerősítik útjukat nyomról-nyomra. Így történt.

Traianus fölvonulásának az útját eléggé ismervén, talán megközelítjük a valóságot, ha főállomásait a következő rendben soroljuk el:

Apo vagy A Ponte = Jám.

Arcidava = Varadia.

Centum Putei = Szurduk.

Berzobis = Zsidovin.

Aizi (Ahihis) = Furlog és Remete-Poganis közt.

Tibiscum = Jáz és Zsuppa közt, a Temes és Bisztra képezte földnyelven; közelében vívta meg a császár első és egyben döntő ütközetét Decebalusszal.

Ha megállhat a Tibiscumra vonatkozó helymeghatározás, úgy *Tapae* — nevét Dio tartotta fönn, — aligha helynév, miként szerzőnk s utána a magyarázók mindannyian, sőt a legújabb C. Cichorius is vélte. A szó töve Tomaschek szerint »*tap*«, melynek elzárkozás, tömörülés a jelentése, tehát táborozás is s valószínű, hogy a tábort csak akkor nevezték »*Tapae*«-nak, ha a király személyesen vezérelt. Alig mondhatjuk tehát határozottan, hogy Tettius Julianus és M. U. Traianus egy és ugyanazon helyen vívták meg a döntő ütközetet Decebalusszal.

Az ütközetet személyesen vezérelték az uralkodók; biztos helyen vannak mindketten: Traianus ideiglenes jellegű tábor előtt áll, fölindult arccal; mellette fiatal főtiszt; a dák főparancsnokságot (62-ik sz.) két sárkány és vexillum jelzik s alattuk ott látjuk Decebalus, szépen kidolgozott, érdekes fejét, felső testét; bal-karján diszes pajzs. A király valamely erdő széléről igazította a csatát, melyben ő volt a támadó fél, ő választotta a harctért s — úgy látszik — kellően elkészítette azt; behintette a rómaiak előretörését nehezítő akadályokkal s talán ezeknek a maradványa, az a fatönk is, melyet az 56-ik szelvényen levő lovas átugrat.

A dák haderő igen jelentékeny; pajzsaikon hét különböző díszítményt látunk, miből — római mintára lévén szervezve haderejük, ugyancsak hét önálló csapattestre következethetünk; a karddal és pajzsossal fegyverzett katonaságon kívül, két íjász osztály is harcolt. Lovasságuk nem volt s talán emiatt kellett visszavonulniok a sík terepről. Gyalogságuk száma talán egyenlő volt az ütközetbe bocsátkozott rómaiakéval.

A császár serege részben az ütközet folyamán érkezett a harctérre s részben ott küzdött a véres csatában. A küzdők mindannyian auxiliumok. A rendes cohorsok pajzsain hét különböző jelvényt látunk, tehát ugyanannyi cohors, egy cohors íjász, kilencedik a félmeztelen, pajzsossal, karddal s füttykössel fegyverzett german csapat, végül három *ala*-lovasság, --- tehát körül-belül tizenegyzizenkétezer ember.

A küzdők rendes fegyvereiket használják. Feltűnő, hogy Decebalus csapatai a rómaiakéhoz hasonló súlyos, kétélű, hegyes, sujtásra mint szúrásra egyként alkalmas karddal harcolnak.

A jórészt későn érkezett tartalék hadakat, két párhuzamos vonalban ábrázolja a művész, míg a valóságban egymásután haladnak: elől a praetorianus csapatok, aztán a rendes gyalogság. Amazok, a belső vonal, érkeztek hamarabb. Három *signum*-juk van a következő díszítéssel: koszorúba foglalt sas; szalagos keresztfa; koszorú, tányér, corona vallaris, tányér, koszorú, koszorú. A *legionarius*ok csak két *signum*-ot hoztak; díszítésük a következő: koszorúba foglalt nyitott jobb kéz; mögötte vexillum, lejjebb egymásután öt tányér, félhold, fölfelé álló szarvakkal; koszorú. Sasuk nincsen, tehát nem teljes *legio*. Pajzsaikon villámcsomós jelvény.

A császár mögött két auxiliarius.

A dákok balról és szemben támadtak. Művészünk a két oldalról való támadásnak megfelelően tünteti föl a heves harcot. Nagy elkeseredéssel küzdenek, sőt barbarizmussal, de nem a dákok... a rómaiak. Két auxiliarius levágott dák fejeket hoz a császár elé; egy másik üstökénél fogva tartja fogai közt ellensége leütött fejét. Diótól tudjuk, hogy a rómaiak óriási veszteségeket szenvedtek; az orvosoknak elfogyott a kötöszertük s Traianus kénytelen volt fölszabdaltatni saját fehérenemű készletét, — de római sebesültet, halottat még sem látunk; a harcterem csak dák elesettek fekszenek s dák sebesültek, kiket az ápolók a közel fekvő erdőbe szállítanak, hol már együtt vannak többen.

A hódító sereg tehát helytállott, de sikert nem arattak — Dio se emleget győzelmet; ellenfeleiket nem üldözték; bántatlanul vonultak vissza azok, kelet felé fekvő állásaikba, talán egészen a Vaskapuig, mert szentély várukat elhagyták.

Az ütközet tartama alatt nagy vihar lehetett, bizonyítja a villámló és dörgő Jupiter képe (60—61-ik szelvény közt a magasban). A zivatar egészen a dákok ellen fordult, mi nagy előny volt a rómaiakra, mert a zápor elleneik szemébe csapott. Az esőnek mintha nyoma lenne ruháikon is.

Traianus az ütközet után megállapodott, talán több hétre; ezalatt oltárt emeltetett az elesettek emlékére s elrendelte, hogy áldozatot mutassanak be azon esztendőről-esztendőre.

A császár befejezván pihenőjét, tovább indult s harc nélkül jut el a legközelebb fekvő dák várhoz, mely a kőbe vésett krónikának legsajátságosabb építménye.

És most már Hunyadvármegye határfalujának: Váamamárgának a (Pons Augusti) területén vagyunk.

Az épülettömb (63—64-ik sz.) várjellegű.

A folyóval párhuzamosan haladó falának közepetáján ívelt homlokzatú s vastag, széles oszlopokkal ellátott kapú van. Ez előtt a jobbpartra vezető lábas híd. A falormokon mellvédők, rovatkák. A kapútól jobbra, magas póznákon, hat borotvált arcú emberfő — a második és harmadik közt, a rómaiak vexillumához hasonló zászló s rajta festett, több hullámot vető kigyó. A két legalsó emberfő mögött magas cölöpökön kicsi, négyszögű, egy ablakkal világított faházacska s ennek homlokzatán a padlást

világító környilás. Közvetlenül mellette szintén cölöpökön, széles, fölül szögbe vágott, vastag deszkákból összeállított kerek, földetlen építmény. A deszkákat, mint a hordó dongáit, hatalmas abroncs tartja össze. Mögötte a dák sárkány, magas rúdon vízszintesen lebeg, mert fölfutta a szél.

A jobbparton (a nézővel szemben a balparton) rónaság területén s ezen bekertelve két-két conicus és öt széles, négyszögű talapzaton álló, csatornaszerű oszlop; utóbbiak közül három szétosztórtan, kettő pedig egymás mellett.

Az előtérben rövid palánk s ugyancsak palánkkal körülvett, oszlopokra épített kisebb és egy, közvetlenül a talajon nyugvó nagyobb ház.

E sajtószerű építményt, — mely meglepte a kíséretével érkezett császárt is, ki kellő távolságból veszi szemügyre, — Haupt »Königs und Tempelburg«-nak nevezi. Az utóbbi elfogadható, előbbi alig, mert nem föltételezhető, hogy Decebalus, ily könnyen elérhető pontra tette volna királyi székeshelyét, hova a rómaiak, az oszlop adatai szerint, egyetlen nagy ütközet után eljutottak. Szentély vagy templomvárnak, — melyek egyes népek történetében elég gyakoriak voltak, hiszen az Akropolis, a Capitolium is az voltak, — már inkább mondhatjuk, melyeket a természet különösségei, nemzeti nagy emlékek vagy hitregék által szentté avatott helyeken építettek.

Talán itt vívott meg Tettius Julianus Decebalusszal; — akkor a dák halottak emléke; ha pedig a dobrudzsai nagy ütközeté, hol ott maradt Cornelius Fuscus s vele legalább ötezer római, úgy tropaeum.

A kerek, földetlen építmény a napisten temploma lehetett és valóban sok hasonlatossága van ahhoz, melyet Macrobius, az első évszázi Alexander Polyhistor nyomán leír. A templom, olvassuk, a Zilmissos hegyen emelkedő kerek, fölül, a tetőn nyitott építmény s a Sol és Liber-nek szenteltetett. A *Sol* elnevezés pedig Zalmoxis synonymje, meglévén utóbbinak minden oly tulajdonsága, melyek a napisteneket jellemezték. A templom mellett lebegő sárkány, talán szintén isteni jelvény, a falakon kívül álló conicus oszlopok pedig kétségtelenül azok. De párosával lévén együtt, csak egyik-egyik vonatkozhatik a napistenre; a másik a napisten nőifelét, a holdat jelképezi. És megerősítik a föltevést boldogult Torma Zsófia, egykori szászvárosi múzeumában volt conosok (a tordosi

telepről), melyek közül a nagyobbak alapjai, concentricus sugárvonalakkal díszítettén, szintén a napisten jelvényei. Ez apró cultustárgyak talpa átlukasztatván, isteni tisztelet alkalmával vesszőre erősítették, hogy a talaj fölött kellő magasságban legyenek.

Ezután érkezett meg a második sereg Laberius Maximusszal s Traianus talán a tapaei csata előtt látott castrumban (56—58-ik sz.) fogadta, üdvözölte, beszédet intézve a legénységhez (67—68-ik sz.) A császár emelvényen áll teljes hadi díszben; baljában lándzsa, mellette egyik kísérője. Előtte teljes legio.

Míg a császár beszél s bevégzi a szemlét, dák-küldöttség érkezik lóháton. Traianus katonai díszet ölt a fogadásra. Mögötte Licinius Sura, Claudius Livianus és harmadikul Laberius Maximus. A követek is kiöltöztek: hosszú, rojtos köpenyt terítettek vállaikra; szónokuk szorongva, aggódó arccal beszél, a császár magatartása elutasító. (69—70-ik sz.).

És hogy a valóságban is így volt, bőven igazolja a következő képcsoport. A követek elutasítására a nagy háború véget ért s megkezdődött a guerilla-harc.

Közben Traianus visszatért az Al-Dunához. Pontesben telelt.

A dákok őszi támadása. (101.)

A 74—117-ik szemelvényen nagymérvű, merész támadást látunk. Dák-lovasság kel át a Dunán, nagy, gyalog csapatok tűnek föl a jobbparton és sarmata lovasság, mely fölvert messze vidékeket. E könnyű siker fölbátorította Decebalust és csapatai (76—79-ik sz.) tekintélyes erősséget ostromolnak. Az őrség vitézül és sikeresen védekezik. Ezalatt Traianus értesült a veszedelemről. Hajóra szállott nyomban, a flotta berakodott s megindult lefelé (80—87-ik sz.)

A császár talán az Olt torkolatáig evezett; aztán seregének élére állva, lóháton vezeti hadait. (88—90-ik sz.) Lovassága összetűz nemsokára a pikkely páncélos sarmatákkal (91—94-ik sz.) s megszalasztja őket. Később gyalog-hadak ütköztét látjuk (95—98-ik sz.) A sikert rögtön fölhasználja Traianus; várat építet (99—100-ik sz.) és még el se készült az, máris hódoló nép keresi föl a császárt. A következő nagyterjedelmű képcsoport a főhadak mérkőzését ábrázolja. (101—116-ik sz.) Traianus szemé-

lyesen vezeti az ütközetet, melynek emlékére Nikopolist (Stari Nikup) alapította. Majd beszédet intézett győzelmes seregéhez és visszatért Pontesbe.

A háború második éve. (102.)

A háború második évében ismét Pontesből indult ki a sereg, élén legatus; hajóhídon kel át (121—122-ik sz.) s a már előre ment császár, valamely magasán fekvő várból ereszkedik le a környezetével s üdvözli az érkezőket.

A közbeeső 123—125-ik szemelvényen ismét nagyobb sereget látunk: lovasságot, gyalogságot, szállító csapatokat, melyekről észrevesszük a legelső tekintetre, hogy nem azonosak az előbbiekkel, kik a hajóhídon voltak. E csapatok az atheni hosszú falakhoz hasonló építmények közt haladnak.

Ismét közbevetett kép.

E falakat Domitianus építette az Al-Duna legalsó vidékén, a később keletkezett Tropaeum Traianitól éjszakra s ott meg is találjuk jó formán egész hosszúságukban úgy, amint Moltke porosz tábornagyától fogva Schuchardtig már számosan leírták. Ide a Domitianustól épített, Traianustól megerősített *limes* mellé vonult a 123—125-ik szemelvényen látott hadsereg, mert előre vetették árnyékukat a következő események s föltüntették a tényt, mert a *limes* nyomatékosabb megszállása valószínűleg egy időben történt Traianusnak vöröstornyi támadásával. Hevesen harcolhattak tehát a Duna torkolata körül is, már az első hadjárat második évében, de a küzdelmeket nem ábrázolták, mert nem a császár vezérelte azokat.

A második év harcaira a császár ismét Pontesből indult ki s Bumbesti felé igyekezett, oda, ahol az egyesült Zsily elhagyja a magas hegységet. Ez a pont kétségtelenül római birtok volt már a háború kitörése előtt is, mert az imperator seregeinek főtömege előtt vonult oda. A kép hegyen fekvőnek ábrázolja a castrumot (126-ik sz.) s ez tökéletesen megfelel a valóságnak. A magaslat most Bumbesti mellett meredeken száll alá, mert a lefolyt tizen-nyolc század alatt elmosta nagy részét a víz, elmosta már az erősség nagyobb részét is, de a végső pusztulást elkerült romok: tornyok, sáncok, árkok, nagy terjedelmű várról tesznek tanúságot.

És megállapítható ma is, hogy vízhiányban szenvedett, mert bel-sejében csak egyetlen, esővíz gyűjtésére alkalmas medencét talál-tak. Meg van Bumbestinek hadászati fontossága is; az volt a célja, hogy megoltalmazza a Zsily közép és alsó folyását, a Kár-pátokból eredő rabló kalandoktól. Ezek pedig — Traianus háborúit megelőzőleg — igen gyakoriak lehettek. A castrum tehát Domi-tianus idejében, vagy még előbb keletkezhetett. Bumbesti körül-belül egyforma távolságra fekszik az Olt átjárója közt.

A császár Bumbestitől keletre fordult az Olt felé, többször megállapodva, építkezve. A kellő számú legénység mindig előre ment, hogy elvégezze a szükséges munkákat s mire Traianus megérkezett, készen volt a hid is (143-ik sz.), melyet a part két oldalán, a folyó észak-déli irányának megfelelően, hosszú cölöp-falak védelmeznek. Traianus a jobb partról ment át a balra s itt halad tovább equites singulares kíséretében. Ez a jelenet csak a Kárpátokban történhetett. A Zsily felső folyásában, két ágának (magyar és oláh Zsily) egyesülése után is jelentéktelen; szikla-sziget nincs rajta sehol, tehát már emiatt se gondolhatunk szoro-sára; nagy folyó csak a Vöröstoronyban van: az Olt s ezen is csak egyetlen pont, mely összevág a képpel. A kép a folyó át-hidalását megkönnyítő sziklaszigetet ábrázol s ilyen is csak egy van az Olton — Románia területén — a jobbparton fekvő Robesti falútól éjszaknyugatra. A fölvonulás útja eddig a balparton huzó-dott, de a Robesti és Chinéni közt fekvő Gorganul hegygyel szem-ben, a balpart meredek sziklaoldalai a víz tükréig érnek; ott ma sincsen közlekedő út; a forgalmat most is a jobbparton bonyo-lítják le. Chinénitől Talmácsig csakis a jobbparton találhatók római emlékek.

Tehát az egymástól jó két órányira fekvő Chinéni és Rako-vitia közt a római út a balpartról föltétlenül áttér a jobbra. E két falu közt emelkedik ki Robesti szigete az Olt tükréből. És ha tudjuk, hogy mily rohanó az Olt folyása e tájon, úgy kétségtelen-nek kell tartanunk, hogy a rómaiak az áthidalásnál örömet fel-használták a szigetet, mely annyira megkönnyítette munkájukat. Nagyon valószínű tehát, hogy Traianus itt kelt át a balról a jobb partra. Copaceni és Rakovitia felől jövet Robestínél lovagolt át a jobb partra, s Chinéni irányában folytatta útját tovább.

Ezek után hozzávethetünk Traianus tovább vonulásához.

Egyelőre éjszakra haladt Talmácsig, s talán a Szeben és Olt összefolyásánál vívták a 165—172-ik szelvényen ábrázolt nagy ütközetet.

Közben megtörtént Lusius Quietus mór sejk betörése (155—59-ik sz.). A 155-ik szelvény balrészén úgy tünteti föl Traianust a vésnök, mintha a betörőket nézné. Ez esetben az egyik lovas-oszlopnak a vöröstoronyi szoroson kellett berontania; ha pedig nem arról érkeztek, úgy az imperatort csak művészi szempontból állítja meg a szobrász, hogy elhelyezhesse a megelőzőktől, mint következőktől független csoportozatot. Ha valóban három, egymáshoz közeleső vonalban törtek be, úgy fölhasználhatták délkeleti szorosaink közül: a töröcsvárit, tömösit, tatrangvölgyit, föl a bodzait és ha három elsön érkeztek be, tárva-nyitva állott előttük a Barcaság, az Olt felső fele, s a Feké-Ügy termékeny és akkor is — kétségtelenül sűrűen lakott völgye.

A római sereg alig ment egyetlen tömegben, mert látunk várostromot is (181-ik sz.), melynél a császár nincs jelen, s ahol nem jelenik meg később sem. A sikeres műveletet tehát valameilyik vezére hajtotta végre.

Hogy hol feküdt a vár, lehetetlenség meghatározni.

Az erősség talán Decebalus családjának a sasfészke volt. Valószínűleg itt fogta el Laberius Maximus a király hugát. Testvérjének sorsa nagyon megrendítette az uralkodót, s e szomorú eseménynek nagyrésze volt abban, hogy hajlott a békére.

Az ostrom után rögtön megívott ütközetet, már az imperator vezérli. Hálmon áll rendes kíséretével; idehozzák a bőrkabátos auxiliáriusok két dák fejét, — de Traianus hidegen fogadja a véres diadaljeleket. — Az ütközetet auxiliumok vívják. Középen sodrony páncélos cohors küzd; balra hitehagyott dákok, pileatus vezérletével, kik részben a homlokvonalon harcolnak, részben futamodó véreiket üldözik; jobbra germánok, barbár parittyások. A futamodó dákok a hegyek közé menekülnek (182—87-ik sz.). Az ütközet színhelyét nem állapíthatjuk meg biztosan. Talán Ad Aquas (= Kalán) mellett történt?

A következő kép szerint (188—90-ik sz.) adlocutiót tart az imperator.

A castrum építést nem jelentették; megtörténhetett tehát az ütközet előtt is, vagy rögtön utána, és ha beválik a föltevés, hogy

191-ik szelvényen ábrázolt sajátos forrás a kaláni fürdő medencéje, úgy a castrum körül, vagy annak közelében keletkezett Ad Aquas. A tábornak szokatlanul magas a kapuja, és mintha az udvar sem lenne szabályos. Két magaslat közt fekszik.

Az imperator teljes fegyverzetben, emelvényen áll; baljában valami kiegészítendő tárgy; jobbát fölemeli; taglejtéssel kíséri beszédjét; két rendes kísérőjéhez harmadikul egyik főtisztje csatlakozott; fegyveresek. A császár előtt legionáriusok, praetorianusok.

A tábor jobb oldalán fatörzsekből rakott sáncolat; belsejében két praetorianus, kik valószínűleg a Sztrigy balparti hegyeket — melyek közé a megfutamodott dákok menekültek — kémleli.

Alul jobbra fegyvertelen legionáriusok dolgoznak; részint a fatörzseket döntögetik ki, részint a talajt egyengetik.

A természeti jelenségek iránt érdeklődő művész, mielőtt a főváros nagyterjedelmű képét ábrázolná, megrajzolta a kalán-medencét forrásával együtt. Az auxiliáriusok oda vezették lovaikat, de ezeknek nem izlett, annál inkább nekik, s egyikük még haza is visz sátrába merő edényben. (191-ik sz.)

A császár főhadai kétségtelenül Szerdahely és Szász-Sebes irányában jutottak el a Maroshoz, majd innen a Sztrigy völgyébe.

Békekötés. A dákok hódolása.

Dio Cassius szerint (68., 9.), saját fővárosában, Sarmizegetusában hódolt meg a király népével együtt az imperatornak. A béke föltételei következők voltak:

1. Decebalus kiadja fegyvereit, hadi gépeit.
2. Kiadja a szökevényeket; a Dominitius császár idejében szolgálatába lépett szakembereket.
3. Várait leromboltatja.
4. A jogtalanul megszállott területeket (a jazygokéit) kiűriti.
5. Az imperium szövetségese lesz. Római területen nem toboroztat többé.

Decebalus, ha nem is zárt helyen, de a nagy nyilvánosság kizárásával hódolt meg Traianusnak, térdre bocsátkozván az imperator előtt. Később fényes dák követség indult Rómába a senatushoz; majd kirendelte Traianus a római helyőrségeket, ki Sarmizegetusába is, Longinust bízva meg a parancsnoksággal.

Ezután hazament a császár.

A 102-ik évi hadjáratba való hosszú és fáradságos fölvonulásnak három pontja határozható meg majdnem kétségtelen pontossággal.

1. A robestii sziklasziget.
2. A kaláni vízmedence.
3. Mögötte és fölötte a hátszeg-váraljai őrtorony.

A császár tehát az Olt völgyén tört be Daciába, s a Sztrigy mentén éjszak felől közeledett Sarmizegetusához. E három pont elég annak a bebizonyítására, hogy a fővárosban hódolt meg Decebalus.

De e mellett bizonyít a vaskapui hágónak a 197-ik szelvényen a valóságnak megfelelő képe.

Sarmizegetusától nyolc km-re fekszik a Vaskapu, mely egyfelől az éjszaki peremet képező 983 m magas Dealu Mare, s a déli peremet képező 1266 m magas Vurfu Petri és az 1110 m magas Vurfu Colnici közt húzódik 700 m magasságban, — kelet nyugoti irányban. E jelentékeny magasságú hegyek leereszkednek a főváros felé, éjszakon mint délen, ott 332 m-ig, itt 529 m-ig s félkör alakban fogják be a katlanban fekvő királyi székhelyet.

Traianus tehát, mikor megérkezett a várostól éjszakkelet felé terülő síkságra, elvágta Decebalus összeköttetéseit kelet, mint nyugot felé, ott személyesen, emitt pedig a nyugoti sereg, melyet a hadjárat első évében a tapaei ütközet után láttunk utószor, de amelynek további állomásait nem jeleníti az oszlop.

El volt zárva délfelől is: az oláhországi szorosokat, ösvényeket megszállották a rómaiak.

Decebalusnak tehát, ha nem akar megszökni, a talán még szabad éjszaki ösvényeken, csakugyan nem volt más választása, mint meghódolnia. De úgy látszik, hogy erre csak hosszabb fontolgatás után határozta rá magát: bízott a várának erős falaiban.

Erejével úgy látszik, számot vetett Traianus is. Nem ostromolta meg, de nagy terjedelmű ellenműveket emeltetett, hogy föltétlenül biztosítsa győzelmét, ha mérkőzésre kerülne a sor.

Részeik a következők: balra haladó haránt irányú, kockakövekből rakott, ormán, rovátkákkal ellátott fal, mely a 192-ik szelvény balszélén éles szögben törik meg, s előre tart a gerendabálványos kapuig; szárnyai befelé nyílnak; fölötte karzattal ellá-

tott fatorony ; jobb szárnyától a 195-ik szelvényig egyenesen húzódik az előbbiekkal azonos szerkezetű kőfal, — ismét haránt vonalban ; ormán, a 193-ik szelvényen két merőleges, fölül összekötött gerenda ; a 195-ik szelvényen az elsőhöz hasonló, de keskenyebb, látszólag zárt kapu. A kapuhoz jobbra, még kisebb falrészlet csatlakozik, s aztán több rendbéli, erősen megrongált faépítmény következik ; balról nagy farakás, fölötte a négy gerendából ácsolt állványt befödtek, kétharmad magasságban pedig függő padozattal, emeletre és földszintre osztották ; oldalait bedeszkázták, s balról megtámasztották széles, lapos gerendával ; jobbra hosszába, szélébe, rakott, tizennégy sor gerendából magas platform, a sík balszélén palánk, e mellett jobbra két, merőleges, de keresztfákkal összekötött, négyszögűre ácsolt, fenyőoszlopon nyugvó, a palánknál magasabb fatetőzet, oldalai nyilottak.

E záró műveket, melyek most a várost éjszak-kelet felől befogták, talán a Várhelytől nyugotra, Klopotivára vezető úttól éjszakra fekvő 529 m magas domb és Brázova közt helyezték el, mint hosszú falakat, melyeket megtörték többszörösen.

Eme elzárt területen, a római falak s Sarmizegetusa falai közt terült szabad téren történt a hódolás.

Az imperator serege a város felé nyíló szögben helyezkedett el ; a balszárnyat auxiliumok és praetorianusok, a jobbat szintén praetorianusok foglaltak el. Az imperator emelvényét a háromszög csúcsába helyezték ; szemben ül tehát a várossal és háttal a római művek felé.

A meghódolás jelenetét nagy ügyességgel helyezte el a szobrász, s kétségtelen, hogy a történeti hűség követelményeinek megfelelően ábrázolja.

A legyőzöttek hosszú sorban járulnak az imperator elé, és sorukat amiatt nyújtja el annyira a művész, hogy jeleníthesse a dák nemzet minden rétegének a hódolását. A hosszú sor, leütve a 193—94-ik ábrázolt, térdelő, rimánkodó pileatusokat, következő csoportokra oszlik.

A 194-ik szelvényen térdeplő pileatus, földre fektette pajzsát, görbe kardját ; ezek ábrázolják a fegyverletételt.

Mögöttük öt födetlen fejű alak ; kettőnek a kezét, hátul összekötötték, míg más három leeresztett kezekkel, nyugodtan áll, mintha passiv szemlélők lennének. Nem kérnek semmit. Ez a je-

lenet a békekötés második pontjának a végrehajtását illusztrálja.

A szabadon állók talán Domitianus mérnökei, gépmesterei, fegyverkovácsai; ezeknek nincs miért kegyelmet kérniök; a szökevények pedig hiába kérnének. Dák ruhát viselnek mindnyájan. S ez nagyon érthető: amazok már tizenöt esztendeje szolgálták Decebalust, — ezek pedig szakítottak római voltukkal.

A következők előkelők és közemberek vegyesen. Kérőleg fordulnak a császár felé, mindnyájan. Az elsők térdelnek, a hátsók állanak; fegyvereiket lerakták, meghajtják zászlaikat — két-két sárkányt, vexillumot a császár felé. Sorukat emelvényen vagy sziklán álló, erőteljes, férfikorának delén levő, nemes magatartású térfi zárja be. Ő is kérőleg emeli föl jobb karját, de nyoma sincsen rajta a megalázkodásnak. A király — Decebalus kétségtelenül. A császár előtt térdelő, könyörgő alak nem lehet tehát a fejedelem, — de mindenesetre előkelő főúr, ki rossz fát tett a tűzre. Ha őt véljük a királynak, úgy a leghátulsó alak egészen fölösleges, míg ha Decebalusnak tekintjük, méltányolnunk kell a művész lovagias eljárását, hogy ily discretioval, finomsággal helyezte szembe egymással a győzelmes imperatort, s legyőzött fejedelmet.

Traianust szokatlan ünnepélyességgel jelenítette a művész. Egyedül ő ül. Arkifejezése komoly, szigorú, de nem visszautasító.

Az imperatort főtiszjei veszik körül. Első ízben szerepelnek ily nagy számban: heten; kétségtelenül ott vannak köztük a rendes kísérők is, kikben Licinius Surát és Claudius Livianust gyaníthatjuk, bár éppen az ő arcaik a legelmosódottabbak. A többi öt főtiszt még fiatal ember.

És ha a császár környezetében levő öt főtiszt csakugyan legatus, úgy megoldható az az inconvenientia is, hogy a terjedelmes képen, nem látunk egyetlen legionáriust sem, holott ezek teszik a sereg magvát; ők tehát nem hiányozhatnak ily fontos és egyben nagy pompával járó eseménynél. A művész kényszerhelyzete az oka annak, hogy a legionáriusok hiányoznak. A szög baloldalán álló csapatokat fönnakadás nélkül jeleníthette, s a hat praetorianus signum, hat cohorsra enged következtetnünk, de ott vannak az auxiliariusok is, sőt jutott közülük még a főtisztek mögé is. A legionáriusokat a jobb oldalon, csak niveau megváltoztatásával ábrázolhatta volna a művész; zászlaik, sasaik is

nagy tért foglaltak volna el; a szobrász megelégedett tehát azzal, hogy a császár tibunálja mellé odahelyezte a legatusokat; részt az egész helyett. Térszűke miatt maradtak el a lovasok is.

A 199-ik szelvény képe, a békekötés harmadik pontjának a részben való végrehajtását ábrázolja. A dákok megkezdték Sarmizegetusa falainak a lerombolását.

De a békekötést alig vették komolyan; csak ideig-óráig való mentőeszköznek tekintették és talán már elhatározták a szerződés megtörését, mikor megállapították. Valószínűleg erre utal a művész, midőn Decebalus háta mögött egy-egy pileatus és comatus alakot ábrázol, kik ugyancsak gyanúsán sutognak.

A 200—201-ik szelvényen, a városból kiköltöző dákok.

A kiköltözés képének a pendant-ját, éppen az ellenkező oldalra, a balszélre (191-ik sz.) helyezte a művész: a csomagoló legionáriusokat. Sátraikat már összekötötték a szokásos formában, vállukra vetették, s elindultak. Fölfelé tekintenek, mi az oszlop symbolicája szerint azt jelenti, hogy fölfelé szándékoznak menni. Csakugyan a hegyek közé tartanak, talán a kerek bástya felé, melyet a 191-ik szelvény felső részén látunk, amely valószínűleg római építmény, s talán a váraljai 396 m. magas sziklanyélven épült vigilia. — És ha megállhat e föltevés, úgy ismét egy bizonyíték arra, hogy Traianus a Sztrigy mellékén vonult a hátszegi völgybe. (192—201-ik sz.)

A sarmizegetusai hódolás után tartotta a császár utolsó allocutióját. A kockakövekből rakott suggestumból azt következtet-hetjük, hogy castrum stativumban történik a jelenet (302—3-ik sz.), mely több tekintetben eltér az eddigiektől. Az imperator, s két ismert kísérelője fegyvertelenek. Csak az auxiliumokat látjuk, de a sas azt bizonyítja, hogy jelen voltak a legionáriusok is. Az aquili és signiferek letették medvebőr fejdíszüket.

A legények jobbjukat üdvözlőleg nyújtják a császár felé. Valószínűleg búcsúznak, mert arra alig gondolhatunk, hogy imperatornak kiáltják ki Traianust. Az acclamatio nagy katonai pompával szokott történni, itt pedig a legnagyobb egyszerűség uralkodik.

A megjelent legénység valószínűleg Dacia későbbi helyőrsége. A visszamaradóktól vesz búcsút a császár.

Traianus valószínűleg a vaskapui hágón át hagyta el az országot.

A háború kiterjedése.

Az első hadjárat (101—102) körülbelül a következően határolható területre terjesztette ki Róma közvetlen hatalmát, vagy legalább befolyását, ha ugyan nem volt már előbb is, különösen a Duna balpartján kellő ingerentája.

1. Déli határ: a Duna Viminacium (Kostolác) vagy Ledera-tától (Ráma) egész az Olt torkolatáig.

2. Keleti határ: az Olt a Szebennel való egyesülései.

3. Éjszaki határ: a Szeben és Székáspatak völgye egészen utóbbinak a Marosba való beömléséig; innen a Maros közép folyása a Sztrigy torkolatáig; a Hátszeg patak balpartja; a vas-kapui hágó, a Bisztra völgye; a Tibiscum-Caput-Bubali — Aizi és berzovai megerősített útvonal.

4. Nyugoti határ: éjszakyugaton a Sztrigy völgye, a Hátszeggel való egyesülésétől torkolatáig; délnyugaton a Csirnovecz patak és Karas folyó völgye.

Beleesett tehát e területbe, két, akkor talán egészen, — részben még most is lakatlan terület.

1. Kis Oláhország.

2. A sebeshelyi heggyvidék, melynek a Sebes pataktól nyugotra s délre eső részein, csakis a széleken vannak rendes telepek, falvak.

Hogy harcolt-e s milyen eredménynyel a Duna torkolat vidékére, a vallis Domitiana-hoz vonult sereg, s megnövelte-e az imperium területét, befolyását, nem tudjuk.

A tömérdek vérbe került háború eredménye tehát nem teljes. Dacia két harmada nem érezte Róma fegyvereinek a súlyát, független volt, s ez a függetlenség öntött erőt, bátorságot Decebalusba, hogy másodszor is szembeszálljon a győzelmes imperatorral.

Három év múlva megint elvetette a kockát.

Az első és második háború közé eső évek.

De az elfoglalt vagy megszállott tekintélyes területet nem tekintette Traianus végleges hódításnak. Egyelőre megelégedett azzal, hogy Róma döntő befolyást gyakorol Daciában, s állandó békességet tarthat az egykor oly veszedelmes szomszédal. A béke

biztosítására, a föltételek végrehajtásának ellenőrzésére legionárius és auxiliarius helyőrség maradt az országban Longinus vezérletével. A legénységet megosztották a fontosabb pontok közt, a legatus pedig Sarmizegetusában székel; ugyanott tartotta udvarát Decebalus is. De a királynak nem imponált Traianus megbízottja. Nem teljesítette a béke föltételeit; nem adta ki fegyvereit, hadigépeit; nem rontatta le várait; nem vonta vissza helyőrségeit a jazygok területeiről, sőt foglalt tőlük; ismét toboroztatott római területen; befogadta megint a szökevényeket; várait szaporította, megerősítette fővárosával együtt, s talán ekkor építtette a sebeshelyi hegységben, Szászvárostól délre, ama nagyterjedelmű védőműveket, melyekben annyira megbizott, melyek ellen a második hadjárat főrésze irányult; seregeit napról-napra növelte; a szomszédos és távolabbi barbár és félbarbár népekkel megújította összeköttetéseit; szövetségre szólította őket, ama kézzelfogható igazságú megokolással, hogy Dacia pusztulása után, rájuk kerül a sor; fogjanak tehát össze; háriítsák el közös erővel a közös veszedelmet. Követei eljutottak a Nagy Király udvarába Ktesiphonba is, de hogy mily eredménnyel jártak, mem tudjuk.

Longinus kellően értesülvén a nagy előkészületekről, széleskörű diplomáciai alkudozásokról, kötelességének megfelelően, egyre erélyesebben követelte az építkezések, seregszaporítás, a római területen való toborzás megszüntetését, a békekötésben tiltott összeköttetések megszakítását. De ezzel csak olajat öntött a tűzre; még gyanakvóbbá tette Decebalust, ki lealázónak és veszedelmesnek tartotta a római folytonos sürgetését. Magához kérte tehát, hogy megtudja tőle Traianus céljait, terveit. A legatus azonban nem tudott, vagy nem akart fölvilágosításokat adni, mire a király elvettette kardját, s tisztos fogságába helyeztette, csapatját pedig kiverte Sarmizegetusából, vagy fölkoncoltatta, föl a többi fontos pontnak, kétségtelenül igen csekély helyőrségével egyetemben. Ezután visszakövetelte Traianustól a Dunáig nyúló részeket, s hadikárpótlást is kívánt a mult háború költségei fejében.

Rómában tehát sejthették, tudhatták, hogy veszedelmek fenyegetik a véres harcok eredményeit, hiszen alig maradt az imperium birtokában egyéb, mint Dacia nyugoti része a hidakkal. E miatt adott Traianus kitérő választ, melyből a király nem tudta megérteni, hogy teljesíti-e követeléseit a császár vagy sem, hogy

elég oknak tekintik-e Longinus megsértését a háborúra? Fölfüggesztette tehát a döntést, mert nem érezte magát elég erősnek, mert a dák közvélemény ellenezte az újjhúzást, a törzsek egy része pedig elpártolással fenyegetődzött.

Kapóra jött tehát Longinus ajánlata, hogy kiengeszteli a császárt. Az előterjesztést elkészítette a legatus, szabadosával elküldte Rómába, de mérget is szerzett, hogy kiolthassa életét a kellő pillanatban, ha a császár elvetné javaslatát, ha személye bonyadalmakra adhatna okot, de főként a miatt, hogy végleges szakítás esetére, elkerülje a gyötrelmes kínzatást, melylyel a dákok hadifoglyaikat megölik. A libertinus elindulása csalódásba ringatta a királyt, melyből csak a legatus — ki talán rossz híreket kapott hazulról — öngyilkossága ébresztette föl. A dölyfös barbár, kit ingerelt az, hogy a legatus halála elütötte minden kárpótlástól, a Rómába utazott szabadoson kívánt bosszút venni, őt gyanúsítván a gyorsan ölt mérge megszerzésével; visszakövetelte tehát, ígérve, hogy kiadja Longinus holttestét, a vele együtt elfogott tíz rómain a szintén fogoly centuriót, kit Rómába küldött a dolgok sürgetésére. Az imperator azonnal maga elé rendelte a követet; tőle közvetlenül értesült a helyzet veszedelmeiről s nem adta ki, se őt, se a szabadost.

A kockát tehát elvetették, és Decebalus, hogy helyreüsse azt amit 101—102-ben mulasztott — nem várta be Traianus támadását.

A császár 105 juniusában indult Rómából, s Benndorf szerint Anconán, Korinthoson, Byzantionon (?) át jutott, tengeren, a harctér közelébe.

A duna-torkolati harcok. 105. Kr. u.

Traianus hosszú útján — mielőtt összeméri fegyvereit a sajátképi dákokkal — a dákokra minden tekintetben hasonló néppel találkozván, a hódolók, csak a keleten messze elterjedt thrák törzsbe, — melynek a legészakibb ága a dák, tartozhatnak. Kétségbeesett küzdelmük elnyomása után beletörődtek a thrákok Tiberius idejében a rómaiak igájába, de a kormány hellenizáló törekvései sikertelenek maradtak. Eme tények alapján megállapíthatjuk a barbárokat ábrázoló kép jelentését is: hódoló nép!

Traianus útját azonban nem állapíthatjuk meg föltétlen biztossággal; annyi azonban igaz, hogy a Balkántól délre csak

egyetlen hegységen kellett átkelnie, az Istrandzsán, melyet átszel a Hebros mellékfolyója: a Tonzus; s az orosz, táborkari térképek szerint éjszak felé, ennek a völgye a legkényelmesebb közlekedő vonal. Erre laktak odrysok, kiknek fejedelmei mindig Róma felé gravitáltak, s területeiknek Claudius idejében római provinciává való átalakítása előtt is, a császárság hűbéresei közé tartoztak.

A 237—40-ik szelvényen nagy áldozat. A terep sík, de nyomban utána hegységek következvén, a szent cselekvénynek síkságon kellett történnie; a vidéket rómaiak és barbárok lakták. Eme vonások tökéletesen ráillenek a Pontus közelében, Vespasianustól coloniává emelt Deultumra. A második, jóval magasabb hegység, melynek őserdejében utat tör a hajós legénység, már a Balkán (241—43-ik sz.); rajta túl pedig a harctér.

A 245—48-ik szelvényeken völgyzáró falakkal kapcsolatos, hegyes-völgyes területen dákvárat látunk, melybe jobbról-balra futva érkeznek a menekülők: valószínűleg a 249—51-ik szelvényeken föltüntetett vár alól, melyet auxiliarius helyőrség védelmezett oly sikerrel, hogy a csapatok kironthattak, s elűzhették ellenségeiket.

Az ostrom Traianus megérkezte után történhetett, de a vere-ség alig gyöngítette Decebalust; hatalma, tekintélye még nem ingott meg; népének eddig való veszteségei csekélyek, harcképessége nem csökkent. A határszéli szorosoktól a Duna könyökén húzódó 240—250 km-nyi út tárva-nyitva állott előtte. Könnyen növelhette tehát seregét, s ez meg is történt kétségtelenül, mert megtámadta magát a vallumot, oly hévvel és erővel, hogy a 102-ben, s talán azóta is szaporított őrség áldozatul esik, ha Traianus hadai: lovasság, gyalogság, nem érkeznek kellő időben. Ez a rómaiak javára hajlította a mérleget, s a dákok nagy veszteséggel tértek vissza hazájukba.

Annak bizonyítására, hogy a harcok csakugyan Domitianus vallumánál Troesmis és a Halmyris tó közt történtek, talán fölhozhatom azt is, hogy a dobrudzsai három „*limes*“ közül a legdélibbet barbárok hányták a rómaiak ellen, a középsőt Constantinus császár 315—17 közt, a harmadikat pedig Domitianus, miként, hogy egyébre ne hivatkozzam: Martialisnak Cornelius Fuscusról írt epigrammja is tanúsítja.

Azt föl se tételezhetjük, hogy a dákok, a mai Adam-Klissi táján kísérlettek volna meg a támadást, hiszen a partok védelmére Cornelius Fuscus seregének pusztulása után sokat tett már

maga Domitianus, előre rendelte a legiokat egészen a Duna környékéig; Traianus pedig okulva Decebalus váratlan támadásán — még többet, s már 102-ben megszorította a helyőrségeket. A dákok tehát a transvallaris regiot támadták meg, s a császár Traianopolisból Dymae, Zirinae, Plotinopolis, Uscudama, Adrianopolis, Tarpoduzum, Sadama, Deultum, Anchialos, Scatrae, Marcianopolis, Cruni-Dionyopolis, Tinogittia, Callatis, Stratonis Turris, Tomis, Istrus, ad Salices vonalán sietett éjszakra, most már, miként a 233 - 45-ik szelvény bizonyítja, lóháton s Halmyrisnél átkerülve a vallum éjszaki oldalára, jobbról balfelé vágatott szorongatott hadainak a segítségére; épígy járt el a már előbb fölvonult gyalogság is, de a melynek csak menetelését látjuk, míg tényleges beavatkozását nem jelenítette a szobrász, nehogy az imperator mellett, még más is szerepeljen.

A császár győzelme teljes! Méltán szembe állithatta Tropaeum Traiani-t az új várost és tropaeumát, Domitianus nagy oltárával, Fuscus sírjával.

Az oszlop oldalainak, s a velük kapcsolatos tropaeum megismeréséből az az első nyereségünk, hogy a háborút, hasonlíthatatlanul nagyobb méretűnek látjuk, mint eddig véltük. Nemcsak a mi Nagy-Alföldünk, déli vármegyéink, délkeleti Felföldünk borultak lángba, de az Al-Duna egész melléke, s Decebalus szomszédjai lehetőleg élesztették a tüzet keleten, mint nyugaton. Benndorf szerint moldvai barbárok kezdték meg a harcokat. 105 tavaszán keltek át a Dunán, közel a tengerhez, megszorongatták az alsó moesia legiokat, lázadásra akarták bírni thraciai fajrokonait, kik talán még mindig régi szabadságukról álmodoztak. Moesia Inferior legatusának jelentése után Traianus nyomban tengerre szállott a gárdával. Teraciát lecsillapította személyes megjelenésével, majd a sajátképi harctérre ment s egyetlen, de rettenetes erővel mért csapással visszaszorítja hatalmas ellenfelét a hegyei közé.

A háború színtere meghaladja a hétszázezer négyzet kilométert, versenyez a császár később vívott keleti küzdelmeinek területével. Nagyon is megérthető tehát, hogy miért halmozta el a senatus Traianust a szerencsés befejezés után annyi kitüntetéssel, hogy miért oly bőkezűek az imperator mint senatus a sokféle emlékkal, melyek mind a császár és legiók dicsőségeit hirdetik a páratlan fényű diadalmenettel együtt.

Az események új színtere s a régi közt, nincs közvetlen kapcsolat. Traianusnak a Dobrudzsából Turnu-Szeverinig szárazon vagy vízen tett útját nem jelenítik, mert alig volt benne ábrázolható, vagy ábrázolásra érdemes mozzanat. A hiány további magyarázatára nincs szükség, mert ott, hol az író folytonos kapcsolatra törekszik, a rajzoló csak kellő discretióval járhat el, kénytelen kihagyásokkal, — melyek néha többet használnak, mint ártanak — dolgozni.

Traianus Ad Pontesben töltötte e telet.

Traianus téli szálláson. (105 – 106 közt.)

Pontes rohamosan emelkedett a háború kitörése óta. A nagy dunai híd, melynek építését Traianus már 101-ben elrendelte, elkészült; húsz hatalmas, egyenkint 100 római láb (= 29·6 m) magas, 60 láb (= 17·76 m) széles pilléren nyugodott; felső részét fából ácsolták; elején és végén díszes, óriás kapu s hídfő castrum a jobb mint balparton. Terveit — damascusi Apollodoros készítette és az Al-Duna mellékén állomásozó katonaság építette meg. (258—260-ik sz.) A császár 105-ben fényes áldozattal avatta föl.

A jobbparti castrum hasonlíthatatlanul nagyobb terjedelmű, mint a bal. Fönsíkon feküdt, megerősített serpentin vezetett kapujától a hidig; a part szabad tér, móló szegélyezi; a tér belső részein köz- és magánépületek, színház, melyet a második hadjáratba tartozó kép szerint, földött folyosó kötött össze a császári palotával, mert Traianus nagy kedvelője volt a pantomimeknek. A palota magas, nyitott oszlopcsarnokkal ellátott, terjedelmes épület. A császár kényelméről tehát kellően gondoskodtak.

Pontesben állomásoz az al-dunai flotta egy része is; a partvidék földözésére. Traianus sokat tett a vizi közlekedés javítására, különösen azzal, hogy megásatta a Vaskapu sellőit, szikláit elkerülő 3225 m. hosszú sipi-csatornát.

Itt Pontesben töltötte Traianus a telet; ide küldte Decebalus az orgyilkosokat. A császár környezete azonban szemmel tartotta az embereket; a praefectus praetorio elfogatta őket s a kínpadon elárulták királyi uruk gonosz terveit.

Pontesben fogadta az imperator a szomszéd és távolabbi népek követeit, kik részben érdekeik védelmére, részben udvarias-

ságból jelentek meg; összesen nyolc különböző nép megbizottjait látjuk (262—64-ik sz.), kiket egyszerre tüntet föl a művész, míg a valóságban kétségtelenül különböző időben, talán különböző helyen keresték föl az imperatort.

Traianus a palota előtt fegyvertelenül, polgári ruhában fogadja őket. Fegyvertelen rendes kísérete is. Mögöttük két fegyveres testőr.

A küldöttek valószínűleg a mi Alföldünkről, a Fekete-tenger északi és nyugoti partvidékéről érkeztek, mint a sarmaták, thrákok, germánok, pontosi görögök vagy a bosporusi királyság küldöttjei.

Legérdekesebbek a herculesi alakok, közvetlenül a császár előtt, kiket épen bemutat az imperator mellett álló főtiszt. Fejükön kendő főkötőszerűen; szakálluk, bajuszuk nagy, tömött; felső testük meztelen. Balvállukon hosszú köpeny, melyet az ellenkező oldalon, jobb vállukon kapocs tart össze; az elől álló vezér köpenye rojtos; hosszú, bokáig érő nadrágot viselnek, mely reáhajlik bakancshoz hasonló lábbelijükre. Nadrágjukat derékon zsineggel erősítették meg. A vezér mintha Traianusszal érintkeznék s meglehetősen ügyetlen kézmozdulatokkal kíséri szavait. A császár üdvözli őket. Az imperator magatartása előzékeny, a követé méltóságos; nyoma sincs rajta az alázatosságnak: látszik, hogy független, a rómaiakkal jó viszonyban élő nép követje, ki érzi nemzetének erejét. (263—64-ik sz.)

Valószínűleg bastarnok, kik egykor a Duna deltájától éjszakra laktak. Esetleg hozzájuk tartozik a 263-ik szelvény felső jobbszélén levő barbár is.

A most említett alaktól jobbra és balra, hosszú szakállú, bajuszú férfiak: a jobboldali vonásai feltűnően durvák. Valószínűleg germánok ezek is, de, hogy melyik törzsbe tartoznak, nem lehet megállapítanunk.

A 263-ik szelvény közepén, a bastarnok mögött álló alak kérő mozdulattal fordul a császár felé. Ruházata feltűnően hasonlít a dákokéhoz, bár vannak különböző részletei is. Így a követ valamely kemény szövetből készült főveget visel, míg a dákok pileusa lágy; köpenye rojtos; lehet, hogy valamely, a dákokkal rokontörzs képviselője.

A dákok mögött két, egymásfelé hajló alak. Fejükön homlokzalag. A baloldali arca föltűnően finom. Talán pontosmelléki

görögök vagy a bosporusi királyság megbízottjai; a bosporusi követek megfordultak Traianus téli szállásán, messze keleten, később is, 114-ben.

A 263-ik szelvény bal elő részén álló alakot nem lehet meghatározni többé. Nagyon megviselte az idő. Talán szintén germán.

A 262-ik szelvény két, kaftányos alakjáról se tudunk semmi bizonyosat mondani. Feltűnően kistestalkatúak; a baloldalon levő profilban állván, megmutatja arcát; tömött szakálla, bajusza van; arccsontja kiálló, hajuk sűrű, göndör. Testükön hosszú, majdnem bokájukig érő, ujjas kaftán; erre öltötték föl az oláh parasztkéhoz hasonló kozsokot. Kezüken olyanforma keztyű, mint honvéd gyalogságunké, mi azt bizonyítja, hogy hűvös vagy hidegégáljú vidékről valók. Talán a déli, orosz síkságról érkeztek. Valószínű, hogy megelőzőleg is érintkeztek a rómaiakkal, különben aligha lennének itt.

Hasonlítanak a müzsikokhoz. Szlávok?

Legföltűnőbb az utolsó csapat, mely elűt a többitől ruházatára, mint magatartására nézve. Csak ők fordultak el a császártól; lovaik kötőfékjét fogják; készek az indulásra; — tehát már végeztek. Az oszlopon föltüntetett számos követ közt, ők az egyedüliek, kik fegyveresek. Viselkedésükből észrevehető, hogy kellenetlenül mennek; mintha marasztást várnának; a művész tehát azt akarja föltüntetni, hogy elutasító választ kaptak; küldetésük eredménytelen. A követek kétségtelenül lovas nép megbízottjai; a művész gondosan föltünteteti lovaik faji jellegét; száraz, szikár, kispatajú állatok. A követek fején csákó alakú főveg; fegyverzetük hosszú kard, tegez — tehát íjászok, — de íveiket nem látjuk. Ruhájuk az alsó lábszár közepéig érő, félig testhezálló, inghez hasonlító ujjas, melyet a jobboldalon válluk alatt, mellükön dajkatúvel kapcsoltak össze. Ilyen ruházatú népet látunk a 402-ik szelvényen, mikor a dák háború végén a rómaiak ellen harcolnak. Valószínűleg síksági nép s a dákok egy része, bukásuk után, hozzájuk akart menekülni. Ha az oszlopábrázolta síkság, a magyar Alföld, úgy a lovasok jazygok lehetnek, kik a háború végén a dákokhoz csatlakoztak, kiken Hadrianus, mint Pannonia helytartója vett boszút. Támogatja e föltevést Dio Cassius is (68., 10.), ki fönntartotta, hogy a jazygok a második háborúban követséget küldtek Traianushoz, kérve a területet, melyet Decebalus elfog-

lalt; a császár elutasította őket. A képből is elutasításra következtethetünk. (262-ik sz.)

A követség tagjait élettelen, a valóságnak megfelelően, arcképszerűen ábrázolták. A szobrászok tehát pontos adatok alapján dolgoztak, nem képzeletből. A követek ügyeik elintézése után hazamentek s nem Rómába. Ebből tehát az következik, hogy Traianus kíséretében kiváló rajzoló is voltak, kik a helyszínén készítették vázlataikat, nyugalmas óráikban pedig kidolgozták azokat, talán a diadalmenetben bemutatott festmények számára vagy a már akkor kitervelt oszlop céljaira.

Traianus tavasz multáig maradt Pontesben.

A háború második éve. (106. Kr. u.)

A hadsereg fölvonulása.

A Pontesből kiindult főhadakat Traianus személyesen vezérelte. Lóháton megy előre, utána lovasság, majd legionáriusok legatusokkal. (265—67-ik sz.) A sereg végső csapatai, még a nagy hidat biztosító árok dobogóján vannak, Traianust pedig már üdvözlik az előretolt csapatok főtisztjei s előkészítették az áldozatot. (268—70-ik sz.) A sereg tekintélyes; három praetorianus cohors és ha legénységnek a pajzsain levő díszítésekből következtethetünk, hét különböző legio vexillatioi. Az imperator a készen állott castrumban azonnal bemutatta a suovetauriliát, nagy személyzettel, pompával.

Majd az adlocutio következett. A császár egyenruhában rendes kíséretével suggestumon áll; mögötte lictor a fejszés vesszőnyalábbal. Előtte a leg. I. Minervia sasa és három praetorianus signum. A gyalog legénység praetorianus, a lovasság auxiliarius. A legionariusokst nem látjuk. (274—78-ik sz.)

Utánna nyomban megtartották a haditanácsot (279-ik sz.) A castrum emelvényén ötön vannak együtt teljes fegyverzetben: a császár, három főtiszt s egy primipilus centurio vagy valamelyik cohors praefectura. Az imperatortól jobbra álló legatus teszi az előterjesztést; úgy látszik elfogadják, mert a Traianus balján levő főtiszt már indulóban van; a tanácskozás tehát vége felé hajlik.

Hogy mit végeztek, azt a következő képeken látjuk meg.

A hadsereg két színben, két vonalban, két-két részre osztva, tehát négy hadtestben halad; az alsó vonalban levők harc készen mennek, a felsők hajadonfővel, tehát békés, rómainak minősített területen. A kettő közt magas, szakgatott hegységek.

Az alsó sereget, a nyugotit legatus vezérli, a felsőt az imperator; tehát a keletit. A reliefek iránya szerint, ennek kellett volna a felső vonalba jutnia; a művész azonban ebben illoyalitást látván, a császárt helyezte a felsőbe s a tájolási hibát az útba eső castrum elhelyezésekor teszi — legalább részben jóvá.

A nyugoti sereg következő csoportokra oszlik:

Előcsapatok:

I. Auxiliumok.

1. Suri sagittarii vagy Patmyreni. A sereg élén haladnak. Hegyes, fülvédővel, állszíjjal ellátott sisakot viselnek. Felső testükön ingformájú, a felső lábszár közepéig érő ujjas; bőring — újja csak a felső kar közepéig ér — alatta ismét rövid ujjú, alul egészen a bokáig nyuló, vastag szövetből készült kaftán. Cipőjük sarkatlan. Jobboldalukon, átalvető szíjon rövid kard; ugyanezen szíjon függ hátukon a tegez; íjaik íve valószínűleg acél.

2. Utánuk germán csapatok nyomulnak.

a) Az első csapat feje födetlen, felső testük ruhátlan; nadrágjuk bokáig ér; jobboldalukon kurta kard; balkarjukon tojásdad pajzs.

b) Második csapatjuk a felső lábszár közepéig érő, rövid ujjú, mellükön nyitott ujjast visel. Mintha nem lenne nadrágjuk! Balkarjukon tojásdad pajzs; kardjukat elfelejtette a vésnök.

3. A háttérben barbár parittyások. Ökölnyi nagyságú köveket vetettek ki 200 római lépésre. (= 150 m.)

4. Végül a rendes auxiliumok.

II. A második hadtest élén legatus megy; utána a kürtösök, zászlótartók. Részei a következők:

1. Praetorianusok.

2. Teljes legio, ott van a sas.

3. Vexillatiok, melyeket a vexillum jelez.

A nyugoti hadsereg harc készen vonul. A legénység fején sisak.

Jobbra tőlük, valamely, látszólag egészen kihalt, megerősített helység marad el. Magas falak veszik körül. Kapuja az elvonuló sereg felé nyílik. Fölötte faemelyény. Az erősségben két-két alacsony és magas ház.

A keleti hadsereg következő részekre oszlik :

Az első hadtestet legatus vezérli. Mögötte :

1. Teljes legio, mert ott van a sas.
2. Zászlóalj, mert látunk vexillumot is.

A második hadtest — élén Traianus — csupa legionarius. Ha következtethetünk a pajzsok díszítéseiből, legalább három legio. Sajátságos, hogy a signumok hiányzanak.

Menetjüket a császár nyitja meg. Mögötte egyik rendes kísérője vagy a legio legatusa.

A sereg nem megy harcra.

A két-két hadtest kellő távolságban halad egymástól. Traianus seregét középen — az első és második hadtest közt, — terjedelmes castrum szakitja meg. Ebben épen az első hadtest sátrait, szerelvényeit csomagolják, hogy az érkező imperator és hadai helyet találjanak.

A castrumban nincsen víz. A legénység füles csebrekben hordja be a szükségletet. Talán a 126-ik szelvényen látott erősség hiányos megismétlésével van dolgunk. Ez esetben a császár ismét Bumbestiben van.

A nyugoti sereg. Sarmizegetusa eleste.

A nyugoti sereg első állomása nagy terjedelmű castrum, a sátrak egy részét már fölállították, a többi helyét pedig katonatiszt főügyelete alatt, legionáriusok mérik ki. A kapu előtt auxiliarius őr (290—92-ik sz.) A castrum előtt a leginariusok egy része mezei munkát végez: árpát sarlóz. Ugy látszik, még nem érett, a kalászkok nem hajlottak. Talán takarmánynak szánták, — emiatt jelenítették alovakat is. Junius elején vagyunk. (289—92-ik sz.)

A másik kép Sarmizegetusa elestét ábrázolja. (293—99-ik sz.)

Várának völgyzáró jellege van; és ha csakugyan a fővárost látjuk, úgy a hosszú falak a vaskapui hágó előtt állanak s ez esetben a tükörképet kell irányadónak vennünk s ekkor nem kell semmi magyarázatot se keresnünk arra, hogy honnan kerültek az auxiliiumok a vár jobb, mint baloldalára.

Ha a képet úgy vesszük, miként a szemlélő látja, akkor a falsorozat balfelől, a hegyek mögött tűnik el vagy épen addig terjed, míg jobbról ívben hajlik befelé. A falak ormát három, befelé

ugró torony koronázza; közülük a jobb, kapu fölött emelkedik. A védővonal jobbszárnyán kapuval, toronnyal ellátott elővár.

Előtte a menedékes oldal félmagasságában két csoportot látunk. Balfelől két comatus tekint ugyancsak balfelé; a jobb-oldalon három alak: két pileatus s egy comatus; nagy izgatottságban vannak. Főszereplő köztük a jobbszélen álló, ki valami nagyon szomorú értesítést — melynek elháríthatatlan a következménye — közöl társaival. Nagy a fölindulás benn a városban is. Jobboldalon a magas termetű pileatus mintha menekülni akarna, de a másik, kisebb termetű megragadja a vállait, hogy visszatartsa; középen erős, hatalmas termetű comatus vállára, kéroleg hajlik öreg pileatus: mellette balról közrendű, ki földúlt arccal int a szélső jobbon távozni készülő comatusnak, de ez tagadó kézmozdulattal válaszol; a balszélen levő pileatus aggódva tekint jobbra.

A jobbszélen közrendű száll le a várból — kétségtelenül társai segítségére, mert a jobboldalon heves harc dúl (297—99-ik sz.); dák elesettek borítják a földet; római részről auxiliumok harcolnak, oly hévvel, hogy egyik cohortalis elvesztette sisakját; földetlen fővel küzd ellenfelével; kölcsönös kardcsapást mérnek egymásra. A rómaiak győznek; a dákok hegyek közé menekülnek.

A csata folyamán regularis cohors érkezik a sáncolat baloldalán.

A vár elesett kétségtelenül, mert a következőképen megváltozik a szín, s a nyugoti sereg együtt működik a keletivel.

A nagy várak eleste.

Cichorius következőleg vezeti be a döntő eseményeket ábrázoló képek leírását (II. 214 kv. I.): A 300—315-ik szelvényen foglalt 113-ik domború művel, az összefüggő képeknek, egész a 342-ik szelvényig bezárólag (125-ik kép) terjedő hosszú sorozata kezdődik, melyből a 300—315-ik szelvényekre vésetteket (113—116) mint egységes jelenetet, külön is ki kell emelnünk.

A 302—315-ig szelvényig terjedő óriás védőműveket, bár több részre oszlanak, s nagy eltéréseket látunk építésük technikájában is, a művész egységes egésznek tünteti föl. Balról bevonta közvetlenül védelmi vonalába a természetes sziklát; folytatása jobbról

erős fal, mely a talajviszonyoknak megfelelően vízszintesen halad, emelkedik, száll, vagy nagy íveket képez kifelé avagy befelé. Nagyobb része hegyeken emelkedik, míg a 313—15-ik szelvényen (116 kép) síkságot fog be. Sok helyt, a szögleteken mindenhol, tornyok erősítik, falait több kapu szakítja meg, s meglep a terjedelme épenúgy mint a dákok építésmódja. Hatalmas, szabálytalan kőtömegeket halmoztak egymásra, s közéjük harmad és kétharmad magasságban gerendákat helyeztek, úgy miként a rómaiak castrumain látjuk (ld. 191—96-ik sz.). E jellegzetes falakat eltakarják néha a szereplő alakok, de a 304—13-ik szelvényeken közvetlenül tanulmányozhatjuk azokat. És ha a vésnök, míg másfelé elnagyolja azokat — most a védővonal sajátosságait, nagy időtrabló pontossággal mutatja be, úgy nagy oka volt rá, hogy föltüntesse annak egységes voltát a szemlélővel szemben.

A szereplők csoportjai közt sincs meg a kellő egység; több részre oszlanak, s vagy maga a művész, vagy az események tartalma választja el őket egymástól, de mivel a rómaiak támadására vonatkoznak, együvé tartozónak kell tekintenünk mindannyit.

Az tehát kétségtelen, hogy a 300—315-ik szelvényeken ábrázolt események ugyanazon vár alatt zajlanak le, annak különböző pontjain, különböző időben, s ugyanazon ostrom különböző mozzanatait tüntetik föl. A szelvényeken látott hosszú védővonal — miként önként érthető — nem egyetlen várnak messze elnyúló homlokzata, hanem miként a 308-ik szelvényen jelzi is a művész, jobbra és balra befelé hajlik az, úgy hogy események, támadások, három oldalon történnek. Az eredeti domború kép az oszloptörzs hengeralakjának megfelelően hajolván, a szemlélő, ha a központról (308-ik sz.) tekint jobbra és balra, tényleg is meglátja, hogy különböző oldalon történnek az események.

Világos tehát, hogy nagyjelentőségű a vár, bevétele pedig elsőrendű mozzanata a háborúnak. A legnagyobb dák vár fontosságát igazolja az is, hogy Traianus személyesen jelent meg falai alatt (306-ik sz.); elérése, bevétele volt célja, a főnnebb két vonalban látott seregnak; ily fontos pont alig lehetett egyéb, mint Decebalus király vára, melyet csakugyan megostromoltak, mert Dio szerint elesett (68, 13.). A régi Sarmizegetusára azonban, mint Froehner és Pollen teszik, nem gondolhatunk, mert ezt megszáll-

lották a rómaiak már 102-ben, s míg a 300—315-ik szelvényeken ábrázolt vár hegyen fekszik, melyet a támadóknak meg kell másznia, addig Sarmizegetusa, jobbról-balról hegyektől övezett síkon terül . . . Építésének a módja, hasonlít ugyan egy és másban a rómaiakéhoz, de ez nem elég ok arra, hogy ne vélhessük dák királyi várnak. Hiszen Decebalusnak voltak római, illetőleg görög építőmesterei, mérnökei, s talán ezek tervezték a hatalmas védőműveket; azt pedig tudjuk Diótól (68, 10), hogy a király épen a két háború közt emeltette, vagy erősítette meg a legtöbb várat.

A helyrajzi viszonyokat illetőleg kétségtelen, hogy a külön-külön vonuló seregek útja erre irányult, s tény az is, hogy falai alatt egyesültek; Cichorius úgy véli, hogy a 111—112-ik képeken (293—99-ik szelvény) a királyi vár falai alá érkeztek az előcsapatok, s ott mérték össze fegyvereiket legelőször az őrséggel. Majd körülfogják a várat egészen; a négy külön jelenet tehát, a rómaiak különböző pontokon történt kísérleteit ábrázolja. A kísérletek azonban, egy kivételével, egészen eredménytelenek; s nagy kiterjedésük egyben azt is igazolja, hogy hosszabb időt igényeltek, ami nem is igen lehetett másképpen, mert a mesterségesen és mindenféleképpen megerősített vár negyedik oldala voltaképen hegység, melyet az ostromlók alig keríthettek be, de amelyen át az ostromlottak szabadon érintkezhettek a külvilággal.

A város fekvéséről tehát teljes bizonyossággal mondhatunk már eddig is annyit, hogy terjedelmes, egyenetlen, emelkedő vagy szálló szegélyzetű fősíkon fekszik, hogy bevonták védővonalai keretébe, a síkság egy részét is.

Ezután így folytatja (Cich. III. 339 kv. 1.): Az kétségtelen, hogy Decebalus a 300 és következő szelvényeken ábrázolt királyi várban tartotta udvarát, s kétségtelen Dio (68, 14) és Plinius (ep. 8, 4.) adatai alapján az is, hogy Traianus elfoglalta a második hadjáratban; azt pedig kizártnak kell tekintenünk, hogy a régi Sarmizegetusát látjuk magunk előtt, mert ez katlanban fekszik, amaz pedig fősíkon, s oda fölösleges lett volna a rómaiaknak két vonalban vonulniok, mert elfoglalták már 102-ben; Decebalus lemondott róla, a béke megkötése után pedig a megszálló sereg főhadiszállása volt. Nyilvánvaló az is, hogy Decebalus Sarmizegetusa eleste után másfelé székelt, a képeinken látott rengeteg erősségben. És hogy csakugyan azt foglalták el a rómaiak, a

classicusokon kívül, kézzelfoghatóan bizonyítja maga az oszlop, melyen a második hadjárat második évében nem látunk több ostromot.

Találunk az elhelyezésre némi útmutatást (Dio 68, 14.) Pannonia egykori kormányzójának ama följegyzésében is, melyekben Decebalusnak, kincsei elrejtésére tett kísérleteit beszéli el: »Megtalálták Decebalus kincseit, bár elrejtette a királyi székhelye előtt folyó Sargetia folyó medrébe. Elvezettette a folyót hadifoglyokkal, ágyát fölászta, s oda hordatta ezüstjét, aranyát, a nedvességet elviselő drágaságokat, aztán betakartatta kövekkel, földdel, s visszavezettette a folyót régi medrébe. A ruhaneműeket s hasonló dolgokat, az oda való hegyi barlangokba vitette, aztán megölette őket, hogy ne árulhassanak el semmit. De Bikilis nevű bizalmasa, ki mindent tudott, fogságba kerülve árulóvá lett.« Az elbeszélés hiteles volta kétségtelen; mellette bizonyítanak az egyébként ismeretlen, s megse gyanúsítható nevek: Bikilis és Sargetia. A kincseknek római kézre kerültét pedig igazolja az oszlop 138-ik képe (= 366—68-ik sz.), melyen kevéssel a vár eleste után katonaság kíséri a gazdag értékszállítmányt.

Dio idézett szavaiból két fontos tényt állapíthatunk meg: először a város mellett viz folyt el, a különben ismeretlen Sargetia, mely igen jelentéktelen lehetett, mert másként alig vezethették volna más mederbe, s aztán megint vissza oly rövid idő alatt, mert ha a dolog oly titkon esett meg, hogy a király belső emberein, s a munkát végrehajtott hadifoglyokon kívül senki sem tudott róla, legkevésbé a városi lakosság, úgy egyetlen éjszaka kellett megtörténnie. A spēlaia (= barlangok) többes alak amellet bizonyít, hogy nem egy, hanem több, egymáshoz közel levő, vagy egész, egymással kapcsolatos barlang complexumról van szó. Ugy látszik, s ez föltűnő, hogy spēlaia előtt levő »ta« szócska ezeket mint közismerteket s nagyhirűeket jelzi.

Dio elbeszélésén kívül, a képeken is találunk több útmutatást, a királyi székhely fekvésére és domborzati viszonyaira vonatkozólag. A fővárost az ostrom különböző állapotában négyszer látjuk: a 113—116-ik képen (= 300—315-ik sz.) egész kerületét, a különböző oldalakon lejátszódott kirohanást, ostromokat; a 119-iken (322—25-ik szelvény) a várost madártávlatból, mikor kétségbeesett, helytállani tovább nem tudó védői fölgúyják; a

120—22-ik képen (325—333-ik szelvény) a rómaiak bevonulását megelőzőt rettenetes tragoédiát ábrázolja a művész, alig figyelve a talaj viszonyokra; 124—26-ikon (337—342-ik szelvény) a bevonult rómaiak kirabolják a várost. Eme nagy csoportok kiegészítő része még a 111-ik (293—97-ik szelvény), mely a vár egy részét ábrázolja, mikor megérkeznek a római csapatok.

Eme képekből, melyeken a talajviszonyok nagyjában ismétlődnek, megrajzolhatjuk, megállapíthatjuk a város arculatát: nagy terjedelmű község; erősítésein nagyon is észrevehető a római hadi építészet befolyása, de a belsejében levő házak, tornyok, falak, egészen dák jellegűek: fából készült valamenyi. A fősík mögül magas hegy emelkedik ki, melynek hosszú, jobbra és balra ereszkedő gerince hátulról biztosítja a várost. Ez oldalról nem zárhatták el Traianus seregei, s mert az őrség egy része, elvonult fönnakadás nélkül a hegyek közé, valószínű, hogy erre rendes összeköttetése volt a külvilággal; a fősík más szélei, többé-kevésbé meredeken szállanak alá. A 301—2-ik szelvényen a sziklák természetes falat képeznek, s a dákok e mögül verik vissza a létrákon föltörekvő ellenségeiket. A természetes sziklától jobbra bevágódást látunk, s itt kezdődik a szabálytalan tönkökből rakott, kettős gerenda betétes fal, mely mindig a fősík szélén halad, s emelkedik vagy száll, és kifelé vagy befelé hajló nagy íveket rajzol, közönként pedig, hol ismét sziklák nyújtanak védelmet, meg is szakad. Helyenként magas tornyok erősítik, néhol pedig a falon kívül helyezett hadigépek védik; a falakat kapuk szakítják meg több ponton. A hátsó részszel szemben fekvő oldal (= 114 kép = 306—08-ik sz.) — tehát a homlokzaton meredeken száll alá a fősík mély völgybe, melyet túlhan a rómaiaktól megszállott magaslat határol; a Diótól említett Sargetia medre csak eme völgyben kereshető. A 115-ik képen (= 309—319-ik szelvény) a fősík lankásan száll alá, s itt kaput törtek talán. Végül negyedik oldalán is lassan hanyatlik a plateau az alsó város felé, melyet bevontak ugyan a védővonalba, de egyben a vártól magas fallal választottak el.

E szerint a királyi vár fekvése époly jellegzetes, mint talaj viszonyai. Ha segítségül vesszük a Dióból megállapított tényeket: folyó és barlang s a művész ábrázolta részeket, melyeknek hitelességében nincs okunk kétkedni, úgy nagy reményekkel foghatunk

a helyrajzi meghatározáshoz, annál inkább, mert az oszloptól illusztrált 106-ik évi küzdelmek Dacianak igen csekély részét érintették. A 102-ben kötött béke szerint Decebalus birodalma csak a magyar délkeleti Felföld belső részeire szorítkozott, s ezóta a vöröstoronyi szorostól a Vaskapu és a régi főváros, Sarmizegetusa felé húzódó hegyvidék képezte Dacia déli határát az imperium felé. A délkeleti Felföld belső részeit négy, a keleti Kárpátokból eredő, párhuzamosan nyugatra vagy délnyugatra ömlő folyó hasítja át. Ezeket hosszan elnyúló, kelet felé irányuló hegységek választják el egymástól, s völgyeik voltak mindig, de főként az ó-korban a legfőbb közlekedő vonalak. Legnagyobb köztük a legéjszakibb a Maros, az egykori Dacia, majd Erdély fővize, melyet a rómaiak, miként a 131-ik kép (350—53-ik szelvény) igazolja, csak a nagy várak eleste után, hosszabb meneteléssel értek el. A 131-ik képet megelőzőtt eseményeknek tehát a Maroson innen kellett történniök, a fővárost pedig a Maros, a déli és keleti Kárpátok közt fekvő háromszögben kell keresnünk. De még szűkebbre vonhatjuk a határokat. A 106. kv. képen (280—89-ik szelvény) a királyi székeshely felé két külön vonalban közeledő sereget láttunk, s kifejtettük, hogy ez esetben csak a két legdélibb völgyről; az Olt felső völgyéről s Nagy-Küküllőéről lehet szó, melyekben megvoltak tényleg a nagy római utak. Ha azonban a hadaknak valóban ily hosszú menetet kellett megtenniök, úgy a királyi vár meglehetősen messze lehetett a keleti Kárpátokban, és oda kellett vezetnie mindkét folyóvölgynek. Másfelől azt is bizonyítottunk kell tekintenünk, hogy a rómaiak soha se mentek túl a keleti Kárpátok előtt tornyosuló Hargitán s baróti hegyeken, melyektől keletre sohasem fordultak elő római leletek, melyeken át a közlekedés nyugotról kelet felé, csak a múlt évszázban nyílt meg. Végül a Hargita nyugoti lejtőjén gyakoriak a római régiségek, s ugyanott mutatta ki s igazolta be Téglás Gábor a keleti limes hosszú vonalát. A Hargita nyugoti lejtőjén terülő oláhfalusi fősíkra vezetnek a római utak is, a Nagy-Küküllő s Olt völgyében, és az Oltba ömlő Homoródéban, melyekben — miként föltételezhető volt — a római sereg fölvonult. A királyi vár tehát a Hargita környékén keresendő.

Azt kell tehát megállapítanunk mindenek előtt, hogy találunk-e ott meredeken emelkedő, hegyes hátterű fősíkot, aljában kisebb

folyót, barlangot vagy barlangokat, az az oly vidéket, melyre reá illenek Dio Cassius adalékai, mint az oszlop képei.

Kutatásainkat a barlangokon kell kezdenünk. Barlangok csak Vargyas és Homoród-Almás községek közt, a Vargyas völgyében találhatók; a délkeleti Felföld legszebb természetes üregei. A Hargita lejtőről az Oltba ömlő kis folyó meredek, egymással szemben, falat képező szikla partján nyílik mind a kettő: a jobb-oldali kisebb, a baloldali óriás, számos részből álló barlang csoport, mely két órányi távra nyúlik be a talajba; belsejében kisebb-nagyobb, gyakran valóságos dómokká bővülő termek váltakoznak, melyeket néha széles folyosók kötnek össze, máskor pedig oly szűk odvak, hogy csak hason csúszva juthatunk át rajtuk; a fővonalból, a szélrózsa minden irányában, mellékfolyosók, termek nyílnak, s elég lenne gyakran egy-egy jókora kő is arra, hogy valamely oldalhelyiség nyílását elzárjuk teljesen, fölismerhetetlenül. A barlang bejárata pedig, melyhez a sziklafalon most csak meredek ösvény vezet, egyszerű sötét lyuk, melyet a gyakorlatlan szeműek észre se vesznek, melyet szükség esetén könnyen elfödözhetnek a menekvők. A régi korokban nagy hasznát látták a vidék lakosai e barlangnak, sőt rendes telepedő hely volt, mert belsejének talaját, a bejáratától számítva elegyéngették egész órányi távolságra, míg többi része megtartotta ősi arculatát, s a földszín alatt sűrűn találják még most is a barlangi medve csontjait.

Barlangunk a folyó felé meredeken szálló, »Kőmező« nevű fösík szegélyén fekszik. A plateau-t hátulról (a folyóval ellentétes oldalon) meredek hegy, a Máltető, vagy Málhegy határolja, de egyben el is zárja megközelíthetetlenül. A folyó meredeken száll alá a fösík, délen meg az előtte fekvő szikla vágja el a közlekedni kívánók útját. A Máltető felől a fösík szélei délen, meredek falat képeznek; nyugatról a folyó felé, a sziklafalban két bevágódást, — melynek oldalai lankásabbak — találunk; éjszaka felé szinte észrevétlenül olvad össze a síksággal.

A fösík, katonailag fölötte kedvező pont. A Máltető magaslatáról óriás területek tekinthetők át: a déli és keleti Kárpátok; nyugot felé Homoródig, majd a két Homoród köze, s azontúl a Nagy-Küküllő vidéke. A közeledő ellenséget messziről észrevették; a Kőmezőt tehát, félreeső fekvésénél fogva, főként a középkorban, sűrűn fölkereste a vidék lakossága: így a tatárok

idejében. Akkor több ízben volt lakossága az almási barlangnak, s még most is constatálhatók a falak — melyekkel egykor elzárták a nyílást — romjai. Így föltételezhetjük azt is, hogy valaha falak vették körül az egész Kőmezőt! De Cichoriusnak — hypothesis szerint a legfőbb ponton, hol Dacia csillaga elhunyt — nem volt érkezése arra, hogy ásatásokkal bizonyítsa be, föltevésének kézzelfogható igazságát!

A fönnebbiekből kiviláglik teljes határozottsággal — folytatja, hogy a fősík terepviszonyai összevágának az oszlopon ábrázolt királyi székhelyével, össze Dio adalékaival: ott van a folyó mint barlang. Az egyezések tehát csábítók, — de mielőtt azonosítanók a területet Decebalus egykori királyi várával, azt kell megállapítanunk, hogy a Vargyas csakugyan a Dio említette, a főváros előtt elfolyó Sargetia-e? Mindenek előtt a folyó nevére utalók. Közismert dolog, hogy a folyó nevek szállanak át legbiztosabban ágról-ágra, nemzedékről-nemzedékre; így történt Daciában is; az ősi nevek közkeletűek most is! Maris vagy Marisus = Maros; Samus = Szamos; Tisia = Tisza; Mutria, Amutria = Motru; Berzobia = Berzava; Alutus = Olt; Ampulum = Ompoly; Tsierna = Cserna (?) A »Vargyas« határozottan a *Sargetia*-ra (sic!) emlékeztet; megvan a bűvő medre, s ott folyt el a királyi székhely előtt. Most már csak az a kérdés, vajjon a Vargyassal is megtörténhetik-e, hogy egy-két óra alatt elvezethető medréből, majd visszatéríthető ugyanoda. Ez a kérdés, ismerve a Vargyas sziklaágyát, meredek partjait, az első pillanatra paradoxonnak látszik, pedig épen a Vargyassal történhetik meg nagy könnyűséggel, az el- mint visszavezetés. A már említett ponton a következő természeti tünetény észlelhető: a barlangtól néhány száz méternyire, a Vargyas színe fölött jelentékeny, de alig észrevehető üreg tátong, melyen át lefoly a víz egyrésze, s aztán ismét előtűnik kevéssel a barlang alatt, hogy egyesüljön a főággal. Ha a vízállás elért bizonyos magasságot, úgy az üregbe rohan a folyó egész tömege, s ekkor miként dr. Krausz segesvári orvos bizonyította Cichoriusnak, a meder szárazon marad a föld alá jutás s a föld alól való kijutás közt terülő szelvényen. Ez a levezetés, hacsak nem dagasztatták meg a Vargyast esőzések, olvadások, megtörténhetik máskor is, főként nyáron, minden nagyobb fáradtság nélkül. A föld alá vezető üregnyílásánál, a folyó alig néhány

méter széles, s oly köves, hogy a hömpölyök és egy-két fatörzs segítségével, féléjszaka alatt megépíthető a töltés, mely földuzasztja a vizet, s beszorítja az üregbe; de az a töltés, mely elkészült pár óra alatt, szétrombolható kevés perc munkájával, s akkor a Vargyas visszatér ismét rendes medrébe. Végül — mondja — megemlítem, de a nélkül, hogy fontosságot tulajdonítanék neki, hogy a Vargyas átlag 0·5—1 m mély, míg a barlang közelében, Almás község lakosainak egybehangzó állítása szerint 5 m mélységű göbbenője van; ekkora mélység ily kis patak medrében alig magyarázható természetes úton; mesterséges az eredete kétségtelenül.

A fönnebbiekből világos, hogy az ismertetett terület, melyet a katonai és földrajzi viszonyok alapján, a királyi vár színhelyének kellett vélnünk, tényleg is annak bizonyul, a reliefeknek megfelelően, részint meredek, részint lankás oldalaival, a lejtőjét öntöző folyóval, a Dio említette hatalmas barlanggal. Védelmi szempontból előnyös a hely, mely régentén tényleges vár volt. És ha számba vesszük, hogy a folyó — miként Dio írja — levezethető a legnagyobb könnyűséggel, továbbá, hogy a *Vargyas* név hasonlít a *Sargetia*-hoz (!!!), nem vitatható el a lehetősége annak, hogy a kőmezei fősíkra helyezzük a Decebalus királyi várát. És bizonyos az is, hogy a dák királyi kincsekre vonatkozó rege, csak is a helyi viszonyok megismerése után válik érthetővé, természetessé. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy Délkeleti Felföld keleti részének két nagy hadiútja ide vezet, bár itt nincsen római város, csak egy-két, szinte elszigetelt castellum akad, úgy hogy később nem volt többé szükség az említett stratégiai vonalakra, minek az a természetes magyarázata, hogy itt volt a dák főváros; a két római, katonai utat pedig a Decebalus székvárosa felé, két vonalban tartó sereg építette.

Hogy időszerint a fősíkon — leütve a Téglás Gábortól constatált sáncokat — nincsenek romok, csak ezer meg ezer szabálytalan kőtömb, azt nem lehet bizonyítékul használni föltevésünk ellen, mert *Kőmező* a régi *Erdély* legnagyobb mésztelepe, s kemencéiben a hosszú évszázak alatt, elképzelhetetlen mennyiségű követ égettek ki. Hozzájárul még az is, hogy az oszlop tanúsága szerint a fővárosban csak faházak voltak, védőművei, falai közt pedig két gerenda réteg; a rémes pusztulásból tehát alig maradhatott meg valami.

Ha a fönnebbiek összevetésével vizsgáljuk a Decebalus székhelyét ábrázoló domború képeket, úgy a fonsík, melyen a város faházai emelkednek — 219-ik kép = 322—25-ik sz. — Kőmezővel azonos, a vár mögött levő hegy pedig — szintén a 119-ik kép — a Máltetővel. A fonsíknak hosszan elnyúló, meredeken szálló — mint a 114-ik képen = 306—308-ik szelvény — hol falszerűen ereszkedik a völgybe — oldala a Vargyas völgyét kelet felől határoló sziklafalnak felel meg, — 114-ik képen levő római posztó pedig a Vargyas jobb partjára helyezendő. A két bevágódás — 114—115-ik kép — megfelel a Farkashegy és Kőmező, s Kőmező és Középhegy közt levő bemélyedésnek. Kőmező vidéke s a reliefek közt, két más oldalra vonatkozólag is megvan az összhangzás, mennyiben a fonsík egyik oldalon meredeken csap le, mint a 113-ik képen, míg az ellenkező oldalon lankásan száll alá; eltérést csak annyiban állapíthatunk meg, hogy a meredek oldal, a relief fonsíkjával szemben állónak baloldalára, míg a lankás jobbára esik; addig Kőmezőn épen megfordítva történik, mert itt délen, tehát jobbról száll alá a plateau meredeken, míg éjszakon, az az balról, lankásan. Itt, úgy látszik csere történt, ha a művész csakugyan a kívánt vidéket akarta ábrázolni. De ezen kár lenne fönnakadnunk, hiszen tudjuk, hogy a szobrászoknak nemcsak a helyszínt, de az időrendet is szem előtt kellett tartaniok, ez pedig a háború történetére sokkal fontosabb mint amaz. A meredek ellen vezetett rohamok, megelőzték kétségtelenül az alsó város bevételét, s ha a művész egyetlen vonalban kívánta adni a 113—116-ik csoportokon a vár egész képét, úgy csakugyan nem volt más választása, mint fölcserélnie a város éjszaki és déli részét, úgy miként tette. Hiszen célt ért a szemléltetés, ha a néző a képekből megértette azt, hogy eleintén a meredek sziklafalakat ostromolták, utóbb pedig ellenkező oldalon az alsó várost, teljes szerencsével, mi aztán maga után vonta az egész vár elestét.

Ha ez így van, úgy a 106—112-ik képek a mi malmunkra hajtják a vizet, elősegítik föltevésünk megokolását és a királyi várnak a Hargita aljába való helyezését, épügy a bevételt követő képsorozat: 127—131, melyek a rómaiaknak a Marosig való előhaladását ábrázolják; ez esetben 127-ik képen kezdődő továbbvonulás, mely a Hargita alól indult ki, s castellumokkal megerő-

sített vonalon történt Korondon át a Nyárád völgyébe, majd tovább nyugotra és Traianus Maros-Keresztúrnál érte el Délkeleti Felföldünk legnagyobb folyójának a síkját.

Cichoriussal szemben Petersen (II. 144. kv. 1.) következőképen foglalja össze nézeteit:

Sarmizegetusa volt Decebalus fővárosa, az első mint második hadjáratban, de 105—106-ban nagyobb, terjedelmesebb, erősebb, s kétségtelenül reá vonatkoznak Dio szavai: *épeskeuaze tà ěrumata*. Az adott helyzetből önként következik, hogy Decebalus, a Vaskapu keleti torkolatától délre fekvő magaslatokon emelkedett fővárosát, amint kézrekerítette, megerősítette, megnövelte kelet mint nyugot felé; emerre a Vaskapu kétségtelenül újjáalakított védőműveinek bevonásával, amarra pedig a római castrum felhasználásával.

Petersen a következő képeken ismeri föl Sarmizegetusát.

I. 74—76 = 191—201-tk szelvény; balra római tábor, jobbra a főváros, úgy miként 102-ben bevették.

II. 111 = 293—97-ik szelvény. Távolból, helyes perspectiva nélkül látszó kép; a római seregek előcsapatai megérkeznek több napi párhuzamos menetelés után.

III. 113—116 = 300—315-ik szelvény. A rómaiak ostromlják, a dákok védelmezik. Epizódok.

IV. 119—122 = 322—333-ik szelvény; az ostromlottak végső szorongattatásukban.

V. 124—126 = 337—343-ik szelvény; a rómaiak megszállották.

Hogy az első kép csakugyan Sarmizegetusát ábrázolja, átalánosan elfogadott föltevés; hogy a II—V-ik csoport a második hadjáratban ismét Sarmizegetusát ábrázolja, Cichorius bebizonyította kézzelfoghatóan, míg elődjei közül Froehner csak a III-ikat, IV-iket fogadja el a fővárosnak, a más kettőt pedig (II., V.) egyéb községeknek véli; de Cichorius szerint Dacia székhelye a második hadjáratban, nem a későbbi Sarmizegetusa Ulpia Traiana augusta colonia Dacica (= Várhely), hanem a Hargita lejtőin a kőmezei fősíkon fekszik. E föltevés azonban ellenkezik az írásbeli hagyománnyal, s megdönthető a reliefek segítségével is. Hasonlításuk össze mindenek előtt a város öt különböző képét, — nem azonosságuk kimutatására; ezt beigazolják a területükön történő

események, hanem az eltérések beigazolására, melyek annál élesebbé teszik az egybevághatóságot.

Hogy a város három különböző részre oszlik, illetőleg három különböző részből nőtt együvé, leginkább az ötödik, a rómaiaktól megszállott Sarmizegetusa bizonyítja. Az emelkedő, szálló, jobbra-balra hajló, külső faltól befogott területet *a* és *b* fal három részre osztja; közepén *B* a legnagyobb balra, az az keletre, — a szemlélő délre tekint — a kisebb *A* rész, nyugoton *C* a terület háttérében, mely alig ismerhető föl oly gyorsan mint *A*. A bal felső fal *a*, onnan, hogy a külsőtől elválik, egyenesen, végig láthatóan halad a kép hátsó határáig, bár az nem állapítható meg, hogy itt aztán a keresztfalhoz csatlakozik-e, avagy valamely sziklával olvad-e össze, míg jobbról csak gondos szemlélet után veszszük észre, hogy a külső faltól balra, alul sátrak, jobbra, felül kivonuló katonák közt elváló *b* nem maga a külső fal, mert a szöglettől, melynek lapos alsó része valamely kapu vagy torony oldalfalának vélhető — ferdén szemben, a kép felső részén látszik a város valódi szöglete, s közte és a toronyfal közt nyílik a kapu, melyen kivonulnak a katonák. Tovább, balról is látunk, az utolsó katona s a felső sátrak közt, toronyhoz hasonló, rovátkás, nagyon megviselt, kockakőfal részletet, mely a jobboldalinak megfelelő, baltorony töredéke lehet. A látszólagos szöglettől kiugró fal tehát, mely befelé elenyészik ismét belső, vagy választó fal volt tehát.

Cichorius az V-ik városképen látható falakról azt véli, hogy a rómaiak építették be a dák vár udvarába; de e föltevésnek ellentmond két erős érv: először: a rómaiak kizárólagos urai a várnak: egyetlen dákot se látunk benne; nincs tehát ki ellen védekezniök, másodsor, mert a IV-ik számú városképen is, mikor a királyi vár még dák birtok volt, ott vannak a falak *a*, *b*, körülbelül ugyanazon pontokon, s három részre osztják a belső területet. Hol a második fal *b* a külsőhöz csatlakozik, torony emelkedik az ormon, ugyanott, hol a III-ik képen a torony baloldala fölismerhető maradt; s a rómaiak az V-ik képen ugyanott vonulnak ki, hol a IV-iken a dákok. De az V-ik város képet, nagyon összezsugorította a szobrász; így a külső falnak a *b*-től jobbra fekvő része, szinte elmaradt. A második belső fal *b* a IV-ik város képen valami domb előtt végződik, s lesz még róla szó a III-ikkal való összehasonlításkor.

Előbb azonban beszéljük meg a IV-ik képen a bal *a* belső falat. Elöl egészen egyszerű; kapcsolatos a jobbra húzódó külső fallal; balra ennek nincsen folytatása; fölöslegessé teszi a természetes szikla; e mögött kisebb közönként, tornyos kapukkal megszakított falrészletek következnek vagy természetes darabok. Ha összevetjük ezt a részletet az V-ik képpel, a hasonlatosság világos s szabadon választhatunk: hogy a külső fal első része, mely a belső *a* fal elmaradása miatt a belső természetes szikláig halad, az V-ik képen tódítás-e, a IV-iken pedig hanyagságból maradt el? A III-ik képpel való összehasonlítás eme fölfogás felé fog hajlítani s egyben azt is észlelhetjük akkor, hogy az oszlop domború képein, mily irrationalis viszonyban állanak egymással az emberek és tárgyak, mikor a dákokat védőműveiknél nagyobbaknak tüntetik föl s falaikat meghaladva, gyújtják föl a házakat; így aztán lehetséges, hogy a jobbra álló dák takarja el a falat, melyet az alak magasságában, legalább is bajos lett volna tovább folytatni.

De nemcsak ez a kis faldarab hiányzik a negyediken, hanem az egész, a kerektorony felé haladó fal s a mellette ismét látható fal. Bár a toronyhoz való csatlakozás az I-ső számon nem látszik, a fal még se lehet más, mint az I-ső számu városképen a castrum fal. A természetes darabok közé beépített tornyok és falak, melyeknek kezdete a II-ik és III-ikon látszik, az I-sőn még nem volt meg. Decebalusnak kell tehát tulajdonítanunk azokat s alább megértjük, hogy mi volt a célja velük. Föltűnő, hogy az V-iken látható haránt fal, a negyediken, melyen beláthatunk a város belsejébe, elmaradt; de lehetséges, hogy azonos vele a kapu mögött kezdődő s hátul balra hajló második fal. Ez esetben ugyáncsak eltolódott s ahelyett, hogy befogná Decebalus palotáját, inkább kirekeszti és párhuzamosan halad a másikkal, — de anélkül, hogy megfeythetnők, az ilyen módon való elhelyezés okát. A rajzba itt sok hiba csúszott be, így a kőkockák eresztéke hibás s emiatt két fal, lehetetlen formában kapcsoltatott össze. A második fal talán a város jobb részén, valamely félbe maradt épület, milyenek elöl s balra állanak — a részlete; épügy a szokatlan hátsó fal is, mert Sarmizegetusában máskor sohasem látunk ilyesmit. Ilyformán hátul, valamely terjedelmes épület állhatott, melynek négyszögű nagy udvarába elöl, kerek toronyból nyílik a bejárás. Az előtérben levő épületeket — elöl jobbra ismét kerek torony — csak

úgy foghatjuk össze egy csoportba, ha föltételezzük, hogy a kőfaragó nagyot hibázott.

Sarmizegetusának a második háborúba tartozó képein, csak a IV-iken látunk házakat, de Petersen szerint, ezeket is csak amiatt, hogy szemlélhető legyen a város fölgyujtása. A II-ikon és III-ikon hely se volt hozzá, lefoglalták a drámai jelenetek; az V-iken már csak füstölgő romjaik voltak meg, ezeknek a föltüntetéséhez pedig nem értett művészünk.

A fővárosnak Traianus második háborújában ábrázolt három része közül a baloldali A. a római castrumnak felel meg, mely az I-ső képen a délről látott székeshelynek balján fekszik. Itt (az I-ső képen) azonban sokkal nagyobb, terjedelmesebb — mert a győzelmes imperator fényét, hatalmát kívánták föltüntetni — mint az V-iken, míg a III-ik képen nyilvánvaló a szándék arra, hogy a területi különbségeket ki akarják egyenlíteni. S vajjon a fölgyujtott épületek hármass ablakaikkal, a palota nagy udvarával nem római formájúak-e? ... Hiszen minduntalan emlegetik, hogy Decebalus szolgálatában számos római szökevény volt, kik várakat építettek, hadi gépeket készítettek ... Tőlük származhattak tehát a házak is, bár a mindenhol látszó szögfejek azt bizonyítják, hogy a házak fából vannak. De fából épültek drobetae-iek is (98 = 257—59-ik sz.) Alig kockáztatunk tehát nagyot, ha úgy véljük, hogy Sarmizegetusának ez a része volt egykor a római tábor, melyet Decebalus a parancsnok törbeejtése, majd megöletése, a helyőrség fölkoncolása vagy elkergetése után elfoglalt s a római főhadiszálláson rendezte be udvarát, mert palotája elpusztult valószínűleg. Decebalus palotáját gyujtották föl tehát a dákok legelőször, mikor fővárosuk veszendőben volt másodszor is. A király nincsen már székeshelyének falai közt s bár Plinius (ep. VIII. 4.) »pulsum regia« nevezi őt, nincs kizárva a lehetőség, hogy menekvése előtt elrendelte palotája fölgyujtását.

Az V-ik képen nyoma sincs az egykori fénynek s mégis több reminiscentiát találunk az első kép római castrumára. Miként itt, úgy az V-ik képen is ott áll a háttérben, balról egy, kockakövekből rakott kerek vagy polygon építmény. Az I-ső képen rovátkák vannak ormain, míg az V-iken kúpfüdele van. Ezt a rómaiak rakhatták reá a megszállás tartama alatt, akár dák, akár római eredetű volt az építmény. És épen a torony tájékaról ered a töl-

tések közé fogott, szögben hajló (az V-iken kétszer) forrás, mely az I-sőn világosan fölismerhető, míg az V-iken úthoz hasonlít s ennek minősíti Cichorius is. S e különösségek ellenére is, több tekintetben hasonlítanak egymáshoz önmagukban, mint azonos környezetüknél fogva: balra a római tábor, illetőleg Sarmizegetusának belőle fejlett része s mellette itt mint ott a zsákoló római katonának — hogy hajlandóbbak lehetnénk ügyetlenségnek vagy hibának tekinteni egyik vagy másik képen, mint föltételezni, hogy egymástól mindkét esetben annyira különböző és mégis annyira hasonlító dolgok: patak és út, a valóságban egyazon helyen legyenek s ábrázoltassanak. De ha azonosak, úgy természetesen a gondosabb kidolgozás az irányadó: a vizetmerő s ivó katonának az I-ső képen s nem a fölületes, elnagyolt V-ik. És ha csakugyan folyó vízzel van dolgunk, fölmerül ismét a kérdés, mire való itt a víz? Cichorius, hogy saját izlésének megfelelő magyarázatot adhasson a képnek az ad-aquas-i (Kálán) forrást és medencét vélte fölismerhetőnek s mert Ad Aquas még jó távol fekszik Sarmizegetusától, elválasztotta a 74 = 191—192 sz. és 75 = (193—199-ik) képeket. Petersen szerint a forrás ábrázolása csak művészeti szempontból magyarázható s azt föntartja most is, mert ez a szempont kezeügyében volt a szobrásznak, ha Sarmizegetusától balra, illetőleg a római tábortól víz folyt s még hozzá történeti nevezetességű, melynek szerep jutott a hadjárat eseményei közt is. Dio meg is említi ezt a vizet (68., 14.): *potamòn tòn Sargetian tòn parà tois basileiois autóù Sarmizegetusának csak fölgyújtott részéről mondhatjuk igazán, hogy Decebalus tá basileia-ja s akkor a folyó csak az lehet, mely alá ásatta kincseit, mint a gótok Alarichét, meg a nagy király földi részeit. A kincsek föltalálását nem tudták jeleníteni a művészek, de a táborba szállítást igen s ezt a 138-ik képen = 366—68-ik szemelvényen látjuk. Az egészen természetes, hogy a kincsek epizodja nagyon is érdekelte a római közönséget s akkor azt is megértjük, hogy miért mutatják be a művészek a kérdéses folyót. Az I-sőn ábrázolt folyó ugyancsak hasonlít a 401—2-ik szelvény határfolyójához. Az, hogy az I-ső számu városkép folyója a nagy viztartóban végződik, nem vág össze Dio-val, se a természetes képzetrel, de még se elég ok az egész föltevés elvetésére, mert egy vagy más úton, mégis csak megmagyarázható. Talán ez a magyarázata*

annak is, hogy a »*Sargetias*«-t, mely az első háborúban még kívül volt a védőműveken (74 = 191–192-ik sz.), később bevonták közéjük (124 = 337–39-ik sz.) s mikor ezt végrehajtotta Decebalus már elrejtette medre alá kincseit vagy oda szándékozott rejteni, ha pedig csak a víz miatt történt, úgy ez volt a legkedvezőbb hely az értékek biztosítására.

Mielőtt hozzáfognánk a III-ik számú városkép taglálásához, vessünk egy pillantást a II-ikra, mikor a második háborúban a római hadsereg s magunk is távol látjuk Sarmizegetusát. Két dolgot ismerünk föl e sommás képben: a természetes sziklához csatlakozó falat s a városhoz már kezdetben hozzáépített két oldalrészletből A-t, a baloldalt, keletit.

Csak a III-ik főkép van még hátra, melyen, több mint valószínű, hogy a hosszan elhuzódó homlokvonallal, egyben a keskenyebb oldalokat: a keleti bal s a nyugoti jobbrészt is ábrázolja és bizonyosabb itt, mint az I-sőn és V-iken, de bizonyosabb még a IV-iknél is. A 113 = 300–305-ik szelvényeken látható képnek közös vonása a II-ik, IV-ik és V-ikkel, hogy a mesterséges, itt pontosan a történeti valóságnak megfelelően kidolgozott védelmi vonal természetes sziklához csatlakozik; s nem kockáztatunk nagyot, ha föltételezzük, hogy a természetes és mesterséges erősítések épüget váltakoznak, mint a IV-ik és V-ik képen láttuk. A szögletet képező, előreugró bástya fölismerhető az V-iken is. Ezután a haránt vonalú, fölül befelé hajló, külső fal következik, melyen faoszlopokon nyugvó födélzettel, hosszú folyosót látunk, körül-belül ott, hol az I-sőn, farakásokra helyezett, ugyancsak födött folyosót látunk. A falat, mely innen indul befelé, már nem láthatjuk mély szintje miatt. Csak tovább, jobbra alakul a fal úgy, hogy beletekinthetünk a vár belsejébe. De hol van a második, belső választó fal? Ugy látszik, hogy nem tüntették föl és Cichorius mégis úgy véli, hogy meg van, de eltakarja az udvaron mozgó tömeg. Menjünk tovább.

A hiányzó házfal helyett, a harmadik kép jobboldalán, előre ugró bástyát *D* látunk, mely nemcsak nagyon fölületesen munkált V-ik város képen hiányzik, de hiányzik talán a IV-iken is. Eme kiugrás, úgy véli Cichorius is, a különben hegyen épült vár előművének, melyet a sikságon építettek, tekinthető. Nyugoti fekvésénél fogva eme erősséget a Vaskapu torkolatát záró bástyának

minősíthetnők, mely úgy látszik, önálló védő mű; erre engednek következtetnünk a benne s a rajta kívül lejátszódó események s a választó fal hiánya.

De figyelmes szemlélet után a IV-ik város képen is látunk s hozzá ugyanazon helyen *D*, kiszögellő előművet, mely a 328-ik szelvény mellett levő választó vonalnál kezdődik s a 331-ik szelvény tornyáig terjed. A körfal kiugrása észrevehető jobbra, mint balra, de összezsugorodottan, mert haránt vonalban ábrázolta a művész, nem úgy, mint itt a harmadikon. A *D* előmű belsejében, a belvárossal szemben történik a dák urak tömeges öngyilkossága, sík területen, mely nem közvetlenül mélyed el, miként másfelől se látjuk a talaj ellapulását; a terep szint, különbségeit, a háttérben levő, — balra sziklához támaszkodó s toronnyal védett sziklakúpig huzódó palánk teszi szemlélhetővé. A palánk és külső fal közt — jobbra-balra tekintető, előre hajlott dák comatus lopózik kifelé. Vajjon merről érkezett? Csakis ama kapun át jöhetett, mely a 329-ik kv. szelvényeken ábrázolt nagy kitörés alkalmával elpusztult! ... Nem lévén valószínű, hogy ilyen hosszú fal átjáró nélkül maradt volna. A palánk végén levővel ferdén szemben áll a másik torony, melynél a második, belső választó fal *b* elválik a külsőtől s a két torony közt huzódik az út, — melyet a menekvő dák mutatott meg — a vár belsejébe olyképen, hogy a kifelé menő jobbán a külső fal van, a befelé menőén a választó fal. Az út tehát a régi stratégiának megfelelően köti össze a *D* előművet a *B* felső várossal.

A *D*-ből *B*-be való, a IV-iken megállapított följárónak, ha a III-ikon és IV-iken helyesen azonosítottak az előművek, a III-ikon a világosan megállapítható kapu s fölötte a torony felel meg. A jobb végén csatlakozó palánk s torony itt hiányzanak, mert itt a falakat romboló katonák ábrázolására fektették a fősúlyt; ugyanazon ok miatt hiányzik a külső falról is a torony, de a befelé haladó falat mégis fölismerhetjük a kökockák összekapcsolásáról. Ez a fal azonban most külső fal, mert tovább balra, ismét jobbra haladó fal — melyeken túl a dákok láthatókká válnak megint — csatlakozik hozzá. Ha ez utolsó faldarab, a bal helyett, a jobb végén befelé haladóhoz csatlakoznék, úgy elégséges lenne a III-ikkal való egyezés, mert akkor utóbbi belső fal a *b* lenne. Talán a képfaragó felületességének tudhatjuk be az eltolódást. Mert —

hangsúlyozzuk még egyszer — az öt képen ábrázolt város azonossága kétségtelen; elég tehát az eltérések kellő megmagyarázásához s e közben bátran hivatkozhatunk a vésnökök esetleges tévedésére is.

Még egy-két szót Cichariusnak a II—V-ik városkép topographiai elhelyezésére vonatkozó föltevésére. Ő ama hypothesisból indul ki, hogy a második háború a 102-iki békekötésben határuk megállapított Maros vonaltól éjszakra vivotott s ez alapon fejt ki (179. kv. I.), hogy »a második dák háborúban tekintetbe veendő erdélyi harctér földrajzi alakulata olyan, hogy 106-ban csak ez (t. i. a főváros elfoglalása) lehetett Traianusnak s a rómaiaknak »legközelebbi katonai föladata«; . . . melynek megoldásával kapcsolatos a föltevés, hogy az éjszakkeleti Erdélybe vezető négy folyó völgy közül csak az Oltét s Nagy-küküllőét választhatta az ellenséggel szembe vonuló két hadsereg, melynek végső célja aztán a kőmezei fősíkon emelkedő dák főváros.« De minden tévedés azzal együtt, hogy a főváros felé két völgy nyílnék, Cichorius térképe szerint a 106. kv. képek párhuzamos fölvonulása megtörténhetett volna ugyan az említett két völgyben, az már azonban lehetetlen, hogy két különböző, egymással szemben fekvő oldalról közelítsék meg a seregek a dák királyi várat, mint a III. s. kv. képen látható, hanem megelőzőleg egyesültek s lehetséges, hogy e pontról már látható volt a város is.

A pont, melyet Cichorius kiválasztott a dák főváros elhelyezésére, fősík, melyet hátulról meredek sziklafal védelmez, mely elől s jobbra meredeken csap le, míg balra, lassan száll le a völgybe, — sehogyse egyeztethető össze a II—V-ik városképpel. A főképen — Cichorius maga is bevallja 408. l. — hogy a jobb és baloldal elcserélődött: a meredek oldal balra esik a rómaiaktól, míg a lankás jobbra. Cichorius megkísérli az elcserélés igazolását, azzal, hogy Traianus hadai a gyöngye oldalon támadtak sikerrel, s mert ez később történik, mint a baloldalon vívott harc, a művész kénytelen volt megfordítani a képet, hogy alkalmazkodhassék az időrendhez. Ez nincsen így. Az lett volna a legegyszerűbb, leghelyesebb, ha a városképet, melyet Cichorius a IV-ik képen nem egyszer, hanem kétszer lát, megismétlik a művészek. De ha a szobrászok tényleg úgy jártak el, miként Cichorius a III-ik képre vonatkozólag föltételezi, még az esetben is, ha csak egyszer

történik, lehetetlenség volna a reliefek eseményeit helyrajzilag meghatározni. De Cichorius még egyebeket is elcsavar, csak hogy megvédelmezhesse hypothesisét, — bár tudja, hogy ez az olvasó rovására történik. A IV-ik képre vonatkozólag azt akarja elhitetni, hogy ezen a várost nem egyszer, hanem kétszer látjuk, egyszer balról, másszor jobbról, és hogy előrészeik összeérnek; mikor aztán az olvasó a 119-ik képen a hegységet balról, a 122-en pedig ugyanazt jobbra látja.

E miatt volt tehát szükséges megbeszélni bővebben a városképeket, azokat összehasonlítani, hogy beigazolhassuk, mikép lényegileg, mindig ugyanazon oldalról látjuk azokat. Ezt maga a helyzet sugallotta, s megkívánta az olvasó érdeke; nem fősíkon fekszik a királyi vár, hanem a képek biztonsága szerint hegyháthoz támaszkodik, s képein a baloldalon mindig sziklákat látunk, vagy sziklával vegyes mesterséges falakat, míg jobbról csak falakat.

A reliefek ellentmondanak annak, hogy a második háborúk fővárosát a Hargitában keressük; ide csak a történész fölfogása helyezi; nem csábíthat tehát hypothesisének elfogadására bennünket, se a barlangok közelsége, se a Vargyas és Sargetias nevek hasonlatossága, se a könnyűség, melylyel a folyó elvezethető medréből — arra, hogy a II—V-ik képeken ábrázolt várost Dionak a Sargetiasról, a barlangokba rejtett kincsekről, ruhákról, szőnyegekről mondott meséje miatt ott keleten s ne Sarmizegetusában (= Várhely) keressük.

A két tudós magyarázó egymással homlokegyenest ellenkező alapról indul ki:

1. Cichorius a rómaiak daciai főhadiszállásának minősíti Sarmizegetusát a későbbi Ulpia Traiana, colonia Daciat.

2. Petersen szerint még mindig Sarmizegetusa (az az Várhely) Decebalus fővárosa, katonai központja, s falai alatt dőlt el végleg a háború, a viszonylag kiterjedelmű hátszegi völgy nyugoti részében.

Tarthatatlan mindkét állítás — beigazolom azonnal.

106-ban miként láttuk, két irányban vonult föl a sereg, most már a sajátképi Dacia meghódítására.

Útját fönnakadás nélkül fejezte be mindkettő, a nyugoti — a római őrség pusztulása után ismét szabaddá vált Sarmizegetusaig (Várhely), a keleti a nagy várakig. Az első sereg kétségtelen-

nül a rövidebb vonalat választotta a Tierna-Tibiscumit, míg az imperator megint az Olt felé tartott, miként az útjába esett, vizben szűkölködő vár bizonyítja (Bumbesti).

A nyugoti seregnek más utat — a Lederata-Tibiscum-i hosszabbat kivéve, nem is képzelhetünk, mint a Tierna-Tibiscum-it s természetes folytatását a Tibiscum-Sarmizegetusa-it, melynek nyugoti része — a Vaskapuig kétségtelenül — római birtok volt már. Ennek az elzárására építtette Longinus halála után Decebalus a hatalmas völgyzáró falat, melyet 294—99-ik szelvényen látunk az ostromló sereggel együtt. A falak ellenség kezére kerültek kétségtelenül — a dákok romlását itt is, mint számtalan más esetben egyenletlenségük okozta — mert nyomban utána megváltozik a szín.

Nem állhat meg tehát Cichorius föltevése, hogy Sarmizegetusa már 102 óta római birtok, s egyben főhadiszállás, még kevésbé Petersené, ki színét se látván sohasem a hátszegi völgynek, a később mint római colonia, oly szépen fölvirágzott dák főváros szegényes utódjának, Várhely falunak, sőt tényleges fekvését se tudja, és félre vetve minden térképet, Rómában, íróasztala mellett eszelte ki, hogy Sarmizegetusa újra éledt teljesen, s a második háború folyamán, négy különböző, minként a hold fogyó vagy növekedő arculattal szerepel, míg erőt vesznek rajta véglegesen a teregovai szorulaton (Tierna-Tibiscum) s a Vulkánon (!) betört rómaiak.

Petersent Dio tévesztette meg, ki *basileia*-nak nevezi Sarmizegetusát, — királyi székhelynek a nagy várakat is; föltevése szerint tehát azonosaknak kellett lenniök a sajátképi Sarmizegetusával (= Várhely); e miatt utasítja vissza Cichorius föltevését, ki a Hargita aljában, Kőmezőn keresi az új Sarmizegetusát. Holott a Sarmizegetusa szónak, ha hihetünk Tomaschek magyarázatának, substantialis jelentősége egyszerűen »királyi vár«. Királyi vár pedig több is lehetett az országban, — azt az óriás várcomplexumot pedig, már terjedelme miatt is elnevezhették királyi várnak, s a valóságban tényleg az is volt, mert ott látjuk falai közt Decebalus nagy méretű palotáját.

Cichorius fölismerte már Sarmizegetusa gyöngeségét. Másfelé keresi tehát Decebalus székhelyét, s erre legalkalmasabb pontul, a Hargita aljában Kőmezőt jelölte ki, két indicium alapján.

Dio szerint a főváros előtt a Sargetias folyó ömlött el, s közelében barlangok voltak. A folyó medre alá rejtette a király arany és ezüst kincsét, emide pedig díszruháit, szőnyegeit, drága szöveteit stb.

Hogy megtalálja e folyót és barlangot, végig kutatta egész délkeleti Felföldünket, s a Vargyas mellett állapodott meg, mert ott megvan a rengeteg nagyságú barlang is, hol helyet találhatott egész Dacia, nedvességet nem tűró kincse, hiszen két órai utat kell tennünk belsejében, míg végére jutunk, s utunknak felét, elegyengetett talajon teszszük meg. Fölséges, az aggtelekit messze meghaladó barlangról beszél Cichorius, pedig a Csodálókó barlangot érti, melynek összes menetei 758 m tesznek! A barlangban tehát sohasem járt; a Vargyasról pedig elhitt mindent, sőt mintha azt is elhinné, hogy öt méter mély göbbenőjében volt Decebalus kincse; elhitte azt is, hogy féléjszakai könnyű munkával, hiszen csak néhány fatörzs, meg jó rakás hömpölykő kell hozzá, és elvezethető, mikor aztán nagyhamar eláshatták a tömérdek kincset, e szerint Decebalusnak — később megölt hadifoglyai ásták meg a történeti nevezetességű göbbenőt is, — majd széthányták a töltést, s a Vargyas visszatért medrébe. Én a bőséges anyagi erővel birt Cichorius helyében, ha már ott vagyok, a Kőhát és Mál-tető közé szorult patak mellett, világért sem mulasztottam volna el ezt a könnyű kísérletet — hiszen ott felejtettek valamit a Bikilistől nyomravezetett legionáriusok, kiknek aligha volt hiteles leltár a kezében.

S Cichorius bizonyítékainak az a csattanója, hogy a Sargetias és Vargyas nevek azonosak, mint a Samus a Szamossal, Maris a Marossal stb. Ezt már alig hagyhatjuk gyöngéd mosoly nélkül, mert sokkal gyöngébb a Névtelen Jegyző adomájánál, hogy Deés neve Deus szóból, — melyet háromszor kiáltottak ott, pogány őreink — származik.

Cichoriust teljesen félrevezette Dio, kire az oszlop is rácsafol. A kincsekre vonatkozó, keleti eredetű mesét valóságnak veszi, bár tudja, hogy többször ismétlődik a krónikákban, különféle változatokban: Attila, Alarich, Árpád stb. halála után. A Sargetiast pedig nem a főváros elé, hanem mellé teszi, holott előtte folyt el, s valószínűleg azonos a Sztrigygyel, mely, ha Dio — mint Pan-
nonia helytartója gyűjtögette adatait Daciáról — a Maros mentét

tekintette fővonalnak, úgy akár éjszakkeletről délkelet felé haladó-nak vette az útirányt, akár megfordítva, a Sargetias mindenképen a város, de Sarmizegetusa Ulpia Traiana colonia Dacia előtt folyt, — tisztes távolságban.

Végül ügyet se vetett Cichorius a helyrajzra, a terület oro-és hydrographiai viszonyaira, a stratégiai követelményekre. »Hiszen aki följut a Kőmezőre vagy a Kőhát tetejére — írja Téglás Gábor (104. l.), az csakis ugyanazon keskeny ösvényen térhet vissza, s a Vargyas szédületes meredekjén teremtettt lélek élve át nem juthat. A meredekség jellemzésére, elég azt említenem, hogy még az oda tévedő kecskét sem képesek pásztoraik megszabadítani. És épp ilyen járhatatlan ösvény vezet délfelé, s míg éjszakra a Vargyasút fejére kell előbb ereszkedni, a Lövete határában a Kakadrésze felé, a sziklás alakulás nagy tömeg mozgásának ismét nem kedvez. Szóval, magános ember sem tarthatja sokáig ezen a Kőmező elnevezésből terjedelmes hegyhátnak képzelt Kőhát-teteje nevű kis sziklaélen magát, s akit oda ellenség üldöz, az megis fogatja ott magát, mert szabadulást nem találhat sehol.«

Ezt a területet tehát, melyet Cichorius, bár ott járt, mégis jóformán látatlanban jelöli ki Decebalus új székhelyévé, nem fogadhatjuk el, nem, mert még a legelemibb katonai szükségleteket sem elégíti ki, — mert egyetlen, őrhelynek alkalmas pont se kínálkozik, mert nincsen nyoma semmiféle építkezésnek, mert területe oly szűk, hogy szó se lehet nagyobb embertömeg ottartózkodásáról, már a nagy vízhiány miatt sem.

Másfelé kell tehát kereskednünk, oly vidéken, hol a szájról-szájra, ágról-ágra szálló hagyomány foszlányai megvannak, meg legalább a nevekben, bár a nevekkel kapcsolatos emlékek vonatkozásairól megfeledkezett már mindenki. Ilyen utalásokat találunk a Szászvárostól délre terülő zordon hegyvidékben, hol fokozatosan emelkedő magasságban találkozunk a Várhely = Gredistye szláv és Csetatye = vár, oláh elnevezésekkel, a Városvíz jobb partján. A szláv elnevezés hasonlíthatatlanul régebb mint az oláh, mert a szláv népeknek, délkeleti Felföldünkön való tartózkodását, a rómaiak bukását követő korszakban kimutathatjuk a népvándorlásnak jóformán minden szakára. Számos helynevet is örököltünk tőlük, melyeknek nagyrésze megvan szláv eredetiben, mint magyar fordításban.

E nevekkal kapcsolatos romok már korán fölkellették az érdeklődők figyelmét, de a régi dilettansok inkább meséltek, mint kutattak, s nagyítottak, tódítottak, amint nekik tetszett, úgy hogy tiszta képet ez ősi romokról, még a tudós Ackner Mihály s M. Neugebauer látogatásai után sem tudunk kapni. Homályban maradt az egész terület, amíg Téglás Gábor Dacia helyrajzának kiváló ismerője nem vette kezébe az ügyet. Ez a homály volt az oka annak, hogy Traianus oszlopának legújabb magyarázói is, végtelen makacssággal védelmezett, teljesen megokolhatatlan, a helyi, a történeti viszonyokkal összeegyeztethetetlen föltevésekbe bocsátkoztak.

De tisztul már a helyzet.

A hatalmas ősi romok Városvíz falu közelében folydogáló Városvíz patak jobb partján, a községtől 6 km-nyi távolságban kezdődván, fokozatosan emelkedő vagy szálló magaslatocon terülnek, s a La Gribla hegytől, az egymással szinte összeforrt oldalakon, gerincektől összekötött fősíkokon, melyek 307 m kezdő magasság után 801, 784, 938, 995 m magasságban haladnak déli irányban enyhe keleti hajlással, mindig a jobb parton, s Várhely-nél (Gresdistye) 524 és 582 méternyire szállanak le. Itt találjuk a hatalmas, egészen római mintára, részint dívai trachytból épült 967·5 m kerületű 58·564 m² területű hatalmas várat, melynek romjait őszintén megcsodálja minden szemlélő, ha valamely enyhe télen, mikor lombtalanok a fák, beláthatja egész területét. A nép óriásoknak tulajdonítja a várat, s a hatalmas, piedestáljaikról rég ledőlt, törzsük közepén megvastagodó trachytoszlopokat, nem tudván alkalmasabb nevet adni — hordóknak mondja.

Várhelytől keletre a Városvízbe ömlő Riu Alb jobb partján egyre emelkedik a terület, s a havasi patak felső folyása és a Valea Alb (balpart) meredek völgyében, délről az 1003 m magas Jarosul, 1299 és 1354 m magas Dealu Rudii, keleten 1407 m Sesul, 1659 m Godianul, éjszakon s nyugoton az 1659 m Muncselul közé szorult Csetatyé nyugoti része 635 m s aztán fokozatosan 1144 és 1254 m magasra emelkedik. Fősíkján épült a királyi vár, melynek az oszlopon ábrázolt képein is föltűnnek a szint különbségek, s megkockáztathatjuk a föltevést, hogy a palota a legmagasabb részen állott, a fellelgyárban, hol az élelmi készleteket felhalmozták, míg a többi rész alacsonyabb színben épült.

Most aztán önkéntelenül is fölmerül az a kérdés, hogy egyetlen erősségnek tekinthetjük-e a 302—14-ik szelvényeken emelkedő óriás várat. Aligha, mert ugyancsak különböző az egyes részek építésmódja is. A természetes sziklához támaszkodó részből a 302-ik szelvénytől, a 312-ig terjedőleg a falakat polygonkövekből rakták, míg a további rész már egészen római minta a királyi várlakkal s adnexumaival együtt.

De az egyes részek fontos elkülönítése, azt hiszem lehetetlen lesz még azután is, hogy Téglás nyilvánosságra hozza kutatásainak eredményét.

Egyelőre tehát az alsó vár képét, bár világos, hogy nem egyetlen várral, hanem várcsoporttal van dolgunk, osztatlannak kell tekintenünk.

A háború kockája e nagy várak alatt fordult véglegesen Decebalus ellen.

A legnagyobb terjedelmű dák vár, fösönken fekszik kétségtelenül, s bevonták védelmi vonalába, a többé-kevésbé meredek oldalakat is.

A vár, melyet az új székeshely külső védőműveinek mondhatnánk, a 301-ik szelvényen kezdődik s a 315-iken végződik; alig van tehát a közel 200 m hosszú szalagon hozzáfogható terjedelmű kép. Ez világos bizonyítéka rendkívüli fontosságának.

A 301-ik szelvényen természetes mellvédőül szolgáló sziklafallal kezdődik; ehez csatlakoznak a mesterséges falak. A sziklához illesztett mesterséges fal jobb szélén (304-ik sz.) befelé rúgó, négy ablakos, négyszögű torony. Ehez, majdnem teljes kört képező, terjedelmes, ormán rovátkákkal ellátott bástya sorakozik (304—5-ik sz.); közvetlenül mellette toronnyal védett, erős szögekkel kivert, most elzárt fakapu, mely valószínűleg a várból levezető útra nyílt (305-ik jobb szél). Innen elhajlik a fal, de egyben rohamosan emelkedik, s jobb részén a rovátkákon belül, a rómaiakéhoz hasonló „*vinea*” (305—306-ik sz.); e mellett ismét elzárt kapu; a fal emelkedése azután még nagyobb, s utóbb (308—311-ik sz.) csak a legalja, vagy az alsó gerendasor látszik a hegytetőn; később (311-ik sz. jobb rész) leereszkedik a közbeeső teknőnek megfelelően; ezt kifelé rúgó félkör bástya, — mely mögött fatoronnyal erősített egyenes fal vehető ki — zárja el; a félkörön túl, jobbra, lankásan ereszkedik s balszárnyán emeletes

torony; a jobb szárny végén derékszöget képezve, egyenesen előre vág a fal; a szögleten emeletes fatorony; a szöglettől kezdve megváltozik a fal szerkezete; a további részeket kockakövekből építették római mintára; az egyenes fal az előtérben elhajlik jobbra, — ívet képez; ennek a közepén fabálványos kapu; innen jobbra lassan emelkedik, majd megtörve, jobbra húzódik, s a hegyek közt enyészik el. A várfalnak utolsó, jobbra húzódó szelvénye mögött, a szöglet torony közelében kezdődőleg, alulról fölfelé, ferdén, (balról jobbfelé) húzódó fal látszik.

A 308-ik szelvényen ábrázolták a dákok veszedelmes hadigépeit, a súlyosan megterhelt kaszaszekereket, de a melyek most ott nyugszanak a fal alatt, használatlanul.

A nagy terjedelmű vár tehát voltaképen több, egymástól közfalakkal elválasztott vagy talán jobban falakkal határolt részre oszlik; eme falakat a közfalak jelzik. Őrségeik tekintélyesek lehetnek, mert a rómaiak csak többszörös, sikertelen kísérlet után, árulással tudják elfoglalni.

Traianus serege, castruma, s az első dák vár hozzáférhető része körül a circumvallatio megépítése után látott munkához.

A balszáron (300—301-ik szelvény) emelkedő castrum (Város-víz), szokatlanul nagyterjedelmű. Még nincs befejezve; belsejében csak sátrak állanak. A castrum balkapujától jobbra, befelé, félkörben, hosszú, egyszerű, rovátkákkal ellátott fal húzódik, a circumvallatioé, mely a valóságban a castrumtól jóval délre kezdődhetett.

A támadást a nyugoti sereg kezdte a természetes sziklafalnál, s a körbástya mellett jobbra nyíló kapuig terjedt rohama. (302—305-ik sz.) Talán ez a megtámadott rész az elővár. A támadók: legionariusok, regularis auxiliumok s barbár parittyások. Az ostromlottak hevesen védekeznek; köveket zúdítanak a fölfelé törekvőkre, de fölhasználják lándzsáikat, görbe szablyáikat is. A rómaiak létrákon iparkodnak följutni az ormokra; baloldalon magas termetű legionarius hosszú lajtorját visz a vállán; közepén a másik fölfelé kúszik; jobboldalon az auxiliarius leszúrta a falon levő ellenfelét, s leütötte fejét, melyet baljában tart, míg jobbját csapásra emeli. A körbástya előtt dák halott fekszik.

Sikernek semmi nyoma.

A támadók baloldalát az erdők felé auxiliumok födözik.

E rohammal látszólag egyidejűleg érkezett meg Traianus a legionáriusok s auxiliumokból álló főhadakkal. A császár nagyterjedelmű castrumban száll meg. Előcsapatai regularis auxiliumok; nyomukban az imperator rendes kíséretével; aztán következnek a rendes csapatok (305—308-ik sz.). A seregben nincsen semmi mozgalom; ez világos bizonyítéka annak, hogy a nyugoti rohamát nem látják; de talán e nyugalomból azt is következtethetnők, hogy a császár jóval később jelent meg a harcok színhelyén mint legatusa vagy legatusai.

A castrummal szemben, a dákok egyik nagy vára emelkedik. A vár csoport második része? Itt sincs semmi mozgalom. Traianus hosszúkás castruma már hegyek közt fekszik. De hol? A Város-víz keskeny, alig 100 m széles völgyében?

Annál több van, 309—316-ig terjedő szelvények két részre oszló képsorozatán. Az első rész — a harmadik erősség (309—312-ik szelvény) — a baloldalon, a dákok kirohanását; a második — a negyedik vár (313—15-ik szelvény) — jobboldalon, a védőmű egy részének megszállását és lerombolását ábrázolja.

A dákok, valószínűleg a 311-ik szelvény felső, közép részén ábrázolt, de elpusztult kapuján törtek ki.

Előkelő főúr, pileatus vezérli a halálmegvetéssel küzdőket; az első sorban herculesi termetű comatus, nagy követ zúdit elleneire; utána társai tódulnak vakmerően és már áldozatul estek többen; holttesteik a rómaiak lábai előtt hevernek. Az ostromlók, zárt sorokban fogják föl a kirohanókat; legelől küzdenek a félmeztelen germanok, majd a rendes segédcsatatok és legionáriusok vegyesen; leghátul vannak az ijászok, kik annyiban különböznek a keleti hadseregétől (289-ik sz.), hogy pikkelyes páncél újast viselnek, sisakjuk pedig bordázott.

A jobboldali negyedik várban (312—215-ik szelvény) nagy a mozgalom; a védők közt éles véleménykülönbségek merültek föl; egyrészüknek jobbra irányul a figyelme; másrészük balra tekint, de határozott, rosszaló arckifejezéssel, s a comatus (312-ik sz.) ki magasra emeli nyitott jobbát, aligha társainak buzdítására teszi ezt; jobbra tőle, de mélyebb színben (314-ik szelvény), előkelő, fegyveres pileatus tekint a kirohanók felé, bár maga jobbra fordul; legjellemzőbb a baltoronytól (312-ik szelvény) jobbra álló alak; arca egészen borotvált; nagy erélyre valló álla — erős

egyéni jelleget ad neki; a fénynyomat alapján renegát rómainak vélhetnők, ha Petersen (II. 95.), nem minősítené a lateráni főszöntvény nyomán, tiszta vérű dáknak, pileautusnak. Félíg jobbra fordult; pajzsa balkarján, jobbát mellére szorítja, s nagy indulattal tekint a kirohanókra, mintha elitélné vállalkozásukat.

És míg a kirohanók félelmes ellenségeikkel küzdenek, az alatt megtámadta a várat a keleti hadsereg is: legionáriusok, auxiliomok (314—315-ik szelvény), de az őrség nem védekezik; egy része futva menekül a kivetésre készen tartott pilummal közeledő ellenség elől vagy üdvözlőleg nyújtja feléje kezét (314-ik szelvény; két alak), mások pedig már megnyitották az alsó vár kapuját, s a betódult legiónáriusok csákányokkal rombolják a falakat. Az árulók csoportja (312—313-ik szelvény) közönyösen vagy kárörömmel nézi a gonosz munkát; sőt akadnak olyanok is, kik egyenesen buzdították a legionáriusokat.

Várhely — Gredistye? Valószínűleg!

Az árulás Traianus kezébe juttatván az alsó védőműveket, megteszi előkészületeit a felső vár elfoglalására is. Legionáriusok döntögetik a hatalmas törzseket, hogy fölépíthessék ostromműveiket: a töltéseket, földött folyosókat, a vetőgépek állványait, — melyeknek helyét már kimérték, kijelölték. A munkálatokat két főtiszt vezeti, kik praetorianus signum mellett állanak. (216—18-ik sz.)

A nagy munkálatoknak azonban nem vették hasznát; a hatalmas királyi vár, kardcsapás nélkül került a rómaiak kezébe.

Decebalus az ostrom tartama alatt, valószínűleg a Riu Alb és Valea Alb meredek völgyei közé ékelődő (Tégl. 101. l.) hegyháton emelkedett várban (323—332-ik szelvény) tartózkodott, de árulás környékezvén őt itt is, elmenekült éjszak-kelet felé, sorsára hagyván az őrséget.

A félelmes király futása után, a hamu alatt izzott parázs lángra lobbant, kiűtött a pártviszály; a béke hívei kerültek túlsúlyra, kik azonnal elküldték követjüket Traianushoz.

Az imperator, hatalmának szokatlan kímutatásával fogadta a megbizottat, ki hat regularis copors sorfala közt járul színe elé. Szabad ég alatt értekeztek, s a pileatus térdre borulva, fegyvertelenül terjeszti elő kérelmét, közléseit, melyek talán a vár békés átadására, s a király távozására vonatkozhattak. (319—22-ik sz.)

A föladásra ajánlott vár több részre oszlik.

Balrésze önálló fellegrvár, melyet tájképíleg s talán az eredeti helyrajznak megfelelően jelenítvén, térképnek tekinthető a relief, s leírható mint ilyen is, a világtájak szerint.

Nyugot felől magas hegyek határolják. Homlokzata délfele fekszik, s két tornyos kapuval ellátott, kockakövekből épült, rovátkás fala, — melyet propugnaculumok közt természetes szikla szakít meg, a keleti dombig húzódik. A mögötte levő egyenetlen téren (első udvar) nagy méretű, kétségtelenül faépítmények emelkednek. Az első udvart a belső várral egyetemben, keleten hosszú kőfal — közepén, magas, tornyos kapu — választja el a keleti védőművektől. A belső vár homlokzatának közepén magas, kerek épület, balra nagy házak, melyektől nyugot és kelet felé, ott a hegységig, itt a választóvonalig terjedő, kockakövekből épült fal emelkedik. Kapuit elfödik az épületeket fölgyújtó alakok. Az udvar egyenletes. A belső vár keleti részén, a közös választófal felé még egyet raktak, mely aztán derékszögben találkozik az éjszaki zárófallal.

A fellegrvárban levő épületeket talán Decebalus és udvara lakták.

A vár középső részét a nyugotitól, éjszokról délre irányuló egyenes fal — közepén a bal és középrészt összekötő kapu — mely kelet felé derékszögben törik meg, választja el; a déli homlokfal — rajta tornyos kapu — a talajviszonyoknak megfelelően emelkedik, süllyed, élesen törik vagy enyhén hajlik, és sziklatömbnél végződik; a vár éjszaki része csak palánk.

A vár keleti részének déli fala szintén a talajviszonyokhoz alkalmazkodik. Nyugoti felét fal választja el a középső résztől. A fal déli végén kerek torony; éjszaki vége előtt kis ház. A középső és keleti rész belterülete egyenetlen.

A nagy terjedelmű vár különböző részein, izgalmas, tragicus jelenetek tárulnak elénk.

A fellegrvár épületeit fölgyújtják — talán az elmenekült Decebalus parancsára — az elkeseredett harcipártiak; dühtől torzult arccal, lázas mozdulatokkal vetnek tüzet a fényes épületekre, melyekre betű szerint ráillik Priscus Rhetor-nak Attila szegedvidéki fapalotáiról reánk maradt leírása (323—325-ik szelvény). A legidősebb dákot annyira meghatotta a királyi vár szomorú romlása, hogy könnyeit törölgetve távozik, talán a keleti védőművek udva-

rára, hol a háború legtragicusabb jelenetét örökítette meg a művész.

A reményüket vesztett dákok, többnyire pileatusok, mérget isznak, inkább félvén a szolgaságot mint a halált. Nagy üstben főzték meg a gyilkos folyadékot. Ketten meregetik, adogatják bajtársaiknak; egyikük dült arcú comatusnak nyújtja a poharat, melyért izgatottan versengenek, kik még nem részesültek, a lealázástól, rabszolgaságtól megszabadító italból; kik pedig már kihajtották, haldokolnak, avagy megtértek Zalmoxishoz. A mérge hatása fejfájással kezdődött; az egyik halálraszánt ember homlokához emeli jobbját, a másik már megtámasztja; a harmadik lehajlott fővel esik össze; két, kiszenvedett férfit: ifjabbat és idősebbet bajtársaik karjai fognak föl. E szomorú jelenet láttára, egyik pileatus széttárja keblén ruháját, — égfelé emeli arcát, karjait... imádkozik! Az imádkozó fölött balra álló pileatus, a mérget osztogatók felé tekint ugyan, de balfelé magasra emeli jobbját, valószínűleg a lángba borult királyi palotára mutat, hogy ezzel is növelje az elkeseredést. A méregedény mögött öreg pileatus sirat ifjú comatust — talán apa és fiú; az ifjú férfi jobbra mellén fekszik, balkarja erőtlenül csügg lefelé a földre, hol több, a mérhetetlen szenvedéstől eltorzult arcú halott fekszik. A fiát vesztett öreg ruhájába temette arcát, melyet földült a hazája és fia veszte miatt való szívrepesztő fájdalma. Vajjon búját akarja-e enyhíteni, vagy gyöngeségét veti-e szemére a pileatus, ki a lesújtott ember homlokát érinti jobbjaival? (326 – 29-ik szelvény).

A harmadik udvarba gyülekezett, dákok talán még remélnek! Pileatus vezérlete alatt menekülnek, de egynek kivételével fegyvertelenül. Sárkányukat magukkal viszik. (329 – 32-ik sz.)

A várat tehát nem fogták körül minden oldalról a rómaiak.

A várban történekekről alighanem értesült a császár, s talán ez indította arra, hogy megmozdítsa hadait (333 – 337-ik szelvény). Elöl maga áll szokásos kíséretével, de fegyveresen; balkeze kardja markolatán; mögötte két medvebőrös signifer; csak egyiknek a kezében van signum; közöttük a trombitát fúvó cornicen; majd a hadsereg főcsapatjai: praetorianusok, legionariusok lassú lépésben.

Nem került harcra.

Az imperator elé comatusok tódulnak, kétségtelenül a nagy terjedelmű vár békés, fegyvertelen lakossága, talán jobbágyok,

kik térdre hullva esengenek kegyelemért. Traianust meglepte a barbár tömeg megalázkodása; megvetéssel tekint reájuk, de elfogadta hódolatukat; seregei bevonultak; bevonult ő maga is.

A következő 338—42-ik szelvényeken, lehetséges, hogy a fellegvárnak valamely új részletét tünteti föl a művész, de valószínűbb, hogy a 323—332-ik szelvényen ábrázolt védőművek összevont, zsugorított ismételtsével van dolgunk.

A talaj hullámszásának megfelelően emelkedő, szálló, hajló falai két, egy kisebb (nyugoti) s nagyobb (keleti) udvart fognak be. Nyugoton sziklák közt enyészik el a fal; délen jó darabon természetes szikla helyettesíti; tovább egészen kockakövekből épült. A természetes falon egy torony, folytatásán kettő. Nyugoti fala ferde; — délnyugotról éjszakkelet fele irányul; az éjszaki derékszögben csatlakozik hozzá. Az éjszaki záró-falat csak a vár nagyobb, keleti felén látjuk. (338—342-ik szelvény.)

Valószínű, hogy itt voltak fölhalmozva a dákok élelmi készletei, gabonája, melyet most megtaláltak és zsákokba mérve szállítanak át, legionáriusok, auxiliiumok a nagyobb, keleti udvarba. Talán eme keleti udvarban állott a királyi palota mellék épületeivel.

Az elfoglalt vár nyugoti udvarában ütötték föl a katonák sátraikat.

A bevonult imperator suggestumon áll egyik kísérijével s az egybegyűlt sereg ötödször vagy hatodszor acclamálja.

A nyugoti vártól balra, magaslaton, melyhez serpentin út vezet, tömör kőépület áll. (338-ik szelvény balrész, felül.) Királyi sirbolt? Kincstár? Ki tudja?

Az éjszaki háború.

Ha beválik a föltevés, hogy az egyesült római seregek, előbb a nyugoti hadak legatusának, utóbb pedig a császár személyes vezérletével hajtották végre, a háború legnagyobb actióját, a Szászvárostól délre emelkedett nagy várak ellen, úgy az imperator a műveletek befejezte után, éjszakra fordult kétségtelenül a fővölgyek: a Maros, Aranyos és Szamos környékének a meghódítására, de egyben jelentékeny seregrészt kellett Traianusnak a keleti főhadakból az Olt felső völgyébe, éjszakkeletre küldenie, majd a Maros mentén, nyugotra, az egyesülés s a nagy várak

hódolása után és a harcok folyamán, a két Küküllő völgyébe, majd a Nyáradéba, a Maroson való átkelés után pedig az Ompolyéba, hogy a főhadak oldalról való veszedelem nélkül érhessék el Dacia éjszaki főhelyét, Porolissum-ot (Mojgrád), mely egykor, talán Burivista székesfővárosa volt.

Ha megállhat e föltevés, úgy következően rekonstruálhatjuk a további műveleteket.

A királyi vár alól elindult sereg (341-ik szelvény felső rész — 343-ik balrész) fölülről lefelé halad, a városvízi castrum — melyben tekintélyes helyőrség maradt — elhagyása után, a Berény és Sebeshely patak téres, sík völgyében éjszak felé s a következő két szelvényen már építkezik. (344—345-ik szelvény.)

Valószínűleg a Szászvárostól nyugatra fekvő 341 m. magas Holumbon építik a kerek, őrtoronyszerű erősséget, mely az oszlop domború képen is magaslaton fekszik. A Holumb kiváló messzelátó pont, kiemelkedik környezetéből s jó és gyakorlott szemek végig kémlelhetik róla a Maros völgyét, jó darabon, kelet, mint nyugot felé; délre a Berény és Sebeshely patakét; optikai összeköttetés létesíthető a városvízi castrummal, mely a nagy várak ostrománál, a császár kiinduló pontja, de egyben hadműveleteinek alapja volt. A Holumb tehát fontos positio, főként a háborúban nélkülözhetetlen hírszolgálat szempontjából. Biztosítása tehát, nagy érdeke volt a római hadvezetőségnek, mert ekkor aligha fejezték be még Dacia délnyugati részének a meghódítását. Ez oldalról tehát nem tartoztak váratlan, az összeköttetéseket megzavaró támadások a lehetlenségek közé. Ezt abból is gyaníthatjuk, hogy a legionáriusok egy része fegyveresen dolgozik.

A következő domború képen ismét föltűnik a császár; világos bizonyítéka annak, hogy személyesen vezérli a főhadakat.

A 346-ik és következő szelvényeken egymás tőszomszédságában nagyméretű, de ideiglenes jellegű castrumot látunk. Már befejezték; — a sátrak készen várják az imperatort, mint seregét; a castrum szabad terén, kétségtelenül a praetoriumon, két praetoriánus signum; a porta principalis előtt, két auxiliárius őrszem; tőlük balra a harmadik — balra fordultan tekint a messzeségbe, mintha kémlelné a vidéket.

A váron még szorgalmasan dolgoznak; a munkás legénység teljes biztosságban érzi magát; sisakjukat, pajzsukat letették;

pajzsai az bizonyítják, hogy a nyugoti Sarmizegetusát (Várhely) elfoglalt seregbe tartoznak. A közeli castrum, melyben két praetorianus s legalább egy auxiliarius cohors tart őrseget, biztosítja őket.

A szomszéd vár két részre: alsóra és felsőre oszlik; emez magaslaton áll, — amaz pedig, mintha körül fogná. Annyi tény, hogy fontos pont, mert a császár ide halmoztatja élelmi készleteit. Belsejében még nem rakták le az imént érkezett társzekerekről a lisztes hordókat.

Az erősség domború képe alapján megkockáztatható a hely-meghatározás: valószínűleg Apulumot, Dacia egykori főhadiszállását, alkalmilag a kormányzóság székhelyét, majd a tartomány három részre oszlása után, Dacia Apulens fővárosát, a mai Gyulafehérvárt ábrázolja.

Apulum tehát fontos posztója volt már a dákoknak is, mert nevét átvették a rómaiak.

A körbástya a Várhegyen állhatott, magaslaton, míg a körfalak a hegy lankás oldalain s aljában. Az esetben, ha csakugyan Apulum képét látjuk, úgy a Legio I. Adiutrix és Legio XIII. Geminába tartozik a legénység.

De hogy hol és mikor kelt át legelőször a Maroson a sereg — előbb kétségtelenül az előre rendelt csapatok, azt legfőljebb sejtethetjük és csakis föltevással oldhatjuk meg a kérdést.

Traianus a vöröstoronyi szoroson átvonulván Daciába, a Székás völgyéből érkezett a Maroséba s ennek balpartján tartott keletre a mai Szászvárosig és itt fordult délre a Berény és Sebeshely patakok mentén, hogy a nagy várak alá juthasson, melynek kiostromlására nyugoti serege — ennek rövidebb volt az útja — már előkészítette a városvizi nagy castrumot.

Az első és második háború közt azonban nagyot változtak Dácia védelmi viszonyai. A 102-iki békekötés után Decebalus megerősített minden fontos pontot, megerősítette tehát Apulumot is. A dákok kezében is jelentékeny volt tehát; folyton fenyegette Traianus seregét, főként élelem és hadiszer szállítmányait. A császárnak e miatt az erősség megbénítására, esetleg elfoglalására tekintélyes hadakat kellett éjszakkeletre küldenie a Maros völgyébe.

Ezek megoldották a rájuk bízott föladatot: átkeltek a Maros jobbpartjára, talán épen a meglepett dákok hidján, elfoglalták

Apulumot, melynek akkor csak felső része lehetett meg — sőt följebb hatolva, megépíthették Bruclat (Nagyenyed), melyet Decebalus, míg Traianus Apulum alatt időzött és építkezett, hirtelen meglepett, azután, hogy elmenekült székeshelye elővárainak eleste után.

Az éjszakkéleti sereggel egy időben, jelentékeny csapatok mentek a Maros mellett nyugatra is, hol szintén fontos posztói voltak a dákoknak a jobb, mint balparton: amott Germizara (Csígmó), Petris (Arany), mely hídfő lehetett akkor is, emitt Déva, Micia (Veczel) sőt talán megerősítették Maros-Némethit is, mint alkalmas révet.

A két különböző vidéken történeteknek azonban, nem adtak helyet az oszlop képein, mert nem volt jelen az imperator, de a későbbi fejleményeknek, melyek kapcsolatosak a császár rendelkezéseivel, már igen, és még inkább azoknak, hol jelen van az egyik vagy másik nagy ellenfél: Traianus vagy Decebalus.

Azt kétségtelennek tartom, hogy a császár is ugyanott kelt át a Maros jobb partjára, hol éjszakkélet felé rendelt seregei, de átkelését nem ábrázolták, mert a hid már előbb épült, nem az ő közelében vagy éppen jelenlétében, a mostani Maros-Portusnál.

Apulumtól jobbra izgalmas jelenetet látunk. (349-ik szelvény) Három fegyvertelen dák — két pileatus, egy comatus — szinte lélekszakadva, heves taglejtéssel járul a császár elé, ki három kísérvél: Claudius Livianus, Licinius Sura és Aelius Hadrianus-szal (?) jelent meg. A megriadt barbár térdre esve, rémült arckifejezéssel beszél; az imperator — balja, kardja markolatán, nyugodtan hallgatja. Egyik kísérvőjének taglejtése azonban meglepetést árul el s nagy figyelmet tanúsít a másik kettő is. Fontos dolgot mondhat tehát a pileatus, ki valószínűleg egyike a sok, urukat, Decebalust és nemzetüket egyre rontott árulónak. Előterjesztése valószínűleg összefügg a támadással, melyet a király zúdított a rómaiakra vagy elárulta a dákok valamely közel fekvő várát, talán azt, melyet négy szelvénnel alább látunk.

Fejtörésre ad tehát anyagot a 350—353-ik szelvényen ábrázolt kép. A cohortalisok tanácstalanul állanak magas, kecskelábú dobogóikon. Valamely kisebb folyón akartak átkelni, de nem sikerült. A parthoz erősített, hídfőhöz illesztett dobogóik, nem érték át a tulsó partra. Vissza kellett térniök. A kép kezdetleges,

elrendezése fonák, de jelentését talán mégis megállapíthatjuk. A 353-ik szelvényen, hegyvidékről lefelé rohanó folyót látunk, mely a szelvény alján, majdnem derék szögben törik s tovább folyik balra. A dobogókat balfelé, egész a 350-ik szelvény balszéleig föltüntetett vízfolyással párhuzamosan helyezte el a művész; ez világos tévedés; délkeleti felföldünknek egyetlen olyan vidéke sincsen, hol *pontes longi*-ra, sekély vízfölület áthidalására lenne szükség; úgy kell tehát képzelnünk, hogy a 350—351-ik szelvényeken jobbról balra ömlő víz — külön folyó, mely fölveszi a fölülről lefelé rohanó folyót, melyen a rómaiak átakartak kelni. Ha beválik e föltevés, úgy a szelvények alján ömlő víz a Maros, a lefelé rohanó pedig az Ompoly s erre kell képzelnünk a dobogókat.

Tovább (354-ik szelvény) kezdetleges, félig kő, félig favár. Földrajzi fekvését, bár eléggé jellegzetes kép, csak sejtethetjük.

Ampelum (Zalatna)? Sehogy se illik reá a relief. Ha pedig mégis azt kell sejtelnünk benne, úgy nyilvánvaló a vésnök tévedése; a fönnebb következő hajó műhelyt kezdte meg; befejezte annak felső részét és csak aztán igazította át dák várrá, mely amiatt, hogy a két auxiliárius cohors, nem tudott átkelni a vizen, megmenekült legalább ideig-óráig a veszedelemtől.

A folyókon való közlekedés könnyítésére, egyben biztosítására alapították a rómaiak hajóműhelyüket, melyben legionáriusok egy-egy fatörzsből két csónakot ácsolnak. (355—356-ik szelvény) A műhelyt tömérdek farakás veszi körül.

Most jeleníti a művész azt a támadást, melyet előbb (349—350-ik szelvény) az árulók bejelentettek.

Három oldalról gyülekeztek össze.

1. A 354-ik szelvényen ábrázolt félig kő, félig favár őrsege. (354—55-ik szelvény)

2. A második csoport, melyet a művész egészen elkülönített az elsőtől, (356—57-ik szelvény) látszólag hegyes-dombos vidéken halad. E csapatot a szobrász a rómaiak hajóműhelye előtt vezeti el; — kényszerűségből, másképp nem tudta jeleníteni — holott az kétségtelenül messze mögötte vonult el. Ha a helyzetet valóban vesszük, úgy a csapat a hajóműhely s *apulum castrum stativum* közé vagy legalább is közelébe került mindkettőnek, tehát ez el-lenség torkába, mert a készletekkel telt vár környékét megszállották a rómaiak vagy legalább is ellátták sűrűn őrszemekkel, kik azonnal értesítették volna a fősereget.

3. A harmadik sereg hegyek közül kerül elő.

A három sereg egyesülten támadta meg a több auxiliárius cohortstól védett castrum stativumot. Az ostrom rendkívül heves, a dák íjászok nyilzáport bocsátottak a rómaiakra; mások pajzsait fejük fölé emelve, iparkodtak följutni a falak ormára; de az auxiliáriusok vitézül védekeznek; szorongattatásukban megbontják még falaikat is, hogy kockaköveket zúdítsanak ellenségeikre. Kitartásuk győzött; az ostromlók, talán fölmentő sereg közeledtére — elmenekültek, tömérdek halottat, sebesültet hagyva hátra. (358—360-ik szelvény).

Velük együtt eltűnt Decebalus is, ki a merész támadást tervezte, végrehajtotta. Két kísérője volt s valamely közeli erdőben várta az eredményt. (361-ik szelvény).

A megostromolt erősség talán Brucla (Nagyenyed)?

A támadás sikertelensége ernyesztőleg hatott a dák seregre; egymásután hagyják el váraikat, gyakran oly rendetlenségben, hogy a rómaiak fölöslegesnek tartották az üldözést. Végig nézik futásukat, de nem jelentik az őrszemek — legalább látszólag nem — császári uruknak, bár közel van.

Ily rendetlen futamodást látunk a 362—363-ik szelvényeken.

Cichorius a futamodókat a 358—59-ik szelvényeken ábrázolt vár alól menekvőknek véli, bár az ostrom és a visszavert csapatok közt nincsen kapcsolat; közbeesik a Decebalust ábrázoló kép. (361-ik szelvény). Állítása támogatására megemlíti, hogy a teljesen elzüllött hadak, nem a mögöttük (362-ik szelvény), háttérben levő várból ereszkednek lefelé, hanem előtte vonulnak el.

Lehetséges különben, hogy a művész képünkkel kéttős célt akart elérni, egyfelől az ostromlott castrum stativum alatt szenvedett kudarcot, a csúfos futást akarja ábrázolni, másfelől pedig a jelentékeny terjedelmű dák vár gyáva elhagyását. Az őrség megfutamodásának a következménye; hogy a császárt a legközelebbi képen egy állomással előbbre látjuk, hova harc nélkül jutott el.

Traianus hadjáratának eddig való irányából azt sejtethetvén, hogy éjszakra Porolissum (Mojgrád) felé irányuló fővonalon haladt, megkockáztathatjuk tehát ezen pontok megnevezését a Tabula Peutingeriana, a földrajzi valóságnak megfelelő sorrendjében.

A 362-ik szelvény dák várát Salinis-nek (Székely-Földvár) vélhetnők? a 364—365-ik szelvényeknek, az előbbinél jóval

nagyobb, római mintára épült erősségét Potaissanak (Torda), mely utóbb is fontos pont s később a Legio V. Macedonica főhadszállása.

A vár falait kockakövekből rakták; homlokzatának közepén széles, nyitott kapu, fölötte propugnaculum, jobbra-balra a falakon egy-egy ház; előbbi emeletes. De az ilyen épületeknek nem lévén semmi célja sem a falakon, a művész valószínűleg azt akarja jelezni, hogy a vár nemcsak katonai célokra szolgált, de volt polgári, most szétszóródott lakossága is. A császár különben teljesen megelégedett a várnyújtotta kényelemmel, mint biztossággal, mert nem hányatott castrumot, sátrakat se veretett, hanem egyszerűen megszállotta az elhagyott erősséget s előtte tart beszédet seregének egy részéhez. (364—66-ik szelvény).

A császár előtt suggestumon rendes kísérei; jobbra két medvebőrös zászlótartó, majd két oldalon a legénység: praetorianusok, legionariusok és rendes auxiliomok. Az adlocutio talán az adott alkalmat, hogy oly csapatok érkeztek a főhadakhoz, melyek az Olt felső völgyének, a két Küküllő mellékének s a Nyárád és az Aranyos felső folyásának meghódítását fejezték be.

Az adlocutio után tűnnek föl, a Decebalus kincseit behozó katonák. Háróm oldalról érkeznek a mérhetetlen arany és ezüst értékekkel. A kincsek tehát többfelé voltak elrejtve, nemcsak a Sargetias medre alá. Dio nem említi meg az értékösszeget, de a császár orvosa Kritó igen, s az ő könyvéből írta ki Iohannus Lydus, erősen megtévedve a minden bizonyynyal jelentékeny számokat, hogy szembeállítsa a régi birodalom fényét, dicsőségét a hatodik évszázi byzantinismus nyomorúságaival. Szerinte öt millió *litra* arany = 16.375 mm = 2,274.000.000 korona és tíz millió *litra* ezüst = 32.750 mm; az arany és ezüst egymáshoz való viszonya 1 : 3 lévén, ez is 2,141.500.000 korona a tömérdek arany és ezüst edényen kívül. Hihetetlen összegek még akkor is, ha tized részükre szállíttatnak. A zsákmány óriás voltát megerősíti Gellius is, fönntartván, hogy Traianus forumának aranyozott szobrai, zászlai stb. »*ex manubiis*« fölirattal látták el. (Noct. Att. 13, 24.) A császár, miként Suidas beszéli, a zsákmány legértékesebb darabjait — köztük egy hatalmas, arany, ökör szarvat is — Jupiter Casiusnak ajánlotta föl, a következő fölirattal:

Iovi hoc Aeneades Casio Traianus simulacrum.

Princeps mortalium, principi immortalium!

A további csoportozatok a független Dácia haldoklását ábrázolják.

A király még egyszer összegyűjtötte népe előkelőit tanácskozássra. A sűrű erdőben nagyszámban jelentek meg főurak, közemberek, mindnyájan fegyveresen. Decebalus — ugylátszik — leplezetlenül festette le a szomorú helyzetet. De szavainak a hatása nagyon vegyes volt. Voltak kik még ekkor is áhitattal hallgatták s néhányan biztatólag nyújtják feléje jobbjukat; mások elfordulnak tőle, elhagyják szó nélkül, közönyösen vagy átkozódva, gyűlölettel telten; s ez a legnagyobb rész. A harmadik csoport befejezettnek tekintvén hazája pusztulását, nem akar tovább élni, a rabigába hajtott Daciában. Ezek öngyilkosok lesznek; egyikük már elterült a földön törrel a szívében; a másik most döfi kebelébe a halálthozó acélt; a harmadik öreg pileatus térden állva fogadja a halálos csapást, erőteljes, magas, ifjú férfi — talán fia kezéből.

Az utolsó gyűlés tehát teljesen fölbontotta a nemzet egységét. Decebalusnak csak egyetlen menekvése volt: a futás. Lova készen várta őt. (368—372-ik szelvény).

Azoknak a vezéreivel, kik elhagyták őt, a következő képen találkozunk.

Az imperator ideiglenes castrumban tartózkodik; a sátrakat fölütötték, de csak a császárárt látjuk. Traianus fegyveresen, a porta principalis mögött sziklán áll; rendes kísérei vannak vele, szintén fegyveresen; mögöttük auxiliarius legénység. Hat pileatus járul eléje. Szónokuk térden állva beszél ugyan, de megalázkodásnak nyoma sincsen rajta. Társai helyeslik szavait; jó szívvel hallgatja őt az imerator is. Gazdag ajándékokat hoztak. (373—375-ik szelvény.)

Lehetséges az is, hogy valamely éjszakon lakott, a háborúban semlegesen viselkedett dák törzs vagy törzsek megbízottjai, kik most, Decebalus bukása után bejelentik hódolatukat. (373--375-ik szelvény.)

Ekkor látjuk a császárt utoljára, talán Napoca-ban (Kolozsvár). Itt várta be a Decebalus halálát jelentő biztos hírt, s aztán Rómába utazott, 106 késő őszen.

Decebalus halála.

Az utolsó, nagyméretű kép ábrázolja a király halálát. (376—387-ik szelvény.) A művész szinte tetszelegve jeleníti a catastrophát, Decebalus — ki oly sokáig dacolt a világbiró rómaiakkal, kit sohasem tudtak kézrekeríteni, pedig fölhasználták ellene fejlett haditudományuk, politikájuk minden fortélyát — halálát. Méltóan sorakozik e kép a királyi palota égését, a dák urak tömeges öngyilkosságát illusztrálókhöz.

A római lovasok zárt sorokban, kivetésre készen tartott pilumokkal kezdik az üldözést. Egyikük a legelső sorokban már elhajította. A lovasok vágatva haladnak, a terep tehát nem lehet túságosan egyenetlen; valószínűleg téres völgy. Előttük fut a király kísérete — ezuttal mind pileatusok, a leghívebbek; fegyveresek valamennyien. Rendkívüli izgatottságukat elárulják mozdulataik; kémlő tekintetük, taglejtésük. Egyikük halálra sebesülten hull le lováról, más kettő holtan elterülve fekszik a földön; hidegülő kezük elejtelte a görbe kardot; hogy a párhuzamos völgyből vagy domb mögül előkerült lándzsás lovassággal összetűztek-e vagy kopja ölte-e meg őket, nem tudjuk megmondani. A király kíséreit tehát elvágta uruktól. Decebalust is így kerítették be. Nem volt többé menekvése. Halálra fáradva vagy sebesítve hullott le lováról; hizásnak indult óriás alakja látszik egész teljességében; bal térdére esett, balkarjára támaszkodik, s kezefejevel megmarkolta köpenye szögletét; jobb lábát előre nyújtja mereven; jobb-jában görbe kardja; a tehetetlen dühtől, végső elkeseredéstől földült arcát üldözői felé fordítja. Az kétségtelen, hogy lóháton menekült, lóháton az előbb elesett pileatusok is, de a szobrász nem ábrázolta — helykimélés szempontjából — az elesett vagy gázdátlanul maradt állatokat. Az üldözők, kik utolérték, pilumaikat akarták kivetni reá; az eléje kerültek közül az egyik hasonlót szándékszik tenni; a másik leugrott lováról, hogy élve fogja el a királyt, de csökönyös lovát nem tudja megfékezni; Decebalusra nem tudtak kezet vetni; hamarább végzett; elvágta torkát görbe kardjával.

Utinam noster fuisset!

Csak holttestét vihették magukkal a legközelebbi castrumba, honnan azonnal hrvivő ment a császárhoz.

Az oszlop ez esetben reácafol Dio-ra (68, 14), ki úgy tudta, hogy Decebalus kincseinek föltalálása előtt oltotta ki életét.

Álljunk meg itt pillanatig, s tekintsünk vissza a nagy ember életére, jellemére. Hiszen itt született talán bérceink közt, itt tartotta udvarát vármegyénk területén; innen, a most oly kicsiny falu, az egykor fényes Sarmizegetusából beszélt oly vérfagyasztó hangon nomád szomszédjaival; itt szőtte diplomátiájának finom szárait; innen zavarta meg a világbirodalom urainak számításait, innen indult a Rómának oly tömérdek veszteségébe került óriás méretű vállalataira, s itt szállott szembe a legnagyobb hódítóval. Története vármegyénk történetének a keretébe tartozik tehát, ama fényes keretbe, melynek legszebb, örök időkre ragyogó gyémántjai Hunyadi János és fia a Hollós Király, a legnagyobb magyar.

T. Flavius Vespasianus trónrajutásával a birodalom közviszonyai ismét megszilárdultak. A szentföldi győző kiváló hadvezér, nagy államférfi, ki helyreüti a birodalom tekintélyén esett csorbákat, megfegyelmezi a hadsereget, s takarékos gazdálkodásával rendbeszedi a bonyolult pénzügyeket. Ez volt a legnagyobb munka, de folytonos számításai közepett se feledkezett meg a határokról. Az őrségek megszorodva foglalták el táboraikat; a tartományokba megtért a nyugalom; meghajoltak az imperator ereje előtt, vagy visszahúzódtak határaik mögé.

Csak Daciában izzott tovább a parázs; a dákok nem tudták elfelejteni sulyos verésegeiket. De Vespasianus idején nem merték megkísérteni a Duna jobbpartjára való átkelést, s látszólag ügyet se vetettek a római határok folytonos erősítésére, a legióknak a partok közelében való elszállásolására. Készületeiket azonban egyetlen percre sem szakították meg, mert nagy ember támadt közöttük: Diurpaneus, ki a mindig torzsalkodó, egymásra mindig féltékeny törzseket közös munkára, közös cél elérésére szövetségbe tudta egyesíteni. Elismerte-e valamennyi törzs Diurpaneus főnhatóságát, nem tudjuk, de valószínű, hogy a nagyobb rész sárkányaihoz csatlakozott, míg a többiek semlegesek maradtak; nem szegődtek Rómához. Csak is így volt lehetséges a moesiai vállalat, mely Burivista király hadjárataival vetekedik. Csak az alkalmas pillanatot várták a betörésre.

Ez Domitianus idejében kínálkozott, s a berontás 85—86 telén, mikor a Duna befagyott, oly hirtelen, oly erővel történt,

hogy Oppius Sabinust catastropha érte; elesett, serege elpusztult, s a barbárok dűlva, rabolva járták végig a terjedelmes tartományt, és mire kitavaszkodott, övék volt az egész provincia.

Rómába e rettenetes, váratlan vérengzés nagy megdöbbenést keltett, a közvélemény visszatörést követelt, s Domitianus megfélekedezett ezúttal a nagyobb hatalommal fölruházott helytartók ellen táplált bizalmatlanságáról, s L. Funisulanus Vettoniust (C. J. L. IX. 4013.) Dalmatia, Pannonia és Moesia helytartójává nevezte ki, parancsnoksága alá helyezte a legiokat, majd ő is a harc tér közelébe utazik, hogy személyesen ellenőrizze a mozgósítást, a szükséges politikai rendszabályokat (Dio 67, 6.). Négy légiót vontak össze segítőcsapataikkal együtt; a sereg tehát 35–40.000 főre rughatott, s talán nagyobb a dákokénál. A vezérletet, Domitianus nem lévén katona, praefectus praetoriójára, Cornelius Fuscusra bízta, míg a politikai ügyeket, a háború befejeztéig, továbbra is L. Funisulanus Vettonius látta el.

Fuscus nagy szerencsével harcolt; a dákokat kiverte Moesiából, s visszaszererezte a tartományt. Rómában nagyra tartották győzelmét; Domitianus fényes diadalmenetet tartott, s határt nem ismerő dőlőfében szeptember hó nevét Germanicusra, októberét Domitianusra változtatta, — amazt a chattokon nyert győzelmei, emezt pedig születésnapjának ünneplésére.

De míg a császár dicsőségének a fényében sütkérezett, nagy dolgok történtek Daciában. A moesiai háborúra alakult szövetséget Diurpaneus vagy Duras miként Dio nevezi, együtt tudta tartani a betörés szerencsétlen vége ellenére is; de belátván, hogy sokkal jobb izgató vagy szervező, mint hadvezér, hatalmát átruházta Decebalusra, s a törzsek, ellenmondás nélkül hódoltak meg a férfi kora virágjában levő új királynak! Ez kétségtelen bizonyítéka Diurpaneus nagy tekintélyének; akarata még a vereség után is főnakadás nélkül érvényesült, de egyben élénk világot vet Decebalus egyéniségére is. Diurpaneus választásának helyességét, az új király genialitását beigazolták a következők. Lángeszét elismerték ellenfelei a rómaiak, elismerték kerek száz év múlva is, s Dio Cassius, mikor Decebalust jellemezte, talán Traianus emlékirataiból, meg római tábornok levéltárából vette adatait (67, 6): »Duras — a sajátképi király — önként mondott le Decebalus javára, ki jártas volt a háború művészetében s a hadvezetésben;

törbe csalta ellenségeit ezerféleképen; mestere az ütközet vezetésnek; a győzelmet jól ki tudta aknázni, a vereség következményeit el tudta hárítani a lehetőségig, s e miatt veszedelmes ellensége volt a rómaiaknak hosszú ideig.»

Ekkor történhetett Daciában a királyváltás. Decebalus tehát 86-ban lépett trónra és 106-ig uralkodott. Uralkodása kezdetén, már teljes férfi erejében lehetett, s talán az ötvenes években született, mint Traianus, — valahol délkeleti Felföldünk bércei közt. Traianus első háborúja idejében tehát 51—52 éves lehetett, mert a Cichorius kiadás 198-ik szelvényén mint erőteljes, de már hízásra hajló alakot látjuk, s en bon point-je később még fokozódott; és ezt a körülményt is figyelembe vették a császár domború képes oszlopának szobrászai, mikor az öngyilkosság jelenetét ábrázolják.

Traianus oszlopán kilencszer látjuk őt (Cichorius kiadása): a 62 és 170-ik szelvényen fejét; a 110-iken fél; 198-ik, 247-ik, 361-ik és 367-ik szelvényen egész alakját, s a 392-iken levágott fejét. A szentpétervári cári múzeumban őrzött mellszobra kiváló alkotás, de a művész eszményítette a lángeszű barbar arcát, külsejét. Magas homloka, határozott vonásai nagy szellemi erőt tükröznek, tömött bajusza, hosszú szakála gondos ápolásról tanuskodnak. Ilyen elegáns aligha volt Decebalus, kinek természetes minden mozdulata, ruhája pedig a lehető legegyszerűbb. Traianus oszlopának a képeit kell tehát hiteleseknek tekintenünk; az imperator művészei — egy esetet kivéve — nem eszményítettek; a reális valóságot ábrázolták mindig, úgy, ahogy képességüktől, ügyességüktől telt.

A 63-ik szelvényen a tapae-i ütközetet vezérli. Személyazonosságát a főhadiszálláson használt jelvények: a sárkány és vexillum alapján határozhatjuk meg. Arca élben látszik; ellenségei felé tekint, a helyzetet vizsgálva nagy figyelemmel. Vonásai határozottak, szinte kemények; szemeit összehúzta; orrának a nyerge magas, vége előre áll; ajkait összeszorítja; bajusza vastag, szája két szélén hirtelen lekonyul s összeolvad félhosszú, ritka szakálával. Fején a pileatusok rendes fővege, vállán köpeny, melyet mellén dudoros dajkatű tart össze.

A 110-ik szelvényen látjuk, művészileg legsikerültebb, egyben talán leghitelesebb képét. Egész, szembe fordult arc, mely hasonlít a pétérvári szoborhoz, de sokkal erőteljesebb, reálisabb. Saját-

ságos, hogy feje födetlen. Magas homloka ráncolt; orra, bajusza, mint a 63-ik szelvényen. Szakálla, hosszabb mint ott; felső testén, testhez álló, egészen a kézfejekig érő, hosszú újjú, derekán, kétségtelenül átkötött chiton; balkarján tojásdad, díszített pajzs. Rendkívül erős, herculesi alak.

A 170-ik szelvényen, Sarmizegetusa átadása alkalmával egész alakját látjuk. Valóságos óriás, ki egész fejével haladja meg környezetét. Arcát eszményítette a szobrász, de szerencsétlenül. Finom metszésű orra szinte nőies; szakálla, bajusza, mintha most került volna ki, kellően megfésülve, kefével, illatokkal megpermetezve, — kamarásának ügyes kezei alól. Vállain összetűzött köpeny, derekán átkötött chitonja, rövid újjú, alig ér a felső kar közepéig. Alsó testén, bokában megkötött, alul, lábbelijére bugygyanó nadrág. Fegyvertelen, a hódolás kínos jelenetét szemléli.

Sokkal életteljesebb a 247-ik szelvényen ábrázolt alakja. Arca összevág még a részletekben is a 63-ik szelvényen levővel; öltözete a 198-ik szelvényével. Jobboldalán széles, hosszára a rómaiakéhoz hasonlítható, alakjából következtetve, valószínűleg bronz kard. Magasabb a dákoknál, — csak a mellette álló, egészen dákká hasonult római vetekszik vele.

A király külsejét tehát meglehetősen ismerjük; míg lelki arculatát a régi írók műveiből — itt-ott fennmaradt foszlányok alapján kell elképzelnünk.

Egyénisége erős, de egyéni ereje alig ~~l~~ott volna elég a szétszakadozott, torzsalkodó dákok egyesítésére, együtt tartására.

Elődje Diurpaneus iránt való tisztelet se biztosíthatta volna ezt hosszú ideig, különösen akkor nem, ha szerencsétlenségek érik a nemzetet. Szellemi fölénye, lángesze volt az egyes törzseket összekötő kapocs; előtte háttérbe szorul, vagy jobban elenyésczik mindenki. Csak az egyetlen *Vezinas*-t említi Dio, mint Decebalus után legelsőt. Valami »maior domus« lehetett, vagy talán nagyobb, egykor független törzsnek a fejedelme. De ez csak föltevés, mert Dio egyetlen szóval sem emlékszik meg hatásköréről.

Mindig egyedül szerepel; az egykorú s későbbi írók, míg Decebalus él, csak őt mondják a rómaiak ellenségének; ő üzen háborút, ő köt békét, személyesen küldi és fogadja a követeket. Népe erős és veszedelmes, míg ő a királya, — félelmes még szerencsétlenségében is. A vesztett háborúk csak ideig-óráig gyön-

gitik; nagy szervező képessége, tekintélye, lángoló szavai helyre-
 ütik a veszteséget, elsimitják a bajokat s nemcsak fékezni, de lel-
 kesíteni is tudja népét. Népének egy részét valósággal hypno-
 tizálta s akik ismerték őt közelebbről, kitarottak mellette, hívek
 voltak hozzá haláláig, halálukig és önkezükkel vetettek véget
 életüknek, mikor meggyőződtek róla, hogy uruk és vele nemzetük
 szerencse-csillaga leáldozik. Öngyilkossága után elcsügged a nép,
 leteszi fegyvereit, meghódol vagy kiköltözik szabadságát veszített
 hazájából és Dácia római tartomány lesz; a sárkányok helyét
 sasok foglalják el.

Egyénisége hasonlít Burivistához, de talán nagyobb, erősebb,
 mert Burivista, a politikai motívumok mellett, fölhasználta a val-
 lásiakat is, melyek gyakran, sőt legtöbbször sokkal hatásosabbak,
 mint az előbbieik. Az első király próféta segítségével alapította
 meg nemzete egységét, míg Decebalus csak saját erejére, diplo-
 matiai ügyességére, láng-eszére támaszkodhatott. Decebalus egyé-
 niségének nagyobb erejét bizonyítja az is, hogy ellene nem merték
 fölemelni fegyverüket, a korlátok közé szorított főurak, még a
 bukó félben levő király ellen sem, míg Burivistát a pileatusok
 ölték meg, hatalma delelőjén. A nemzetet catastropha érte, mind-
 kettőjük halála után. Burivista letünté négy részre bontotta a dákokat,
 majd teljesen szétforgácsolódtak s időnként annyira lesüllyedtek,
 hogy hírüket se halljuk. Decebalus öngyilkossága után betelik
 végeztük; a római birodalom alattvalói lesznek.

A classicusok, különösen a fecsegést, pletykát annyira ked-
 velő Dio hallgatásából azt következtethetjük, hogy magán jellemé-
 ben sem volt kivetni való — hogy kiváló volt, mint ember is.
 Dio csak azt veti szemére, hogy Traianust megakartá öletni
pontesi téli szállásán. Az álnok, gonosz tervet azonban meghiu-
 sította a palota-őrség ébersége.

Maga mindig a megtestesült egyszerűség s erre rászoktatta
 a főurakat is és ha nem lenne fejükön a szokásos főveg, úgy
 legfőljebb arcvonásaik alapján különböztethetnők meg őket a
 közemberektől, a királyt pedig csakis méltóságos magatartásáról,
 titkózetben meg a közelében feltűzőtt sárkány és vexillumról.

A király családós volt, holta után két, talán tíz és tizenkét
 éves fia maradt, kiket a rómaiak elfogtak. Decebalus már nem
 értesült szomorú sorsukról, — ettől megkimélte a Gondviselés.

Hogy mi történt velük, sejtelmünk sincs róla. Udvertartása takarékos, egyszerű lehetett, mert csakis így volt lehetséges, hogy oly tömérdek kincset találjanak utána.

Alig foglalta el trónját, megkezdte széleskörű, a kelet-európai barbár népek összeségére — az imperium területén lakókat se véve ki — kiterjedő diplomatiái tevékenységét. Egyeztetni igyekezett a szomszéd népek érdekeit, szövetségeket létesített, előbb halálos ellenségek között is, egymásután vonta ki őket a birodalom védnöksége alól, sőt bevitte nagy terveinek propagandáját a császárság belső részeibe, forrongást támasztva a félig művelt vagy egészen barbár népek közt. Halomra döntötte tehát a régi köztársasági, mint császári politika alapelveit: egyik népet a másik segítségével fékezni meg, — folytonos surlódásban tartva valamennyit. Ezt talán észre se vették Rómában, de annál inkább tudták Pannonia s a balkáni provinciák helytartói, kik sürgős segítséget kértek az imperatortól, főként az ellenségtől alig szabadult Moesiáé.

Domitianus megadta, — de a háború mégis Decebalus győzelmével végződött.

A nagy király hatalmának súlypontja, hazánk délkeleti Felföldjén, a régi Erdély területén nyugodott.

A délkeleti Felföld sajátágos földrajzi helyzete sokszor éreztette történetünkben is fontos, gyakran döntő szerepét.

Minden oldalról magas, egész a hóhatárig emelkedő hegyek veszik körül, melyek tágas, a természettől dúsan megáldott felföldet fognak be — s így magában is teljesen kerek földrajzi egészet képez. És mégis azt bizonyítja fejlődésének egész története, hogy Magyarország területének nélkülözhetetlen kiegészítő része . . . s egyik a másik nélkül sohasem tudott oly helyzetbe jutni, hogy a földrajzi viszonyok nyomasztó hatását ne érezte volna. A délkeleti Felföld nagy folyói: a Szamos, Körös, Maros, a Tisza vízrendszerébe tartoznak és a számbavehető vizek közül csak az Olt s nálunk még jelentéktelen Zsily s egy-két kis folyó hagyják el hazánkat, hogy alább megnagyobbodva, Románia területén ömöljenek a Dunába. A folyó völgyek, ennek megfelelően Magyarország felé nyílnak; szélesek, termékenyek, a közlekedés elé nem gördítenek akadályokat, állandó telepítésekre alkalmasak, sőt kedvezők. A délkeleti Felföld nyugot felől folytonosan veszedelemben

volt, ha Magyarország területe idegen urnak hódolt, de másfelől a magyar Alföld lakossága is, örök remegésben, félelemben élt, ha a Királyhágón túl hatalmas fejedelem parancsolt.

A római Pannoniát a Duna és Tisza között lakott jazygok megvédték úgy, a hogy épen lehetett, a keleti támadások ellen, fölfogták azoknak legalább első, leghevesebb rohamát, de ily ingtag, vándor, lovas nép, soha sem lehetett olyan tényező, melyen az állandóságon alapult és csak állandó tényezőkkel számító kormány, mint a római, támaszkodhatott volna; Pannonia pedig a birodalom legkiválóbb tartományai közé tartozott.

A hódoltság első évszáza alatt a lakosság sokat művelődött, meghonosultak a római intézmények, szokások, civilisatio s Aquincumban csak oly rómaiak laktak, mint a Padus vagy Tiberis partjain. S e pompás tartományt a Duna vonalára állított legiók soha sem tudták kellően megvédelmezni; a központon kívül helyezett emporiumok nyomán, természetellenesen fejlődött a provincia is; belseje parlagon maradt s ős-erdők borították nagy részét, még Traianus idejében is. És a nagy katonai központokat még se helyezhették másfelé, mert keleten barbárok laktak, kiknek terjeszkedési vágyai örökké fenyegették Aquincumot, de az egész tartományt. A barbárok meghódítása, a birodalom hatalmi körébe vonása, föltétlenül szükséges volt, mert a délkeleti Felföld hatalmas királya az aldunai tartományokat épen úgy rettegtette, mint Pannoniát. Domitianus háborúja tehát nagyon is megokolt volt Decebalus ellen.

E háború óta egyre rosszabbodott a helyzet, mert Decebalus egyesített népét páratlan geniálitással vezette, a művelődés és természetes fejlődés útjain s birodalmát néhány év alatt hatalmas katonai állammá emelte, mely egyformán veszedelmes hatást gyakorolt kelet mint nyugot vándor népeire. A 89-iki szerződés pedig, kiváló munkások és szakképzett mérnökökhöz, tisztekhez juttatván, országát erősségekkel vette körül minden oldalról; a vöröstoronyi szorost, a vaskapui hágót hatalmas várakkal látta el; bevehetetlennek látszó sziklafészekké alakult át a déli hegy-sorok minden alkalmas pontja s a délkeleti Felföld, mint óriás ék nyomult a birodalom testébe, melynek határos részei mérhetetlen síkságok, — tárva-nyitva minden ellenséges támadásnak. Hadait római mintára szervezte, hadigépei képessé tették őt várak ostro-

mára, seregének nagy száma, tagoltsága a kitünő fegyelem, nagy háború vivására.

És mindezekhez járult még, hogy a 89-iki szerződés a birodalomra vagy a Daciával határos provinciákra jelentékeny pénzterhet rótt és a sajátképi célt; a nyugalom megváltását még se érték el, mert a béke csak névleges volt.

Domitianus második utódja M. Ulpius Traianus pannoniai tartózkodása idejében megismervén a viszonyokat, meggyőződött azok tarthatatlanságáról s elhatározta a háborút, mely annál nagyobb vér és pénzáldozatba volt kerülendő, minél tovább halasztatik, mert Dacia rohamos fejlődése, szilárd katonai intézményei és a műveltség, melynek régóta hintegetett magvai meglepő virágzásnak indultak, olyan szomszédná tették Decebalust, ki már nemcsak a provinciákat fenyegette, — de az imperiumot is! Fenyegette politikájával, terjeszkedésének irányával, mert diplomatiája majdnem egységes egészszé fűzte a szarmát síkság vándor törzseit, fegyverei pedig a délkeleti Felföld hatalmas sziklavarából eljutottak egész a Fekete Tengerig, átlépve mindenhol a birodalom legkevésbé védett határait, elpusztítva, kirabolva a imperium védnöksége alatt levő nagy görög gyarmatokat, örökös izgatottságban tartva az aldunai tartományokat és fárasztó hadilábon a különben is nagyon elfoglalt legiókat. És ha a jelek nem csalnak, épen Traianus trónraléptekor akarta Decebalus a nagy területet egyetlen államná forrasztani. Dio, mikor írja, hogy: »Traianus a dákok ellen indult, mert zokon vette, amit tettek, mert sértette, hogy évről-évre adót követeltek, mert látta büszkeségüket és hogy hadaikat mindig szaporítják.« (68, 6) — a bekövetkező nagy háborúnak csak külső okait tudja tehát.

Ok volt bőven, csak ürügyet kellett találni a háború megindítására s erre elég volt, ha Traianus megtagadta az évpénz fizetését.

Megtagadta!

A háború kockáját elvetették s a rettentő küzdelem Decebalus tragoediájával végződött.

A háború vége.

De a rettenetes hajsza, a catastropha után sem szűnt meg. A király fiait, — kiket előre küldött a gondos apa — keresték s

az előbbi képéhez hasonló területen fogták el a két gyermeket. Kisérőik közül a pileatus, ki talán nevelőjük volt, halálával bizonyította be hűségét; két comatust élve fogtak el, az egyiket megkötözték? a másikat hajánál fogva hurcolja elő az auxiliárius, búvóhelyéről. A gyermekeket is lovasok fogták el, de a leszállott legények mellett csak egy lovat látunk. (388—390-ik szelvény.)

Hogy mi lett a gyermekekből, nem tudjuk.

Dio följegyezte, hogy Decebalus leütött fejét Rómába vitték, de mielőtt ez megtörtént, bemutatták a véres diadaljelet a római seregnek, a király levágott kezeivel együtt. Ez talán Optatianában (Magyar-Gorbó) történt. (391—393-ik szelvény.)

A következő szomorú jelenetek központja a 397-ik szelvény képe. Nagy tölgyerdőt ábrázol magas hegyek közt; a hegyhát fölött balra tengerszem; e mögött vadkan és szarvas legelésznek; legalul barlang, a nyílás mellett balra bölény. E képpel kétségtelenül azt jelzi a művész, hogy Decebalus utolsó hívei, barátai magas hegységek közt, őserdők mélyében kerestek menedéket. Az auxiliáriusok azonban itt is fölkutatták őket, s a szegény bujdosókat tömegesen fogdosták össze (394—95-ik szelvény). Fölverték éjnek idején — Luna képe bizonyítja — a falvakat, községeket, melyekből talán mind elhurcolták a férfiakat válogatás nélkül, s aztán fölgyújtották az árván maradt helységet. Largiana (Magyar-Egregy)? (398—400-ik szelvény.)

A halálra ijedt nép alföldre menekült előlük, és ha ez a mi Magyar-Alföldünk, úgy a segítségükre siető, s a rómaiakkal harcolt nép, valamelyik szarmata törzs, mely egyben területi épségét is védi. Az auxiliumok bekerítették őket; aligha látták meg hazájukat. Közben tömérdek hagifogyot ejtenek. Az utolsó ütközetet valamely palánkkal körülvett nagyobb helység mellett vívják. A cölöpfalak közt magas kőházak. (401—402-ik szelvény.) Cersie (Romlot)?

Az ütközetekben nagy vitézséget tanúsítottak az ellenfelek mindkét részről. Jellemző példa, a római lovagé, kit súlyosan sebesülve vittek sátrába az ápolók, ama reményben, hogy talán megélhet még. A derék katona sérülése azonban halálos volt; fölkelte tehát ágyáról, kardot fogott, s a »vitézség csodáit művelte« míg össze nem hullott élettelenül.

Dio (68, 14.) közli ez epizódot, hely és idő meghatározás nélkül. Beosztani tehát nem lehet, e miatt emlitem az utolsó ütközet után.

Megtörténvén minden ellenállás, bekalandozták az auxiliumok Dacia éjszaki vidékeit talán egészen, s összefogdosták az útjukba került embereket (403—404-ik szelvény), folygyújtottak, elégették a községeket, pusztává tettek mindent.

A 405—406-ik szelvényeken bemutatott község magaslaton fekszik; cölöp fal van körülötte. Az auxiliariusok fáklyákkal vetnek tüzet a palánkra, házakra, melyek közül a baloldalinak, magasan fekvő egyetlen ablakán férfi tekint ki.

A helység talán Porolissum (Mojgrád).

A rómaiak igájába hajlani nem akarók, nagy tömegekben távoztak el, maguk előtt hajtva nyájaikat. A távozókat auxiliumok kísérik a határig. Honnmaradt testvéreik a hegyek közül nézik a szomorú menetet. (407—414-ik szelvény.)

A sasok legyőzték a sárkányokat !

Névmagyarázatok.

Irta: Dr. Wertner Mór.

Alibánfa.

Zalamegyei helység, melyet 1414-ben *Olywanchfalwa*, 1467-ben *Alyvanthfalwa*-nak nevezték. Ennek tőszomszédságában van jelenleg egy Ollár nevű pusztá, melyet az Árpádkorban Allár-nak is írtak. 1414-ben ezen Ollárt Oliuanchfalva, 1438-ban Olyvanthfalvának nevezték; ez adja a név magyarázatát.

Bizonyos Jakcs (a Jakab név egyik változata) az Ollári-család első kimutatható őse. Három fia volt: Eszény, Péter és György. Eszény 1236-ban merül fel mint Ollári Eszény; 1244-ben, ha csak minden jel nem csal, Zalamegye alispánja. 1264-ben osztozkodnak Jakcs utódai egy zalamegyei birtokban és ez alkalommal találjuk, hogy fenti Eszénynek egyik fia *Olivant*; így tehát határozottan mondhatjuk, hogy Olivantfalva vagyis a későbbi Alibánfa vagy Eszény fia Olivánttól vagy egyik későbbi Olivant nevű urától kapta nevét.¹⁾

Az Olivant név a XIII. században nem éppen ritka. 1272 és 1290 között van egy Bolai Olivant.²⁾

1293-ban egy Seregélyi Oliwant³⁾; 1297-ben van Alsófehérmegyében egy Oliwant⁴⁾ 1308-ban egy *Oliwanth* nevű úrnő szerepel Zalamegyében⁵⁾; ugyan e tájban van Biharmegyében Létei Olivant.⁶⁾ 1323-ban a pozsonymegyei Csallóközben egy Olivanthi Mátyás is van, kinek fia Miklós mint Olyvanchi birtokos 1342-ben szerepel,⁷⁾ ez azonban a nyitrai megyei Elefánti-család tagja.

1) Hazai okmánytár VI. 31. 126. Wenzel VII. 181. VIII. 216.

2) Hazai okmánytár VIII. 271.

3) Ugyanott 337.

4) Ugyanott 390.

5) Anjoukori okmánytár I. 164.

6) Hazai okmánytár VII. 320.

7) Anjoukori okmánytár II. 76. IV. 238.

Alibánfa tehát nem más, mint a régi Olivantfalva változata. Szükségesnek tartom ez alkalommal annak hangsúlyozását, hogy a még most is számtalan »fa« végezetű helységnevekben az utolsó szótag sohasem fát vagyis a latin arbort, hanem *mindig csak a »falva« végszó rövidítését jelenti*, amint ezt fenti példánk is bizonyítja.

Arnót.

Borsodmegyei helység, melynek legrégibb neve (1281-ben) *Arnold*,¹⁾ 1420-ban *Arnolth*; 1467-ben megint *Arnold*.

Hogy az -old és -lt végű szókban az idő folyamán az l kilökésével csak a d vagy t betű visszamaradt, ez oly gyakori jelenség, hogy közelebb fejtegetése fölösleges. Így lett a Lyppoldból Lipót, a Tiboldból Tibot, a Ratoldból Rátót stb. és így kézzelfogható, hogy fenti borsodmegyei helységből, mely eredetét valamely *Arnold* nevű birtokosnak köszönte, az idő folyamán *Arnót* lett.

Arnótfalu.

Szepesmegyei helység, melyet 1340- és 1346-ban *Arnoltfalva-nak* nevezték.²⁾ 1367-ben pedig *villa Arnoldi* néven szerepel. Itt is tehát az áll, amit Arnótról mondtunk.

Bagamér.

Biharmegyei helység, mely 1294 körül Bogomer néven szerepel.³⁾ 1348- és 1357-ben a Bagamer nevet viseli.⁴⁾

A Bagamér személynév régibb okiratainkban mint *Bogomel*, Bogomerius, Bagamerius fordul elő. Pestmegyében volt 1283-ban egy *Bogomér*földe, melyet 1296-ban *Bogomel*földének nevezték.⁵⁾ Mint személynév szerepel a XIII. század kezdetétől fogva majdnem kivétel nélkül a szláv eredetű s szláv vidéken lakott családoknál, nevezetesen a Csehországból bevándorolt és Nyíramegyében törzsökös Ludány nemzetség tagjainál, amiből — tekintettel a Bogomér és Bogomel közötti azonosságra — biztosan következtethetjük,

¹⁾ Hazai okmánytár VIII. 215, Wenzel XII. 346. (helytelenül Arnod.)

²⁾ Anjoukori okmánytár IV. 37. 556.

³⁾ Hazai okmánytár VIII. 353.

⁴⁾ Anjoukori okmánytár VI. 312. Fejér IX. 6, 39.

⁵⁾ Hazai okmánytár VIII. 233. 363.

hogy Bagamér nem más, mint a szláv *Bogumil* vagy *Bohumil* (= Gottlieb = Theophil) magyaros alakja.

Balog(h).

Eredetileg nemzetségi, később (pl. 1291-ben Balog pécsi várnagy) személy-, helység- és még jelenleg nagyon elterjedt családi név. Mint Balog, Balogd, Balogfa és Balogfalva most is létező helységnév.

Tudvalévő dolog, hogy »balog« alatt többnyire oly embert értünk, ki hozzá van szokva, hogy munkáját és mozdulatait könnyebben, ügyesebben és gyakrabban balkarjával és balkezevel végzi. Hogy a Balog tulajdonnév minden valószínűség szerint eredetét ily természetű egyénnek köszönhette valamikor (amivel azonban korántsem akarom állítani, hogy »Balog« alatt mindig és kivétel nélkül a »balkezű«-t értek), már régen ismeretes, de — ismétlem — ez csak *fellelés* volt; okirati biztosítéka pedig a következő:

Miklós királyi étekfogómester 1255-ben »Nos Nicholaus *Synister*«-nek nevezi magát,¹⁾ 1265-ben szintén e néven nevezik. Egyik fiát 1267-ben »Nicolaum *sinistrum*«-nak mondják és általában találjuk, hogy utódain még 1302-ben is a »Sinister« név ráragaszt.²⁾ De midőn 1303- és 1313-ban Sinister Miklós utódait említik, akkor ő már nem Sinister, hanem »Nicolaus *dictus Bolug(h)*«.³⁾ Sinister pedig a latinban annyi mint »bal.«

Bartal.

Jelenleg családi, valamikor azonban igen dívott személynév, melynek legrégibb alakjai a következők: 1291: Padányi *Bortol* (Pozsonymegyében). 1298: *Bartol* Felabonyi várjobbágy (ugyanott); 1302: Felsőlúcsei *Bortal*; 1307 és 1322: Sági *Bartal* (ugyanott); 1335: Dajkai *Bartal* fia Pető (ugyanott). De nagyon gyakran iatinosították is, pl. 1211: *Bortoleus* a tihanyi apátság keszői jobbágya.⁴⁾ 1285-ben Barsmegyében Rendveji *Barthaleus* fiait

1) Wenzel II. 262.

2) Anjoukori okmánytár I. 36, 37. Fejér VII. 1, 138. Hazai oklevéltár 105. Hazai okmánytár IV. 42.

3) Anjoukori okmánytár I. 63. Zichy-okmánytár I. 114.

4) Anjoukori okmánytár II. 26. IV. 254. Fejér VI. 1, 171. Hazai oklevéltár 65. Knauz II. 408. Wenzel I. 110.

említi.¹⁾ 1302-ben egy *Bortoleus* pozsonymegyei birtokos;²⁾ 1352-ben Recskei *Barthaleus* (Gönnörmegyében)³⁾; 1369-ben Kolozsvár bírája »Nos comes Georgius filius comitis *Bartholomei*« néven szerepel; 1370 április 23-án »Georgius Filius *Barthaleus*« és 1370 április 24-én »Georgius filius *Bartaleus*« ö.⁴⁾ Ebből tehát kiviláglik, hogy Bartal nem más, mint a Bartholomaeus (= Bertalan) első két szótagából álló magyaros rövidítése. Utánzása a német *Barthel* (= Barth)-nek, mely szintén a Bartholomaeus rövidítése.

Bertót.

Sárosmegyei helység, melynek legrégebbi alakja a XIV. század kezdetén: »villa *pertoldy*»; 1320: villa *Bertholdi*; 1330: *Pertoldt*; 1340: *Bertolt*; 1358: *Bertholth*; 1398: *Berthot*; 1432: *Berthowld* stb. Tehát eredetileg *Berthold* nevű ura után szintén Bertold, miből az l betű kilökésével — mint számos más esetben — a kényelmes Bertót lett.

Czekelius.

Erdélyi német családi név, melyet itt csak azért felvettem, mert magyar eredetű.

Hunyadi Mátyás király egyik anyaági rokona, az erdélyi származású és erdélyi birtokos: Kövendi *Székely* Jakab, ki az osztrák-magyar háborúban igen tevékeny részt vett és nemsokára Mátyás halála után Habsburgi Miksához csatlakozott, megkapta 1489-ben a stájerországi Friedau, magyarul Ormosd nevű várt. Ezen Székely Jakab annyira németesedett el, hogy még a németesen elferdített családi nevét is használta. IV. Frigyes császár már 1490-ben *Zäckhl*-nek nevezi őt, de ugyanazon évben *Zäckhl*-nak is írják. 1497-ben *Zäckhl*-nek, 1498-ban *Zegkl*-nek, 1504-ben (végrendeletében) *Zäckhl*-, 1524-ben *Zeckel*-nek találjuk,⁵⁾ mely utóbbi magyarosan a »Czekel«-l el azonos. A németek tehát a magyar

¹⁾ Hazai okmánytár VIII. 243.

²⁾ Knauz II. 568.

³⁾ Anjoukori okmánytár V. 610.

⁴⁾ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen II. 320, 343, 344.

⁵⁾ Monatsblatt des »Adler« 1897. évf. 242. — Történelmi Tár 1905. évf. 263 skk.

»Székely«-ből a Czekl vagy Czekelnek kiejtendő ferdítést gyártották. Midőn a latinositás beállt, úgy jártak el, hogy a német névhez a latin »us« végtagot hozzátették és ha az eredeti név mássalhangzóval végződött, ezen mássalhangzó s az us közé elegánsabb hangzás kedvéért az i betűt beírták. Így lett aztán Czekelből „*Czekelius*.”

Dancs.

Valamikor nagyon elterjedt személy- és családinév; jelenleg mint *Dancsháza* biharmegyei község és pusztá.

Hogy Dancs a Domonkos kicsinyítője, nagyjában már régen tudtuk, de okirati bizonyítéka mindeddig — legalább tudtommal — nem volt közzefutása.

A latin változatok: *Donch*, *Doncus*, *Donk*, *Donkus* a XIII. században napirenden voltak. A sopronmegyei úgynevezett barsmonostori apátság alapítója 1194-ben »Dominicus banus«-nak nevezi magát,¹⁾ amint ezt számos egyéb okiratban is találjuk. Midőn ezen kolostor apátja 1265-ben a kolostor egyik birtokát eladja, kiemeli, hogy néhai *Doncus bán*, ezen monostor alapítója, az illető birtokot az apátságnak adományozta.²⁾ Benne van különben a *Doncs* a *Dominicus*-ban is.

Dedács.

Jelenleg hunyadmegyei helység; valamikor (pl. 1354- és 1355-ben) Dedach vagy Dedachtelke nevű földtér Szabolcsmegyében is volt.³⁾

A görög *Daidalos* személynév nálunk a XIII. században mint *Dedalus* nem éppen ritkának mondható. A Vas megyében törzsökös Nádasd nemzetségnél ily nevű családtag már 1233-ban fordul elő. 1236-ban működik a veszprémmegyebeli Lőrente nevű nemzetségnek Dedalus nevű tagja stb. A Hont-Pázmán nemzetség nyitrai megyei Szegi-ágának egyik tagja 1267-ben a *Dedalch* nevet viseli; 1326-ban pedig találjuk, hogy ugyanazon család egyik tagja a Nyitra megyében lévő *Dedacherdő* (Dedacherdei) nevű erdőnek birtokosa.⁴⁾ Miután majdnem ketségtelen, hogy ezen erdő az

¹⁾ Wenzel XI. 57.

²⁾ Sopronmegyei oklevéltár I. 29.

³⁾ Anjoukori okmánytár VI. 161. 331.

⁴⁾ Anjoukori okmánytár II. 248.

1267-ben szerepelt Dedalch-tól vette nevét, világos, hogy Dedács nem más, mint a Dedál név kicsinyítője. Szepesmegyében különben már 1255-ben Dedach fiai Csákány és Welch a Réti nevű helység birtokosai.

Elefánt.

Nyitra megyei helység, mely az évek folyamán a következő alakokban szerepelt. 1113: *Elephanth*. 1312: *Elefanti*. 1319: *Elewanth*. 1323: *Olivanth*. 1324: *Oliphant*. 1335: *Alyfanth*. 1342: *Olyuanch*. 1446: *Elefanty*.¹⁾

Már Alibánfa-nál láttuk, hogy Olivánt (esetleg az Olivér név változata) régebbi időben személynév volt, mely egyik-másik esetben a tulajdonos után a birtokra ráragadt. Miután már most látjuk, hogy Elefánt elég gyakran Olivanch, Oliphant, Alyfant és Olyanch alakjában szerepel, világos, hogy a helységnek semmi köze nem volt az elefánt nevű állathoz, hanem, hogy nevét egy Olivánt nevű urától vette, mely nevet már elég korán Elefántra ferdítettek. Bizonyítja ezt azon körülmény is, hogy 1278 és 1293 között Bars megyében Győredi *Elephant* fia Péter, 1286-ban *Elefantus* esztergomi olvasó kanonok, 1272—1290 Bolyai *Olivanth*, 1293-ban Seregélyesi *Olywanth*, 1299-ben Erdélyben egy *Olivanthus*, a XIV. század kezdetén Létai *Olyant* és 1308-ban sőt egy *Aliwanth* nevű nő is szerepel,²⁾ amiből kiviláglik, hogy az Elefánt még mint személynév is az Olivánt változata.

Endes.

Ily nevű pusztá van jelenleg Somogy-, Szabolcs- és Zala megyében. Szabolcs megyében 1336 és 1482-ben mint helység mutatható ki; legrégebbi alakja pedig *Endus*.

Midőn 1220-ban a győrmegyei Kóny nevű helységet említik, akkor bizonyos *Endus* fia Péter az ura; ugyanazon néven szerepel ő 1222-ben is mint Margota birtokosa.³⁾ 1228-ban már nem él és akkor kijelenti a király, hogy *Endre* fia Péternek magva-

¹⁾ Anjoukori okmánytár I. 521. II. 83, 114, III. 51. IV. 238. — Hazai okmánytár VIII. 6. — Knauz II. 661.

²⁾ Anjoukori okmánytár I. 164. — Hazai oklevéltár 138. — Hazai okmánytár VI. 235. VII. 320. VIII. 270, 337, 390. — Knauz II. 420.

³⁾ Wenzel VI. 407. XI. 158.

szakadtán a koronára szállt Kóny nevű helységet a templomosoknak adományozza.¹⁾ Endes tehát határozottan az Endre névnek egyik — és pedig elég gyakran előfordult — változata.

Fakó.

Hely- és személynév. *Fakó* helység van jelenleg Pozsony- és Somogymegyében; *Fakó-Vezekény* van Bars-, *Fakóbük* Ugocsa-megyében.

1291-ben találjuk, hogy a pozsonymegyei Csallóközben lévő Olgyai nemesek egyik tagja, Péter saját úgy mint zsengekorú fia *Farkas* nevében bizonyos birtokügyben szerepel.²⁾ Midőn ezen Olgyai Péter 1308-ban újra fellép, akkor fivérén Farkason kívül (kit különben már 1275 óta ismerünk)³⁾ még *Fukó* nevű fia is szerepel,⁴⁾ ki az alábbi kútfők szerint ifjabb Farkassal azonos. Ebből tehát kiviláglik, hogy az unokaöccsset a nagybátyától való megkülönböztetés végett, már nem Farkasnak, hanem *Fakó*-nak nevezték. 1309-ben megint csak *Farkas*.⁵⁾ Midőn 1331-ben már Pozsonymegye alispánja s pozsonyi várnagy, akkor *Farkasius dictus Fokou* néven szerepel,⁶⁾ mely utóbbi nevet *Fuko*, *Foco*, *Fako* alakban különben 1309 után szakadatlanul visel. 1332-ben mint alispán megint csak *Foco* s így megy ez egészen haláláig; de még halála után is csak mint *Fakó*-ról tesznek róla említést.

A *Fakó* név nála tehát éppen olyan változat, mint az *Andocs* (*Andich*) az *András* nevű fivérénel. Azon esetleges ellenérv ellen, hogy e nevet csakis kizárólag ő nála találjuk és hogy ez csak jelző lehetett, kiemelem még, hogy 1307-ben *Németsóki Fokou* birtokos is szerepel.⁷⁾

A pozsonymegyei „*terra Foko*“ (ma *Fakó*) 1328-ban merül fel⁸⁾ és így kétségtelen, hogy nevét valamely *Farkas* = *Fakó* nevű urától vette. Így áll ez a többi *Fakó*-összetételű helységekre nézve is.

1) Wenzel I. 250.

2) Hazai oklevéltár 124, 125.

3) Ugyanott 71.

4) Anjoukori okmánytár I. 150.

5) Ugyanott 179.

6) Ugyanott II. 546.

7) Knauz II. 576.

8) Anjoukori okmánytár II. 359.

Fakos.

Zalamegyei helység, melynek legrégibb alakjai 1222: *villa Fulcusi*;¹⁾ 1307: *Folkus*; 1356: *Folkusy*; 1437: *Falkwssy*; 1513: *Falkosy*.

Az ős francia *Foulques* (némelykor *Fouques*) személynév (*foulque*, latinul *fulica* annyi mint vízityúk, szárcsa) Magyarországon valamely jövevény útján már a legrégibb korszakokban meghonosodott; találkozunk vele már 1146-ban. A középkori latinság rendszeren *Fulco* alakjában használta; nevezetesen szerepelt e név a francia Anjou grófság uralkodóinál; hazai okirataink pedig a *Falcus*, *Falkas*, *Falkos*, *Falkus*, *Folkus*, *Fulco*, *Fulcus*, *Fulkos*, *Fulkus* alakokat használták, melyeknek magyaros kiejtése *Falkos* volt. Nálunk annyira szerették e nevet, hogy nemcsak országnagyok, hanem a legkülönbébb rangú emberek is használták. Fulko nevű országnagy szerepel 1156, 1162, 1165, 1167, 1171, 1172, 1174-ben stb. 1193-ban pedig egy Fulko Vasmegye főispánja.²⁾ Ebből már most majdnem önként kitűnik, hogy egyik-másik Fulko nevű földesúr valamely tőle alapított vagy szerzett birtokát saját nevére nevezte el és ennek a körülménynek köszönik a *Folkus*- vagy *Falkus*-sal összetett helységnevek eredetüket. Bizonyítja ezt a Szerémszemégyében valamikor létezett *Falkos-Sombatja* nevű helység, melynek eredeti neve Szombat, Szombathely vagy Szombathalva volt és melyet, midőn valamely *Falkos*, illetve *Fulko* nevű birtokosnak kezébe került, a többi Szombat nevű helységekhez való megkülönböztetés céljából *Falkos-Szombatjának* nevezték. A zalamegyei *Falkos* nevét, melyet később az I. kilökésével *Fakos*-nak nevezték, vagy a vasmegyei főispántól vagy a Zalamegyében törzsszökös családoknak egyik-másik *Fulko* nevű tagjától nyerte, kik nagyszámban fordulnak elő.

Míndez áll a somogy megyei *Fakos* nevű pusztára s a *Folkus* összetételű hely- és családnevekre is.

Frankó.

E sopronmegyei helységről, melyet németül *Frankenau*-nak hívnak, tudjuk, hogy 1156-ban *Sárodnak* nevezték; de midőn

¹⁾ Wenzel XI. 170.

²⁾ Wenzel XI. 54.

ura, egy német jövevény családból származó Franco benne székhelyét felütötte, megkapta utána a nevét. 1262-ben már *Francaun* (a német Franzenau); 1286-ban *Franchuawe* (= Franzaue), később pedig *Franklow*, *Franklo* és *Frankó*, mi mellett helylyelközzel még mindig Sárood is.

A Frank név régi okleveleinkben elég gyakran fordul elő. Változatai: *Franc*, *Franco*, *Francu*, *Franch*, *Franck*, *French*, melyek nem más, mint a latin Franciscus, a német Franz és a magyar *Ferenc* erőszakolt változatai.

Hogy ez tényleg így van, bizonyítják a következő adatok: 1322-ben bizonyos „Thomas filius *Ferench*» a szepesi várnagy; de ugyanazon évben szerepel mint »Thomas filius *Franck*» is.¹⁾ A Katyisz nb. Szécsényi Kónya fia Frank, ki 1408-ban mint országbíró végezte be életét és kit számtalan okirat Franknak nevez, 1370-ben mint »Franciscus filius magistri Konya szerepel²⁾ stb.

Gacsalk.

Gömörmegyei helység, melynek szláv neve *Gocsalkovcze*. Legrégibb alakja (1338-ban) *Gochok*; 1320: *Gacholk*,³⁾ 1285-ben *Gochalcus* matheóci bíró; 1287-ben bizonyos *Gochalcus sapiens* szepesmegyei fogott bíró; 1289-ben *Gochalk* a szepesi szászok egyik képviselője.⁴⁾ 1279-ben *Gothcalcus* a matheócl bíró. Mind ezen alak pedig nem más, mint a német *Gottschalk* név latinos változata; Gacsalk pedig a magyaros alakja s így több mint valószínű, hogy a szatmármegyei *Gacsály* is csak a *Gottschalk* egyik származottja.

Galamb-összetételű helységek.

(Galamba, Galambfalva, Galambod, Galambok, Galambos.) Hogy a galamb nevű madár a latin columbától vette nevét, köztudomású dolog; de hogy a Galamb-összetételű helynevek mindig és kivétel nélkül a madárral lennének összeköttetésben, nem igen hihető.

A Golomb, Golombos (1160 körül), Golombud, Golombus (1210), Galomb (1316) előfordul nálunk mint személynév már a

1) Anjoukori okmánytár II. 22. Fejér VIII. 2, 392.

2) Pesty, Krassómegyei oklevéltár 97.

3) Anjoukori okmánytár I. 456, 545.

4) Hazai okmánytár VI. 347.

XII. század óta. Baranyamegyében Kiskéméndi *Galamb* 1280 és 1283-ban szerepel,¹⁾ ami arra mutat, hogy a név eredeti alakja *Galamb*, mihez helylyel-közzel valamely latin hangzású végtagot hozzáillesztettek. Ez a magyar *Galamb* személynév pedig nem más, mint *Columbanus* fordítása s így majdnem kézzelfogható, hogy a *Galamb*-összetételű helységek nevüket valamely *Galamb* nevű úrtól kapták. Az aldunai *Galambóc* azonban = *Taubenburg*.

Gebárt, Gíbárt.

Gebárt zalamegyei helység, melyet régebben Gebarth- és Gebardnak írtak.

Barsmegyében Rendveji Gebárd fia Péter 1299-ben fordul elő. Egy Gebarth fia: Olasz János 1295-ben pécsi polgár.²⁾ Baranyamegyében volt egy helység, melyet egyszer Gyubarthfewldy, máskor Gebarth, Gybarth, Gybard-nak írtak. Abaujmegyében volt egy Gybart, Gybarth és Gybarch nevű helység (1296, 1427, 1455), 1325-ben pedig egy Sári Gebarth nevű földesúr.³⁾ Mindezek nem más, mint a német *Gebhard* név magyaros változatai.

Gocznód.

Ezen pozsonymegyei helységről azt találjuk egyik helyen, hogy azelőtt Gottesgnad volt a neve, ezt azonban egyik kutatónk megcáfolja, mert Gocnód szerinte nem más, mint a hajdan magyar Disznód németes elferdítése. Ezen magyarázatot nem tartom elfogadhatónak.

Mindenekelőtt kiemelendő, hogy a németajkú lakosok Disznódot el nem ferdítették volna Gocnódra, aminek semmi értelme nincs, hanem hogy ezt minden bizonynyal németre fordították volna, minek bizonyítékát abban találjuk, hogy Gocznód közelében még most is egy Schweinsbach nevű helység létezik. Döntő azonban a következő okirati adat: Szentgyörgyi és Bazini Péter országbíró 1509 december 4-én 4000 forintot vesz kölcsön és ez összegben többek között egynehány pozsonymegyei birtokot köt le zálogul. Ezek közül szerepel Schweinsbach (az okiratban Schweyspach) és *Gotzgnod*,⁴⁾ melyekről ki van emelve, hogy a

¹⁾ Wenzel XII. 316, 409.

²⁾ Hazai okmánytár VIII. 362. Wenzel XII. 578.

³⁾ Anjoukori okmánytár II. 231.

⁴⁾ Sopronmegyei oklevéltár II. 610.

Szentgyörgyi és Bazini várakhoz tartoznak. Gotzgnod pedig határozottan *Gottesgnad*, illetve a mai Gocznód.

Göntérháza.

Zalamegyei helység. 1270: *Gunturfelde*,¹⁾ 1381: *Guntherháza*, 1524: *Gentherháza*.

A váradi regestrumban találkozunk bizonyos *Gunter* fiaival. 1245-ben bizonyos Gunter Karván (ma Esztergammegyében) birtokos. 1282-ben *Guntherius* az esztergammegyei (Kőhid-) Gyarmaton érseki jobbágy. Ezekből kiviláglik, hogy Göntér nem más, mint az ősrégi német *Günther* személynév magyarosítása.

Héraháza.

Vasmegyei helység, melyet a XV. században *Herreháza*-nak nevezték.

1352-ben Balai *Herreh* fia János a fehérmegyei Ladány-on birtokos.²⁾ 1393-ban egy *Herreh* fia János királyi lovászmester.³⁾ Herreh (= Herrej) pedig nem más, mint a valamikor igen divott *Herricus* (= Erik = *Henrik*) név magyaros kicsinyítője. Bizonyítja ezt azon körülmény, hogy Szalók nb. Balai János 1346 és 1347-ben mint *Herricus* fia szerepel.⁴⁾

Herbátfa.

Zalamegyei helység, melynek régi nevét Herbarthfelde, Herbardfelde, Herbarthfalva, *Herborthfalwa* alakjában írták.

A francia s német Heribert, *Herbert*, Aribert személynév Magyarországon, nevezetesen a Zala- és Sopronmegyében törzsökös Buzád-Hahót és Osl nemzetségben divott; magyaros alakja pedig kivétel nélkül *Herbord*. Előfordul e név azonban számtalanszor egyéb családokban még Erdélyben is. A Herbordból lett idővel Herbárd, Herbárt, ebből pedig a nehézkes r kilökésével Herbát.

¹⁾ Wentzel XII. 9.

²⁾ Anjoukori okmánytár V. 633.

³⁾ Zichy-okmánytár IV. 515.

⁴⁾ Anjoukori okmánytár IV. 582. — Zalamegyei oklevéltár I. 447.

Hernád és összetételei.

»Hernád« nemcsak folyó-, hanem helységnév is. Hernád nevű puszta van Pestmegyében, Hernátfa helység Baranyamegyében; Hernád-összetételű helységek vannak Abaujmegyében. Magyarázatukat a következőkben találjuk:

Vasmegyében létezik még most is (Felső- és Alsó-) Mesteri nevű helység, melynek birtokában a legrégibb korban különféle családok voltak, kik azonban a Mesteri családnevet közösen használták. Mesteri (= de Mestur) István már 1268-ban szerepel. Ezen családcsoportokból kiválik egy ág, melynek egyenes őse Herrand 1326-ban már nem élt.¹⁾ Három fia (István, László és Móric) folytatja a családját, melynek tagjai állandóan a Mesteri nevet használták. 1435-ben azonban olvassuk, hogy a király a Vasmegyében lévő *Hernadmestery* nevű birtokot Palicsnaszentpéteri György fiainak akarja adni, mi ellen számos „*de alia Mester*“ nevű család óvást emel.²⁾ 1447-ben találkozunk *Herandmestery* Péterrel. 1502-ben *Hernalthmesteri* Mihály fiai szerepelnek³⁾ stb. minek magyarázata abban rejlik, hogy a Mesteri-családban végbe ment egyik birtokfelosztás alkalmával a család egyik tagja az osztályrészül kapott területet megkülönböztetés végett Hernádmesterinek nevezte s ezt saját családi nevének is felvette. Világos azonban, hogy azon Herrand, kinek fiai 1325-ben felmerülnek, nem lehetett az új nevet nyert helység névadója, mert azon »*de alia Mesteri*« nevű családtagok szintén az ő egyenes ivadékai. — Volt azonban az ő István nevű fiának egy szintén Herrand (*Heranth*) nevű unokája, kivel 1375-ben találkozunk⁴⁾ és így világos, hogy a helység ezen *II. Herrandtól kapta nevét*.

A *Herrand*, *Herand*, *Herrant*, *Herranth* személynév nálunk a XIII. század óta elég gyakran fordul elő. A Héder nb. Herrand (1255) királyi lovászmester nevét 1297-ben *Hernardus*-nak írják,⁵⁾ ami ugyanazon betűcsere, mint Henricus helyett »Hernicus.«⁶⁾ A baranyamegyei Hernátfának (= Hernátfalva) is vannak ily válto-

1) Hazai okmánytár III. 80.

2) Ugyanott 368.

3) Ugyanott 381. V. 392.

4) Ugyanott III. 97.

5) Wenzel XII. 604.

6) pl. Wenzel VIII. 78, 208.

zatai. 1426 : Hernadfalwa¹⁾ és 1514-ben Hernaldfalva. Hogy Her-rand régi német név, nem szenved kétséget. 879-ben az emme-raui apátság részére kiállított adománylevélben egy *Herrant* is tanu,²⁾ de előfordul a német *Herard* név is.

Illádía.

Krassó megyei helység, melynek legrégibb alakjai a következők : 1223 : *Elyad* ; 1248 : *Yliad* ; 1325 : *Elyed* ; 1363 : *Ilicad* és *Iliad* ; 1428 : *Ilyed* ; 1454 : *Ileyed*.³⁾

A két legrégibb alakja : *Elyad* és *Yliad* megcáfolhatatlan bizonyítéka annak, hogy a helység neve valamely *Eliás*, illetve *Illés* nevű urára visszavezetendő, amint ezt különben mai kiejtése is támogatja.

Inoka (Tisza-) és Inokafalva

Előbbi Jász-Nagy-Kún-Szolnok, utóbbi Torda-Aranyosmegyében levő helység.

Az Inok vagy Inak személynév nálunk már igen korán fordul elő. 1221-ben Ynoc alakban szerepel.⁴⁾ Léteztek is *Inokfalva*, *Inakföldre* és *Inakháza* nevű helységek. 1238-ban találjuk, hogy bizonyos *Enoc* a fehérmegyei Pereg nevű helységben birtokol.⁵⁾ Ennek unokája János fiörökös hátrahagyása nélkül halt meg, mire a király az üresedésbe jött peregi birtokot 1318-ban másnak adta. Az erre vonatkozó okiratok azonban kivétel nélkül ezen János nagyatyját *Inok*-nak nevezik ; ez pedig nem más, mint az 1238-ban szereplő *Enoc*.⁶⁾ Inok és Inak tehát azonos *Enok*-kal. Az *Enok* vagy *Enoch* pedig igen gyakori személynév,⁷⁾ mely a bibliai *Henoch* vagyis helyesen *Chanauch* (magyarosan az okiratokban némelykor *Hennuc* alakban is) személynévnek megfelel.

1) Zichy-okmánytár VIII. 279.

2) Fejér VII. 1, 81.

3) Anjoukori okmánytár II. 196. — Csánki (Hunyadiak kora) II. 76. — Fejér VII. 1, 295. — Pesty, Krassó megyei oklevéltár 54, 55. — Wenzel I. 190. — Zichy-okmánytár VIII. 356, 360.

4) Teleki-oklevéltár I. 37. ddo. 1315) ; 131—136 (1364). — Hazai okmánytár VII. 358 (1310) 363. — Wenzel I. 105 (1210) VIII. 191 (1268). X. 325 (1298).

5) Wenzel VII. 53.

6) Zichy-okmánytár I. 156, 157.

7) Lásd : Fejér IV. 1, 29 (1235). — Hazai okmánytár VI. 305 (1284). — Wenzel I. 325 (1234). VI. 522, 533, 539 (1233). 553, 555 (1234). VII. 23 (1236). X. 106, 409 (1300).

Iván.

E néven találunk most is számos helységet és személyeket; az Árpádok korában nagyon volt elterjedve. Általában elfogadott vélemény ez, hogy Iván Jánossal azonos, de ezt a régi okirati kútfők csak közvetve támogatják. A sopronmegyei Iván helység 1265-ben »villa Johan« néven szerepel.¹⁾ Héder nb. Güssingi János nádor († 1308), kit oly különös előszeretettel mindig csak Ivánnak nevezünk, tudtommal csak 1288-ban viseli az »Ihonies« nevet; osztrák forrásokban mindig mint Iván szerepel; a hazai kútfőkben azonban az 1288. évi eset kivételével mindig csak János.

Arra, hogy Iván tényleg a János név változata 1450-ben akadunk, midőn a türmezei főispán magát »Nos Johannes aliter Iwan Chwdorowych«-nak nevezi.²⁾

Kályán.

Kis- és Nagykályán nevű helység van Szolnok-Doboka-, Magyarokalján pedig Kolozs megyében. Az először nevezettekben csak oláhok, az utóbbiban oláhok és magyarok laknak. Legrégibb alakja: Kalyan (1353, 1355, 1356, 1357, 1358).

1176-ban előfordul ugyan Spalatóban »Nicolaus de calo Janni,« de ennek aligha van köze a Kályánhoz; utóbbinak más az eredete.

„Kalo-Jo(h)annes“ (= szép János) görög, illetve byzanci személynév, melynek legkiválóbb képviselője szent László királyunk veje, az 1143-ban elhalt byzanci császár volt. Az 1207-ben elhalt János bolgár cár a pápával folytatott levelezésében »Calojoannes«, bolgár forrásokban pedig „Kaloján“. A Kalo-Joannes nevet viselte III. Béla királyunk egyik unokája, ki életének javarésztét Magyarországon töltötte, hol még 1259-ben élt és ügylátszik, hogy az ő révén ezen név viselői hazánkban is szaporodtak. Zalamegyének egyik főispánja, Kalian († 1260 előtt), kiről az okiratok határozottan mondják, hogy görög származású.³⁾ A változatok tehát: Kalo-Johannes, Kaloján, Kalian és Kályán.

¹⁾ Csánki III. 612.

²⁾ Codex Turopoljens I. 388.

³⁾ Wenzel II, 321.

Kerlés.

Szolnok-Dobokamegyei helység.

Midőn Zsigmond király 1409 aug. 29-én a belszolnokmegyei Bálványos nevű várhoz tartozó helységeket felsorolja, többiek között *Kyreleis*-t is említi.

Változatai a következők: *Kereleys*, *Kyreleys*, *Kereles*.¹⁾ A helység mellékneve még ma is *Kirieleis* (és Tyireles). A Kirieleis véleményem szerint nem más, mint a görög *Kyrieleison* (= Uram! irgalmazz!) amiből a köznép a kényelmesebben kiejthető Kerlést gyártotta.

Kiliti.

Pozsony- és Somogymegyében lévő helység. Az utóbbit régebben *Clety* (1229), *Kelety*-nek (1265) írják.

»Kylity« csak 1302-ben merül fel. A pozsonymegyei helység azonban már 1274-ben »Kyliti« néven szerepel;²⁾ 1295-ben »Kelety« az alakja.³⁾

A Cletus név, melynek magyaros alakja leggyakrabban „*Keled*“, fenti Kilit-ben ismét csak egyik magyaros változatát leli, amiből pedig kivüláglik, hogy — bár Kilitinek írták — a helyes kiejtése nem Kiliti, hanem *Keleti*.

Kocsárd és Kocsord.

Előbbi küküllő- és torda-aranyosmegyei helység, de egyúttal személynév is; utóbbi szatmármegyei helység. Azonkívül van két *Kocsordos* nevű pusztá Szabolcsmegyében. A Kocsárd nevű helység régibb alakja: 1291: Kuchard, 1459: *Kochard*, 1463: Koczard. — Kocsordé pedig 1272: Kuchurd, 1452: Kochord, 1477: *Kochard*, mely utóbbiból következik, hogy az eredeti alakja szintén Kocsárd. 1276-ban pedig Ungmegyében bizonyos Kochord (kit az okirat egyszer Kochardnak is nevez) fia Miklós birtokos.⁴⁾

Midőn 1156-ban az Őszöd comes által a barsmegyei Brátka nevű helységben felállított templomot beszentelték, a jelenvolt tanuk közül »Johannes filius *Kothardi*« is szerepelt.⁵⁾ Ebben rá-

1) Zichy-okmánytár IX. 462—477.

2) Hazai okmánytár VII. 153.

3) Wenzel V. 146

4) Wenzel XII. 184.

5) Knauz I. 110.

ismerünk a név legrégibb alakjára s így bizonyos, hogy Kothard, Kochard, Kuchurd, tehát Kocsárd is nem más, mint a német *Gott-hard* magyaros változata.

Krisztolcz.

Szolnok-Dobokamegyei helység, melynek magyarázata a *Krisztol* szóban keresendő.

Kőrösmegyében találkozunk 1363-ban egy Kyristalfelde-i családdal.¹⁾ 1374-ben ugyanezen család neve »de Cristolfelde«²⁾ később Kristallo(v)czy; a helység mai neve Krestelovac. Megfejtésének alapja azon fekszik, hogy valamikor »Krisztol földje« volt a neve.

»Cristol« valamikor nálunk személynév volt. András királyfi horvát udvarában bizonyos Cristol nevű udvarnagy 1200-ban szerepel.³⁾ A Veszprémmegyében törzsökös Ajka nemzetség egyik tagja szintén viseli e tájban a Cristol nevet, a név jelentőségét azonban csak a következő adatokból ismerjük.

Az 1283-ban szereplő Tamás váci püspöknek többiek között egy Kristóf nevű fivére volt, ki családját folytatta. Ezen fivérét számos okirat⁴⁾ mindig csak Kristófnak nevezi. 1351 jun. 11-én azonban fiáról már azt mondja az egyik okirat, hogy ők *Christol* fiai.⁵⁾ Cristol tehát a Christophoros rövidítése és *Kristóffal* azonos, amiből kiviláglik, hogy Kristolföldének és Kristalócznak semmi köze a kristályhoz, hanem hogy nevét valamely Krisztol nevű urától kapta, ami kétségkívül Krisztolczra nézve is áll.

Küngös.

Veszprémmegyei helység, melyet a XIII. században a régi okiratok Kingus, Kingws, Kynges és Kyngus alakban írtak.

Kyngue (1305), *Kyngus* (1317),⁶⁾ Kyngé (1325, 1346) előfordul ugyanazon forrásokban mint női személynév és nem más, mint a német *Kunigunde* magyaros változata. Hogy ez tényleg

¹⁾ Wenzel VII. 74.

²⁾ Anjoukori okmánytár VI. 4.

³⁾ Wenzel XI. 74.

⁴⁾ Fejér V. 3, 180, 211. — Wenzel IX. 350. stb.

⁵⁾ Vjesnik zemaljskog arkiva Zagreb. 1904. évf. 247.

⁶⁾ Anjoukori okmánytár I. 417.

így van, bizonyítja IV. Bélának 1269 táján kiállított okirata, melyben egyik leányát, a krakói és sandomiri fejedelem nejét Kyngvenek nevezi,¹⁾ holott számos hazai²⁾ és külföldi okiratokból tudjuk, hogy Bélának e leányát Kunegundnak hívták. Van azonban rá eset, hogy egy pozsonyi apácát Kyneguntnak is írtak,³⁾ amit kétségtelenül nem Künegunt-, hanem Kunegundnak kiejtettek. Ebből következtethető, hogy a Kynge, Kyngus sem hangzott Kinge-, Kyngus- vagy Künösnek. Az us végtag itt csak a magyar kicsinyítő, dédelgető s Kungust éppen úgy használták akkor, mint ma az Annus, Gizus, Ilus, Katus női személynéveket.

Ladány és összetételei.

Ily nevű helységek jelenleg Ladány (Torontálmegyében), Ladány-Körös, Ladány-Nádasd, Ladány-Őr, Ladány-Püspök, Vámos-Ladány, Tisza-Ladány. Régibb alakjai: *Ladan*, *Lodaan*, *Lodan*. Mindezen alakok egy személynévre vezetendők vissza

A revisnyei Reviczky-család első kimutatható őse bizonyos Hotimér, ki 1272-ben Revisnyét kapta. Egyik utódja 1348-ban »Johannes filius *Lodan*«, ki ugyanazon évben mint »filius *Lowdani*« szerepel. 1351-ben »filius *Loudani*«; 1382-ben »Johannes filius *Laudani*«; 1391-ben pedig ugyanezen család egyik tagja Dionysius filius *Ladan* néven szerepel.⁴⁾

Zemplénmegyében bizonyos *Laudan* nevű férfi már 1214-ben fordul elő.⁵⁾ A Nádasd nemzetség tagjai közül 1233-ban egy *Laudanus* szerepel.⁶⁾ A nógrádi várjobbágyok sorában 1238-ban *Loudan* szerepel, ki 1243-ban *Laudannus* néven előfordul;⁷⁾ mindezek alapján bebizonyítottunk vehetjük, hogy Loudan, *Ladány* stb. a latin *Laudanus* személynév magyaros változatai.

De következik ebből még más is.

A Sopronmegyében még most is létező (Nemes- és Pór-) *Ládony* a régibb okiratokban a következő alakban szerepel. 1234 :

1) Hazai okmánytár VIII. 97.

2) Fejér IV. 2, 443.

3) Hazai okmánytár VIII. 283.

4) A revisnyei Reviczky-család okmánytára 5, 7, 9, 13.

5) Fejér III. 1, 477.

6) Hazai okmánytár VII. 22.

7) Wenzel VII. 57, 138.

Ladun; 1395: Ladon és így nagyon közel fekszik annak a feltételezése, hogy ezen alakok is a Laudanus származottjai, amit némi valószínűséggel a nyitrai megyei *Ludány*-ról is modhatunk.

Lél.

Hely- és személynév, melyet a legrégebbi okiratok kivétel nélkül *Leel*-nek írnak. Mint helységet még most is találjuk Komárommegyében, de a Lélnek egyik alakjában sincs értelme.

Az Ábrahám nevet a legrégebbi okiratok a legtöbb esetben Abraamnak, a Betlehem nevet pedig majdnem kivétel nélkül Betleemnek írták; látjuk tehát, hogy a latinositást így vélték legjobban kifejezésre juttatni, hogy a h betűt kilökték; ebből pedig kiviláglik, hogy a régi okiratok *Leel*-je nem *Lél*, hanem *Lehel*, ami mint személynév még most is dívó.

A Becse-Gergely nemzetség egyik tagja, *Leel*, 1315-ben és 1318-ban szerepel¹⁾ és Komárommegyében *Lél* helység már 1284-ben ezen nemzetség birtokában van;²⁾ így tehát be van bizonyítva, hogy a helység egyik *Lehel* nevű urától 1284 előtt nevét kapta.

Lendva és Limbach.

Alsólendva (= Unter-Limbach) zalamegyei-, Felsőlendva (Oberlimbach) vas megyei helység. Egy Lendvalakos és egy Lendva-falu van Zalamegyében; egy-egy Limbach van Pozsony- és Vas megyében. — A zalamegyei helységek az okiratokban majdnem kivétel nélkül *Lindva* alakban szerepelnek, míg a Lendva alak sokkal ritkább. A vas megyebeli Balog nb. felsőlendvai Herczeg Pétert Reichenthal és Grüenberg német középkori címerészek »von *Lindwach*« és »von Limppeich«-nak nevezik. A vas megyei Limbach régebbi alakjai 1428: *Lympa* és *Lympach*; 1455: *Limpach*; mai magyar neve pedig *Hárspatak*, ami németül annyi mint *Lindenbach* (hárdfa = Linde; patak = Bach) és ez adja a fenti nevek magyarázatát. *Lindva*, *Lendva* nem más, mint a német *Lindenbach* ferdítése, mely különben még a németeknél is mint *Limbach*, *Limpach*, *Lindwach* stb. elég ferdítetten szerepel.

¹⁾ Knausz II. 701. — Zichy-okmánytár III. 132.

²⁾ Knausz II. 176.

Lévén azonban a német törzsszó nem Lende, hanem *Linde*, világos, hogy a helységnév helyes kiejtése nem *Lendva*, hanem *Lindva*.

Locsmánd.

Sopronmegyei helység, melynek német neve most is *Lutzmannsburg*. Legfontosabb alakjai 1156: *Lusman*, 1206: *Luceman*, 1275: *Lutschman*, 1361: *Luczman*, 1450: *Lwczman*. Eredete pedig — mint mondtam — a németben keresendő.

A Würtembergben fekvő Teck valamikor önálló hercegség volt, melynek uralkodóinak sorában bizonyos *Lutzmann* is szerepel, kit egyik vatikáni okirat 1346-ban „*Lucemannus*“-nak nevez.¹⁾ Stájerország murai kerületi kapitányságában még most is van Lutzmannsdorf nevű helység; a bajor felső Pfalzban pedig Lutzmannstein nevű falu létezik. Miután tehát a magyar helységet a legrégibb időben *Lusman*, *Luchman*, *Luceman*, *Lutschman* és *Luczman*-nak nevezték, kézzelfogható, hogy itt a legrégibb német bevándorlásnak egyik maradékával van dolgunk, hogy a helységet valamely *Lutzmann* nevű német jövevény alapította s hogy az idő folyamán a német *Lutzmannból* a magyaros *Locsmán-t* gyártották.

Ottomány.

Biharmegyei helység, melyet 1283-ban *Otman*-nak neveztek.²⁾ Előfordul különben *Oltman*, *Olthoman* és *Olthaman* alakban is.

A német *Altmann* személynév nálunk már a legrégibb időkben is dívott. A Balog nemzetség őseinek a Thüningiából, illetve Friedbergből vagy Friedburgból bevándorolt Altmant tartják. A csatári monostor alapítója feleségének 1141. és 1162. között egy *Altmann* nevű fia volt.³⁾ A komárommegyei Ekel nemzetségben *Althumon*, *Oltuman*, *Oltoman* nevű családtagok 1229-ban és 1261-ben szerepelnek.

Sopronmegyében van 1277-ben egy *Altman* nevű földes úr. 1252-ben a Gyurka nb. *Oltuman* az Oszlár nevű birtokot kapja.⁴⁾ A név alakjai tehát: *Oltman*, *Olthoman*, *Oltoman*, *Oltuman*; meg-

¹⁾ Supplicationes ad papam Clementem VI. Ann. V. pars. II. fol. 172.

²⁾ Wenzel IV. 261.

³⁾ Fejér II. 93.

⁴⁾ Wenzel VII. 338.

jegyzendő az is, hogy nemcsak Biharmegyében, hanem 1255-ben a nyitrai megyei Elefánt szomszédságában is egy Olthuman nevű földtérrel találunk.¹⁾ Így tehát nem szenvedhet kétséget, hogy Ottomány nem más, mint a német Altmann név magyarosítása.

Óbér.

Vasmegyei helység, melynek legrégibb alakja 1271: *castrum Olber*²⁾; 1281: *Albert*³⁾; 1291: *Alber*⁴⁾; 1455: *Albir alio nomine Albersdorff*; 1475: *Alber*.

1257-ben *Olbriht* fiai Baranyamegyében az Okor folyó mentén birtokolnak⁵⁾; 1269-ben ugyanezeknek az atyját *Albereth*-nek nevezik⁶⁾; 1271-ben *Olber de castro Olber* nevű birtokosról van szó Vasmegyében⁷⁾; 1283-ban a vasmegyei Csói családbeliek egyik tagja *Olber* néven szerepel⁸⁾; 1299-ben Somogy megyében Batyáni *Olbricht* nevű birtokossal találkozunk⁹⁾. 1308-ban a sopronmegyei Damonyaiak közül *Olberth fia Olberth* szerepel és ugyanezen okirat egynehány sorral alább róla mint „*praefatus Olber*“-ről tesz említést¹⁰⁾. 1312-ben ugyan ő szerepel, mint *Alber fia Alber*; 1341-ben mellette *Alber* fia Pál is működik, kit 1345-ben *Albert* fia Pálnak neveznek. 1353-ban *Olbruht* fia *Olbruht*-ot említik.¹¹⁾

Mindezen adatokból kiviláglik, hogy *Olber*, *Alber*, *Albereth*, *Olbriht*, *Olbruht* nem más, mint az *Albrecht* vagy *Albert* név magyaros rövidítései és változatai. Hogy *Albert* *Albrecht*-tel azonos, bizonyítják leginkább Habsburgi *Albert* magyar király okiratai, melyeknek Magyarországra vonatkozó darabjaiban magát mindig és kivétel nélkül *Albert*-nek nevezi, holott német okirataiban az *Albrecht* nevet használja.

1) Hazai oklevéltár 28.

2) Hazai oklevéltár 60.

3) Wenzel IX. 297.

4) Wenzel XII. 503.

5) Wenzel XI. 436.

6) Hazai oklevéltár 56.

7) Hazai oklevéltár 60.

8) Hazai okmánytár VIII. 230.

9) Wenzel X. 359.

10) Sopronmegyei oklevéltár I. 70.

11) Sopronmegyei oklevéltár 74., 162., 182., 238.

Pallín.

Zalamegyei helység, melynek legrégibb alakjai 1193 : *Pomlin*¹⁾, 1321 : *Pomlyn*, 1493 : *Pamlen*. 1268-ban bizonyos *Pamlen* a pozsonymegyei Csallóközben lévő Patony birtokosa ; 1295-ben egy *Pamlinus* szintén csallóközi birtokos²⁾ ; 1302-ben megint csak *Pamlin* néven szerepel³⁾ ; 1301-ben azonban már *Pamlen* alakban találjuk. 1309., 1310. és 1320-ban megint *Pamlin*⁴⁾. 1317-ben a vasmegyei Paty mellett egy »fossatum *Pomlyn*« is létezik.⁵⁾ Abauj-megyében 1299. és 1476-ben *Pomlen* nevű helységet találunk.⁶⁾ Teljesség kedvéért legyen még felemlítve, hogy Nyitra megyében 1263-ban bizonyos *Pomnen* fiai birtokolnak.⁷⁾ Mindezekből tehát kiviláglik, hogy *Pamlen* valamikor személynév volt, hogy ennek alapján az eredeti *Pamlin* vagy *Pamlén*-ből az m betű kilökésével a könnyebb kiejtésű *Pallin*-t gyártották. Hogy a *Pamlin* vagy *Pamlén* névnek mi a jelentősége, azt határozottan meg nem mondhatjuk ; nincs kizárva, hogy a *Paulin* névvel, mely valamikor nálunk mint személy- és helynév divott, összeköttetésben állhatott.

Palota s összetételei.

Hogy a *Palota* nevű és *Palota*- vagy *Palotája* végezetű helységnevekben a *palota* szó csakis valamely földes úr palotáját jelentette, oly bizonyosnak vettük, hogy részletes indokolását feleslegesnek tartottuk. Mindamellett mégis felette érdekes, ha erre nézve okirati bizonyítékot felhozunk.

Midőn III. András 1297-ben Vörös Ábrahám nevű hű emberének a pozsonymegyei Galánta nevű helység táján egynéhány birtokot határoltat, többi között azt mondja, hogy a »terra *Palata*« is határt képez ; egynéhány sorral később azonban úgy említi e földtér, hogy bizonyos hegy »*pertinet ad praedictum Palatium*«⁸⁾, mely utóbbi latin szó annyit jelent mint »palota.«

1) Knauz I. 143.

2) Wenzel III. 178. V. 146.

3) Hazai okmánytár VII. 334., 345.

4) Knauz II. 493., 591., 618., 783.

5) Anjoukori okmánytár I. 443.

6) Fejér VIII. 3., 243.

7) Hazai okmánytár VI. 119.

8) Apponyi oklevéltár I. 39—40.

Páskaháza.

Gömörmegyei helység, mely 1318-ban mint »*pascahaza*« szerepel.¹⁾ Már nevéből kitűnik, hogy bizonyos Páska nevű úr itt magának házat épített, hogy e ház körül helység alakult és hogy Páska úr házatól az egész helység nevét kapta.

A Páska személynév már a XIII. században (legelőször találkozzunk vele 1211-ben) felette gyakran fordul elő. Változatai: Pasca, Pascha, Pascarius, Paschasius, Paska (1312-ben), Pascathus (1335-ben); mindez pedig nem más, mint a *Paschalis* (= *Pascalis* = *Pasquale*) rövidítése, mely különben mint *Pasqua* az olaszoknál is szerepel.

Pátfalva és Poczneusiedel.

Mosonmegyében még most is létező két község. Pát és Pocz a magyar szókincsben ki nem mutatható; magyarázata a következő:

A Győr nevű jövevény-nemzetség egyik kiváló tagja, kit a legrégebb okiratok hol *Poth-*, hol *Potho*-nak neveznek (e név nem a német Bote [= követ, küldönc] hanem a még most is divó *Botho*), ki 1209-től 1212-ig nádor és kinek nyomait 1221-ig követhetjük, családjának birtokait nagyon gyarapította. Többiek között Mosonmegyében bizonyos *Lod* . . . földje (valószínűleg Lodomér-földe) birtokot királyi adományozás útján szerzett, melyet — hogy egyéb ily nevű birtokoktól megkülönböztesse — *Pothfalvá*-nak nevezett.²⁾ Ezen helység nem tartotta azonban sokáig magyar nevét, mert már 1217-ben a német *Potesdorf* (= *Poth's Dorf*) néven szerepel és ezen alakban (részint Prodrsdorff is) találjuk az egész XV. században is. 1415-ben *Potho* nádornak egyik oldalivadékát már nem *Poth-*, hanem *Patn*-nak írják és innen kezdve ez a név állandó írásmódja. Így lett *Pothfalvából Pátfalva*.

Potho nádor fivére Csépán megkapta 1209-ben a mosonmegyei Szombathelyet³⁾, mely azonban már 1313-ban „*Nesuld*“ alakban szerepel, ami nem más, mint a német *Neusiedel* magyar ferdítése, mely később és még ma »*Nezsider*« alakban szerepel. *Neusiedel* magyarul annyit tesz, mint Újlak vagy »új telep«. Ezen

1) Anjoukori okmánytár I. 155.

2) Wenzel X. 454.

3) Wenzel VI. 333.

Nezsideren kívül van azonban Mosonmegyében még egy Lajtafalú nevű község is, melyet a németek még most is Poczneusiedelnek neveznek és melyet a régi okiratok kezdettől fogva az egész XV. században kivétel nélkül Pacz-, Pocz-, Patz- Neusiedelnek hívnak; a Lajtafalú csak későbbi eredetű.

A fentiek alapján tehát kétségkívül dolog, hogy vagy még Pothó nádor maga, vagy nemzetségének egyik későbbi, Path nevű tagja ezen Ujlakot, illetve Neusiedelt alapította s hogy ezt a régibb Nezsider — Szombathelytől való megkülönböztetés céljából *Poth Neusiedeljének* vagyis németül *Poth's Neusiedel*-nek hívták.

Pentele.

Fehérmegyei helység, melyben szent Pantaleon tiszteletére egy klastrom volt felállítva. 1238., 1263. és 1277-ben még csak e klastromot említik.¹⁾ 1330-ban már Penthele monostora; 1350-ben Penthele; 1409-ben Penthelemonostora; 1424-ben Penthelew (= Pentelő) a neve. Ezekből tehát kiviláglik, hogy Pentele nem más, mint a *Pantaleon* név magyaros elferdítése.

Teljesség kedvéért még kiemelem, hogy a zemplénmegyei Sztára területén 1335-ben *Panthaleomolnahely* nevű malomhely is létezett.²⁾

Pfingsmark.

Mosonmegyei pusztá, melynek neve a következő alakokban szerepel. 1451: *Fyntzthagmarth*, *Fynczemark*. 1487: *Fyczthagmarth*.

Ezen alakokból azt lehetne első pillanatra következtetni; hogy helyes németiséggel »*Pfingstagmarkt*«-nak olvasandó és hogy vásárát a Pfingsten nevű ünnepnapon (pünkösdön) tartották, de nem így áll a dolog.

A régi osztrák németiségben »*Pfinztag*« annyi mint a hét ötödik napja (pfinz a fünf [= 5] ferdítése), tehát csütörtök és így bizonyosnak veendő, hogy az 1297. és 1381-ben Mosonmegyében felmerülő *Csütörtökhely* nevű helység vele azonos.

Póka s összetételei.

Póka van jelenleg Maros-Torda-, *Pókafa* Zala-, *Pókafalva* Alsó-vehé-, *Pókahegy* Szabolcs-, *Pókakeresztúr* Maros-Torda-megyében.

¹⁾ Fejér IV. 1., 142. — Knauz I. 495.

²⁾ Anjoukori okmánytár III. 228.

Tudvalévő dolog, hogy a legrégibb korszakokban valamely névben előfordult mássalhangzót kényelmesebb kiejtés kedvéért az idő folyamán kiküszöbölték. Nevezetesen történt ez — mint már fent említettem — az *l* betűvel. Ugyanezt tapasztaljuk a *Pál* név dédelgetőinél is.

A lipótmezei Magyarfalván találunk 1239-ben egy *Polka* nevű földesurat,¹⁾ kinek neve helyesen csak *Palkó*-nak veendő. 1273-ban II. Majs nádornak egyik jobbagya: *Pálka*.²⁾ De ezen kicsinyítőkön kívül sokkal gyakrabban találkozunk az *l* kiküszöbölése útján létrejött *Póka*-val, melynek első képviselőjére már a XII. század első felében akadunk. Alakjai: *Poca*, *Poka*, *Pouca*, *Pwka*, *Pouka*. A *Póka* nevet annyira kedvelték, hogy tőle számos most már nem létező helység nevét vette. Így léteztek pl. *Póka*-földe és *Pókateke* nevű helységek is.

Sebes.

Jelenleg igen sok helység neve, mely kétségkívül ezzel csak alapítójuk emlékét fentartotta; valamikor azonban *Sebus* és *Sebes*-alakban igen kedvelt személynév, melylyel a XIII. század kezdete óta felette gyakran találkozunk és melyet itt csak azért tárgyalom, mert magyarázata — legalább tudtommal — még nincsen tisztázva s félremagyarázatra okot adhat.

Úgy tudom, hogy a magyarázók egyik része a *Sebestyén* rövidítésének veszi; ezt azonban már csak azért sem lehet elfogadni, mert a *Sebestyén* kicsinyítője inkább a szintén igen divott *Sebe* = *Sebő* = *Sebők* lehetett. Mások, különösen a németek, azt hitték, hogy *Sebes* a *Sebaldus* névvel azonos. A kellő magyarázatot a következő okirati adatban találom:

A Hontpázmán nb. Szentgyörgyi-Bazini család több tagja szintén viseli a *Sebes* nevet. II. *Sebes* 1318-ban Bécsben egy okiratot állít ki, melyben magát »*Ich Zewischs Graf von Poesing*«-nek nevezi;³⁾ mi legyen már most e *Zewischs*? ez bizony sem *Sebestyén*, sem *Sebald*.

Az előkelő cseh *Rosenberg* családnak egyik tagja, ki V. István királyunknak *Erzsébet* nevű leányát nőül vette s 1290-ben meg-

¹⁾ Hazai okmánytár VII. 25.

²⁾ Fejér V. 2, 93.

³⁾ Anjoukori okmánytár I. 475.

halt, a *Zavis* nevet viselte. Egy 1288-ban kelt magyar okirat *Zawisius*-nak nevezi őt.¹⁾ 1223-ban bizonyos Zavis Olmütz várnagya. Egy Zawisza nevű lengyel Zsigmond királyunk alatt vitézkedett († 1428). Látjuk tehát, hogy Zavis úgy a cseheknél, mint a morváknál és lengyeleknél divó személynév, tehát szláv eredetű; Zewischs sem más, mint a Zavis ferdítése s így bizonyos, hogy *Sebes is a Zavis magyaros átalakítása.*

Sóly.

Veszprémmegyei helység. 1287-ben *Saul*,²⁾ 1330: Saul, 1353: *Sowl*, 1365: *Sool*. Ezekből kitűnik, hogy a név nem más, mint a bibliai *Saul* (helyesen *Su-aul*) magyaros átalakítása.

Szaján.

Torontálmegyei helység, mely 1449. és 1479-ben *Zayhan* név alatt még Csanádmegyéhez tartozott.

IV. Béla 1255-ben *Zeyhanus kún herceg* (dux cumanorum) kérésére, kit egyúttal kedves rokonának (carissimus cognatus noster) nevez, a Bodrogmegyei Szöllős nevű földtért a herceg egynehány emberének adományozza.³⁾ Miután Bodrogmegye Csanád- és Torontálmegyével határos és miután az alábbiból még megtudjuk, hogy a Zeyhan nevet még Zayhan-nak is irták, bizonyosnak vehetjük, hogy Zeyhan kún herceg Bodrogmegyében és vidékén birtokolt és hogy a Szaján nevű helység az ő nevével összeköttetésben áll. Ami pedig IV. Bélával tartott rokonságát illeti, ez arra vezetendő vissza, hogy Béla fia (V. István) már 1255-ben a kún fejedelmi családból származott szép Erzsébetnek a férje volt.

Szehénfa.

Jelenleg pusztá Somogymegyében, azelőtt ugyanott helység. 1447-ben *Zehanfalwa*, 1486: *Zayhanfalwa*, 1493-ban az ugyanazon tájon feküdt *Zayhan*-nal együtt említik.

Látjuk tehát, hogy az imént letárgyalt Zayhan név Somogymegye egyik helységének is nevet adott, csak az a különbség, hogy míg Torontálmegyében Zayhanból Szaján, addig Somogymegyében

¹⁾ Wenzel IX. 471.

²⁾ Fejér VII. 2., 118.

³⁾ Hazai okmánytár VIII. 62.

Szehén lett belőle. De az eredetre s a névadóra nézve is van különbség. A Zayhan nevet nemcsak a kún herceg, hanem a magyar Győr nevű nemzetség egyik tagja is viselte. Ezen nemzetség somogyi ágában felmerül 1302-ben Szentadorjáni *Zehan*, kinek nevét különféle alakban találjuk. 1304: *Zeyhan*, 1305: *Zelian* (de ez úgylátszik csak rossz olvasás), 1309: *Zehan*, 1318: *Zehan*, 1321: *Zayhan*, 1346: *Zayhan*, 1351: *Zayhan*; kétséget nem szenvedhet, hogy egyik somogymegyei birtoka tőle kapta nevét, mely az idő folyamán Szehén-né alakult.

Szoboszló.

Jelenleg Hajdúmegyében, azelőtt számos más megyében létezett helység. 1212-ben egy *Zobothleu* helységgel ismerkedünk meg,¹⁾ mely — ha csak minden jel nem csal — a mi Szoboszlónkkal azonos. Egyéb alakjai: *Zubuzlou*, *Zoboslow*, *Zobozla*, *Zoboclaus*, *Zobozlou*, *Zobuslaus*, *Zobezlo*, *Zobuzlou*, *Zoboslo*, *Zoboszlo*, *Zobuzlo*, *Zobuszlo*, *Zubuzlaus*. *Zubuzlou* személynév a XIII. század óta oly gyakran fordul elő nálunk, hogy ennek részletes bebizonyítása teljesen felesleges. Volt sok tőle nevezett helység is (Turócz-, Zalamegyében stb.); nevezetesen találjuk, hogy e nevet a cseh származású Ludány nemzetség tagjai s oly személyek viselték, kik szlávoklakta vidékeken birtokoltak és ennek alapján határozottan mondhatjuk, hogy *Szoboszló nem más, mint a cseh Przemyslidadynasztiában oly gyakran előforduló Szobjeszláv*.

Tátika.

Pusztá Zalamegyében, valamikor pedig vár. A legrégibb oklevelek 1257-től fogva²⁾ *Tadeuka*-nak nevezik. Későbbi változatai: *Tadenka*, *Tadica*, *Tadeka*, utoljára *Thatika*.

Mindezekből kitűnik, hogy a név legrégibb és helyes kiejtése *Tádwa* volt, ami nem más, mint a *Thaddaeus* vagy a magyaros *Tádé* név kicsinyítője. Hogy ez teljesen helyes, bizonyítja azon körülmény, hogy Tádéka vár mellett IV. Béla idejében egy Tadeuka nb. István nevű földbirtokos létezett,³⁾ ami minden kétséget ki-

¹⁾ Hazai okmánytár VIII. 14.

²⁾ Fejér VI. 2, 429.

³⁾ Hazai okmánytár VI. 164.

zárólag arról tanúskodik, hogy ezen nemzetség valamint maga a vár egyik Tádé nevű úrtól nevét kapta.

Teresztyénfa és rokonai.

A francia és német középkorban nagyon divott *Trisztán* (Tristan) személynév már az Árpádok korában nálunk is használatban volt, nevezetesen találkozunk vele a Hahót és a Ják nemzetségnél. A Vas megyében törzsökös Ják nemzetség egyik tagja 1259-ben *Tristán.*¹⁾ Innen kezdve nevét részint Trisztán, részint Tristián, *Terresztény*²⁾ (= Cerrestin ddo. 1327.) alakjában találjuk és tőle vette nevét úgy a vas megyei Teresztyénfa (Terestiénfalva (1342) rövidítése), mint az ugyanazon megyebeli Teresztyénfalvi-család.

Lévén a Teresztyén nem más, mint a Trisztán név magyarosítása, elhihetjük azt is, hogy a tornamegyei *Teresztene*, a gömörmegyei *Tereszténye* és esetleg a tót hangzású (árvamegyei) *Trsztena* nevű helységek is nevüket valamikor egy Trisztán nevű uruk után kapták.

Tibold.

Udvarhelymegyében van Tibold nevű helység; Borsodmegyében van egy *Tibold-Daróc*; eredetileg pedig nemzetségi s elég gyakran szereplő személynév is volt.

A Tibold nemzetség Németországból vándorolt be hozzánk és első letelepedésének nyomai Somogyvidéke felé mutatnak. Miután 1103-tól 1113-ig bizonyos Theobald Somogy megye főispánja s a nemzetségben a Tybold vagy Tibold (helyesen *Tebald*) gyakran találtatik, biztosan mondhatjuk, hogy *Tibold nem más, mint a német Theobald vagy a francia Thibaut magyarosítása.*

Torontál.

Megye, melynek legrégibb múltjáról alig valamit, nevének jelentőségéről pedig semmit sem tudunk. Tudtommal az sem ismeretes, vajjon létezett-e valamikor ily hangzású személynév. Erre nézve célszerűnek találom, hogy a kutatók figyelmét a következő adatra felhívjam:

¹⁾ Wenzel VII. 511.

²⁾ Fejér VIII. 3, 255. Anjoukori okmánytár V. 654.

Köbölküti Péter (esztergammegyei ember) alnádor tanúsítja 1234-ben, hogy a Miskóc nb. nemesek a borsodmegyei Mályi nevű birtok ügyében bizonyos Farkas comessel egyezkedtek és hogy *Nyéki Truntayl fia Kelemen* ez alkalommal mint nádorj kiküldött működött.¹⁾ Ezen Nyék lehetett Borsodmegyében is, de tekintettel arra, hogy az alnádor az esztergammegyei Köbölkút birtokosa, esetleg a hontmegyei (Ipoly) Nyék is. Ez azonban nem a fődolog, hanem az, hogy a *Truntayl határozottan Torontálnak vehetjük*, amiből azt következtethetjük, hogy a megye is ily nevű úr után nevét vette. Változatai (Turuntal, Thoronthal) egyáltalában semmi felvilágosítást nem nyújtanak.

Zsámbok.

A középkorban nálunk nagy szerepet játszott, Pest-Pilis-megyében és Szlavóniában birtokolt Zsámboki-család egyik krónikásunk szerint a francia »Champagne«-ból származna. Hogy »Champagne« és »Zsámbok« között bizonyos fonetikai rokonság található, tagadhatatlan; mindamellett azonban nem igen hihető, hogy a Champagneból származó jövevénylovag — ha Magyarországra történt bevándorlása egyáltalában igaz — az új hazájában szerzett birtokát »Champagne«-nak nevezte volna, amiből az idők folyamán a magyaros hangzású Zsámbok és Zsámbék keletkezhett volna. Sokkal valószínűbbnek és természetesebbnek találom, hogy azon a területen, melyen a későbbi Zsámbok és Zsámbék (Pestmegyében) felépült, igen nagy kiterjedésű bodzafák vagy bodzaerdők léteztek; a bodza latin neve *sambucus* és így nagyon valószínű, hogy az újtelepítvényt latinul »terra« vagy »villa sambuci«-nak nevezték, amiből az egymástól való megkülönböztetés végett a magyaros Zsámbok és Zsámbék keletkezhett. Ennek alapján az is nagyon valószínű, hogy a Nyitra-, Trencsén- és Turóc-megyében még most is létező »Zsámbok-rét« nevű helységek neve ezen sambucustól levezetendő.

Zsámbok változatai különben 1258: *Samboch*,²⁾ 1283: *Sam-buk*,³⁾ 1327: *Sambuc*,⁴⁾ későbbi időben Sambok, Zamboc.

¹⁾ Hazai okmánytár VIII. 31.

²⁾ Fejér IV. 2, 483.

³⁾ Wenzel IX. 361.

⁴⁾ Anjoukori okmánytár II. 339.

Zsejke.

Valamikor helység, most csak puszta Győrmegyében. 1443-ban *Selkethew* (= *Selkető*) : 1485: *Selke*.

A Selk, Selka, Selke s Selko-alaku, de Zselke-nek kiejtendő név a XIII. században mint személynév nálunk és Horvátországban divott. Bizonyos Gug fia János fia Selke felmerül 1270-ben, mint Fehér-Veszprémmegyebeli család sarja ; 1280-ban ezen Selke Baranyamegyében birtokos Ugyanily minőségben szerepel 1283-ban is. 1287-ben még a veszprémmegyei Tevel mellett földes úr ; 1271-től 1272. augusztus 3-ig azonban *Győrmegye jóispánja* ¹⁾ s így majdnem megcáfolhatatlan, hogy Győrmegyében egy helységet alapított, mely tőle a Zselke nevet katpa s melyből az idő folyamán a kényelmesebb Zsejke alakult.

Zsibót.

Valamikor Baranya-, most Somogymegyéhez tartozó helység, melynek régibb alakjai a következők : 1278: *Sybouch*²⁾ ; 1330: *Sybolth* ; 1332. körül : *Sybold*. Siebold és Seybold most is Németországban divó családi név, miből következtethető, hogy ezen alakban valamikor mint személynév is szerepelt. Későbbi alakjai *Sibod* és *Sibot*. 1283. körül Werner pesti lakos intézője bizonyos *Syboto*.³⁾ 1227-től 1249-ig Seefeldi *Sibodo* az ágostai püspök. Zsibót sem más, mint a német Siebold vagy Sibod magyaros alakja.

Zsigárd.

Pozsonymegyei helység, mely 1280-ban *Sygarth* néven található ; ezen alakban szerepel 1282. és 1291-ben is⁴⁾. 1340-ben *Sygard* az alakja.⁵⁾ 1268-ban Komárommegyében is volt egy *Sygarth* nevű falú.⁶⁾ Nyitra megyében 1237-ben *Sygart* fia Jakab

¹⁾ Fejér V. 1., 138., 195. — Hazai okmánytár VIII. 440. — Tkalsics, Monum. episcop. Zagrabienensis I. 163.

²⁾ Wenzel XII. 703.

³⁾ Wenzel II. 123.

⁴⁾ Hazhi okmánytár VIII. 206., 221., 362.

⁵⁾ Anjoukori okmánytár IV. 24.

⁶⁾ Knauz I. 556.

szerepel.¹⁾ 1268-ban egy Sygard Zalalamegye főispánjának a főjegyzője.²⁾ 1247-ben Nyitra megyében Berencsi Sygard szerepel.³⁾

Mindezekből kiviláglik, hogy a német *Sieghard* személynév nálunk is divott és hogy Zsigárd nem más, mint e név magyaros alakja.

Teljesség kedvéért legyen még az is kiemelve, hogy Zalamegyében 1460-ban egy Sygar és 1493-ban egy Sygarth nevű helység létezett, melynek emlékét ma csak a Zsigárd nevű puszta őrzi; ennek az ura is valamikor egy Sieghard lehetett.

1) Knauz I. 324. — Hazai okmánytár VI. 67.

2) Wenzel VIII. 211.

3) Hazai okmánytár VII. 35. (v. ö. ugyanott VI. 267. VII. 135., 209. és Knauz II. 508.)

A gyertyánosí mésztufa pleisztocén korú faunájáról.*

A *pleisztocén* kor, vagy mint eddig általánosabban elterjedt módon jelzik: *dilúvium* porondján három érdekes tudományág bajnokai találkoznak.

Az *anthropologus* az ősember (*Homo primigenius* Schw.) faji jellegei érdeklik, főképen természetesen a mai emberhez (*Homo sapiens* L.) való viszonyában.

Az *archaeológus* az ősember kultúrája s általában életmódja iránt érdeklődik; tulajdonképp tehát az ősművelődéstörténet összeállítására törekszik.

S míg az említett két tudományág idáig nyúlik vissza kutatásai folyamán, ezzel szemben a *geológus* a pleisztocén korban ejti el kutatásainak idáig fölnyúló fonalát, megállapítván az emberi nemnek az alsóbbrendű állatokból való kialakulási történetét s egyszersmind rekonstruálni igyekezvén a Föld szilárd kérgének akkori arculatát, valamint a pleisztocén korban élt faunát és flórát, mint az ősember természetes miliójét. Ezzel természetesen igen fontos kulcsot szolgáltat úgy az *anthropológiának*, mint a régészetnek, mely ezen adatok nélkül az ősember lelki világába sohasem tudna kellőképp bevilágítani.

Ime tehát kitűnik, hogy tisztán földtani érdekű előadásom, tisztán régészeti érdekű is egyszersmind.

*

Egy igen érdekes állkapocs-töredék, mely a gyertyánosí kőbányából származott, hívta föl figyelmemet az ottani mésztufára.

A környék földtani alkotásáról dr. Pálffy Mór közleményei¹⁾ már előre is tájékoztathattak. A részletes földtani fölvételek során

¹⁾ A Csetrás-hegység nyugati és déli széle. (A m. kir. földtani intézet évi jelentése 1906-ról. Bpest, 1907.) Ugyancsak tőle: A Marosvölgy jobb oldalának geológiai alkotása Algyógy környékén. (Földtani Közlöny, XXXVII. köt. Bpest, 1907.)

* Társulatunk Brádon megtartott XXIX. rendes közgyűlésén előadta a szerző.

ugyanis kitűnt, hogy az a hatalmas forrás-mész képződmény, mely a Bánpaták és Gyertyános közt levő Comora hegyet alkotja, a negyedkor eleje óta képződött, sőt szinte azt mondhatnók, hogy ma is képződik, mert az itt levő szénsavas források máig is gyarapítják ezt a tömeget. Sőt Pálffy oly hatalmasnak itéli ezt a mésztufát, hogy képződésének kezdő szakát, illetve az itteni szénsavas források keletkezését esetlegesen a harmadkor végére teszi. Amint azonban már alkalmam volt kimutatni,¹⁾ semmi okunk sincs a terciérig való terjeszkedésre, annál kevésbbé, mert a gyertyánosi kőfejtők legmélyebb szintjeiből kerültek elő azok az emlős csontok, valamint csiga héjak, melyek mind pleisztocén korra, tehát negyedidőszakra vallanak. Szinte bizonyosra vehetjük ennél fogva, hogy a kőfejtés mai szintje alatt várható 40—50 m. rétegvastagság csak a pleisztocén eleje óta ülepedett le.

Általánosságban még megjegyezve, hogy a gyertyánosi kőbányák anyaga igen szívós, haematit-pikkelyekkel elég sűrűn behintett édesvízi mészkő, (a bánpataki kőben alig van, vagy egyáltalán hiányzik a haematit), áttérhetünk az innen előkerült szerves maradványokra.

A falúhoz legközelebb eső kőfejtőből a következő emlősök csontmaradványait szerezte meg Társulatunk múzeuma:

Ursus aff. ornatus Blainv.,
Elephas primigenius Blb. (ulna),
E. primigenius Blb. (tibia),
Cervus sp. (agancs-töredék),
Bos sp. (zäpfog-töredék).

Mint jellemző dolgot itt újra megemlítem, hogy ezek a maradványok, valamint a következő három terrestris csigafaj:

Helix lutescens, Rm.,
Dorcasia fruticum Müll.,
Campylaea banatica Rm.

mind a kőfejtő legalsóbb szintjáján fordultak elő.

Az emlősök sorozatát megtoldhatom:

Equus caballus L. foss.,
Viverra? gen. et sp. indet.

maradványok felsorolásával. Az *Equus*-ból a felső állkapocs záp-

¹⁾ Dr. Gaál I.: Újabb adatok a *Campylaea banatica* (Partsch) Rm. pleisztocén korú elterjedéséhez. (Földt. Közl. 1910.)

szinte az lenne különös, hogy a gazdagnak mondható gyertyánosi faunából hiányozzék.

A három utóbb felsorolt állati maradvány a gyertyánosi kőfejtők különböző, ma már pontosan meg nem határozható pontjairól való.

A sorozatot végül a bánpataki kőfejtőben talált

Elephas primigenius Blb.

agyar töredékével zárom le, melyet már dr. Pálffy »A Csetrás hegység . . .« stb. című dolgozatában is (113. l.) főlemlit s amelyet a felszínen magam is megsejmeltem, sőt egy-két töredéket magammal is hoztam.

A gyertyánosi mésztufából előkerült s főntebb elősorolt gastropoda héjakat e helyen bővebben nem méltatom, miután ezt már egy külön cikkemben¹⁾ megírtam. Általánosságban azonban megjegyezhetem, hogy a három fajk közül a *Helia lutescens* aránytalanul gyakoribb a többinél, (eddig mintegy 50 példányt gyűjtöttem) míg a *Dorcasia fruticum* csak 1, a *Campylaea banatica* pedig 3 példányban került elő.

Erdekesség tekintetében a *C. banatica*-t illeti az elsőség, amely faj a pleisztocén korban igen gyakori volt az egész Maros völgyében, míg ma legalább Déva környékén szinte ritkaság számba mehet.

Ilyen rövides áttekintésből is kitűnik, hogy a gyertyánosi mésztufa faunája különös érdeklődésünkre méltó. S hogyha ez ideig nem is igazollhattam a kőfaragó munkásoknak azt a többszöri vaklármáját, hogy embercsont is akad az emlős maradványok közt, ez a pleisztocén fauna, mint az ősemlős kortársa s fejlődésének, művelődésének fontos tényezője, magában is komoly tanulmányozásra érdemes.

Abban az esetben, ha Társulatunk csak valamelyest is tehetné, nem mulasztanám el a beható kutatások javasolását, a jelen körülmények közt azonban kénytelen vagyok ebben az irányban a »Magy. Földtani Intézet«-nél tenni lépéseket.

Gaál István dr.

1) L. »Újabb adatok a *Campylaea banatica* . . .« c. cikkemet.

IRADALMI ÉRTESÍTŐ.

Hunyadmegyei Almanach II. köt.

Szerk. Dénes Károly, kir. tanfelügyelő — Déva, 1910.
(80, 212 l. 65 kép.) — Ára fűzve 3 kor., kötve 5 kor.

Az első kötetet — megvalljuk — egyrészt azért nem ösmergettük, mert nem igen hittünk a másodiknak megjelenésében. Ezt a kijelentésünket a szerkesztő-kiadó sem veheti rossz néven, mert hiszen ő is épp oly gyakran tapasztalhatta, hogy ehez hasonló, sőt sokkal nagyobb arányú irodalmi vállalatok is mily gyakran feneklenek meg az első egy-két füzet kiadásánál. Már pedig egészen más mérték illeti meg a Hunyadmegyei Almanachot is akkor, amikor mint egyetlen elszigetelt kötetet tekintjük s más — természetesen jóval magasabb — mérték akkor, ha az egyes köteteket bizonyos szilárd tervezetű, nagyobb koncepciójú vállalat évenként megjelenő alapköveinek, oszlopainak minősítjük.

A második kötet megjelenésével tehát alapos kezd lenni a reményünk, hogy az Almanach egyes köteteire azt a bizonyos magasabb mértéket alkalmazhatjuk.

Az elsőhöz képest formátumban megváltozott. II. kötet tartalma elég gazdagnak mondható. Nyilvánvaló, hogy legfőképp a jövő szempontjából értékes adatok sokaságára gondolunk itt s ne feledjük, hogy így még a naptári részt követő címtár is, (melynek teljes pontosságát tulajdonítunk) lényeges része a könyvnek.

A III. rész az irodalmi közleményekre van szánva. Minden esetre szinte föltűnő, hány tollforgató embert tudott a szerkesztő egy-egy cikk leadására reábirni! Igaz, hogy a szerzők nagyobb része ideálokért lelkesülő fiatalabb emberekből áll, de megtaláljuk itt a tollnak régibb, neves munkásait pl.: Mailand Oszkárt és Réthi Lajost is.

Az egyes közleményeket véve sorra, Nagy Lajos: »Hunyadvármegye jelene és jövője« a vezércikkyszerű megnyitó. Ezt Orbán Kálmán »Hunyadvármegye története 1541—1848-ig« című cikke követi, mely az előző kötetben más szerzőtől megjelent ily irányú dolgozat második része. Általános tájékoztatónak van szánva s ezt a célt a könnyed előadási módor jól szolgálja. Majd Gaál István dr. turista cikke következik, mely szintén a múlt évi kötetben megjelent közleményének befejező része.

»A Zsilvölgy bányászatának rövid ismertetése« abban a lényeges hiányban szenved, hogy nagyon röviden, sőt rövidesen bánik el ezzel az általános érdekű tárggyal. Szerzője — Henrich Viktor — mintha csak hamarjában ütötte volna össze cikkét s nem is gondolt arra, hogy ilyen s ehhez hasonló tárgyú közleményekre kell az Almanach súlypontjának helyezkednie.

Annál tökéletesebb a maga nemében Réthi Lajos: »Déva« című memoirja. Csupa olyan dolgot ír meg, amit tényleg csakis neki, az élesszemű megfigyelőnek lehetett csak megírni. Történelmet ír ugyan Réthi is s, így ő is adatokat használ föl, ezek azonban szinte olyan természetűek, hogy másnak jóformán hozzáférhetetlenek lennének. Ilyenforma közleményből is minél többet iparkodjék hozni az Almanach!

Téglás Gábor »Várhely« című rövid és citátumokkal túltömött cikkét dr. Tassy B. László »A hunyadmegyei hírlapirodalom« c. sikerült közleménye követi, melyben a szerző minden fontosabb mozzanatot összefoglalt, az okokat kellőkép megvilágította s mégsem vált terjengőssé s az adatok sokasága sem hat zavarólag. Nagy Géza »Bolyongás a Retyezáton« című turista cikke eleven leírása a szerző retyezáti kirándulásának, de sokkal rövidebb annál, semhogy ezt a különös egyéniségű hegységet méltó világításban mutathá be az Almanach olvasóinak.

Évkönyvünket, illetőleg Társulatunkat minden esetre Mailand Oszkár »A Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társulat dévai múzeuma« c. rövid tanulmánya érdeklí legközelebbiről. Ennek dacára bizonynyal főlöleges itt a szerzőtől megszokott alapossággal megírt közleményt részletesen ösmertetni s elég lesz megjegyezni, hogy az Almanach mindenkori szerkesztője igen jól tenné, ha minél több érintkező pontot keresne és tartana fönn Társulatunkkal.

Számot tevő rövid közleményt irt B. Szabó István »Közkörházainkról« címen; épp így megfelelő Nicula János »Hunyadmegyei statisztiká«-ja is. Találunk végül az ösmertetett közlemények között néhány apróbb, valóban egészen helyi érdekű cikket besorozva, (így egy álnevű írónak igen gyarló elbeszélését is), melyekről bizvást elmondhatjuk, hogy elmaradhattak volna. Ellenben a változatosság elvének fogva közbeiktatott néhány verset helyén valónak találjuk.

Legvégül azonban lehetetlen szó nélkül megállanom a kötet illusztrálásának kérdését is. Nem is tekintve, hogy a reprodukció nagyon kezdetleges, az egész kérdést gyökeresen módosítandónak találom. Semmiképen sem tudom ugyanis megérteni, mire való pl. a dévai izraelita hitközség elnökének arcképét közölni? De épp így sok más, hogy ne mondjam: valamennyi »leközölt« úri emberét is! S bármily udvariatságnak minősítik, épp így szová teszem a női arcképek közlését is. Több — vármegyénken kívüli — jóízű embernek véleményét is megtudakoltam s egyértelműleg izléstelennek találták ezt az arcképcsarnokoskodást. Hiszen egészen nyilvánvaló, hogy több esetben már a képek egymás mellé állítása is komikus hatású, az meg egyenesen bosszantó, hogy egyik-másik cikkbe, — mint Pilátus a »Credo«-ba, — belepottyan egy oda nem való arckép. Miután egyéb magyarázatát a dolognak nem is gondolhatom, minthogy a vállalat népszerűsítését célozná, legyen szabad megjegyeznem, hogy a rengeteg arckép mellőzésével jóval olcsóbbá váló Almanach mindenképp népszerűbb kiadvány lehet, mint így. Mert hiszen az ilyen arckép közlésnek végül is teljes komikumba fúlás lehet csak a vége.

Bizton reméljük tehát, hogy III. kötet nem lesz súlyosbítva arcképekkel s a szerkesztő meg bizonyosra veheti, hogy könyve nagyot halad az izléses kiállítás útján.

Gaál dr.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

Huszonkilencedik rendes közgyűlés.

Összeállította : *Bottyán József*, jegyző.

A »H. T. és R. T.« 1909. évi október hó 3.-án Brádon tartott huszonkilencedik közgyűlésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak : Pogány Béla alelnök elnöklété alatt Benkő András, Dénes Károly, dr. Gaál István, dr. Görög Ferenc, Mallász József, Pais Elek, Szabó Imre, Wanka Béla választmányi tagok, Mailand Oszkár múzeumi-igazgató, Kuzaila Péter pénztáros, Tarján Kristóf id. könyv- és levéltáros, dr. Hermann Antal egyetemi magántanár, az E. K. E., dr. Veress Endre tiszt. tag., az E. M. K. E. és Orosz Endre geológiai író, az „Örmény Múzeum“ képviselőjében, továbbá nagyszámú érdeklődő közönség. Jegyzett: Bottyán József segédtitkár.

Pogány Béla a Társulat alelnöke, aki a gyengélkedő Fáy Béla távollétében az elnöki tisztet látja el, mélyreható ünnepi beszéddel nyitja meg a közgyűlést, örvendezve afelett, hogy a Társulat XXIX-ik közgyűlését bányászati szempontból oly fontos helyen tartja meg. Beszéde folyamán összegezi a Társulat komoly egy évi munkásságát s reméli, hogy a Társulat a jövőben is nemes hivatást és magasztos feladatot fog kifejtetni. Köszönetet mond Brád községének és a Rudai 12 Apostol bányatársulatnak a közgyűlés sikerét támogató segítségével és vendégszeretetéért. Örömmel köszönti a »Körös-völgy« közönségét, a Társulat tagjait és vendégeit, kiknek soraiban a Társulat nevében üdvözlí az E. M. K. E. képviselőjében dr. Veress Endre tiszteleti tagot, dr. Hermann Antal egyetemi magántanárt az E. K. E. képviselőjében, Orosz Endre archeológiai író az »Örmény Múzeum« képviselőjében. Ezzel a »Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat« XXIX-ik közgyűlését megnyitván, mindenek előtt mély részvétellel emlékszik meg a Társulat kiváló tiszteletbeli tagja, Thaly Kálmán tudós történetírónak elhunytáról, kinek emlékét az őszinte kegyelet jeléül, jegyzőkönyvben megörökíteni indítványoz.

A közgyűlés tetszéssel fogadja az elnöki megnyitót s Thaly Kálmán elhunytá felett mélyen érzett részvételének ad kifejezést.

Az elnöki megnyitó beszéd után dr. Veress Endre tiszteletbeli tag, a Társulat volt titkára, a tudományos egyesületek munkásságának kiváló hatását fejtegetve, az E. M. K. E. nevében üdvözlí a közgyűlést, biztositván a Társulatot arról, hogy az E. M. K. E. a legnagyobb rokonszenvvel kíséri a Régészeti Társulat működését.

Utána dr. Hermann Antal az E. K. E. megbízásából szílal fel. Nagyhatású beszédében a testvéries egyetértést hangsulyozza, mert hisz különbözı utakon mindnyájan csak az igazság felé törekszünk s az idegen ajkú testvérekkel az igazság csúcspontján kell találkozzunk.

Vége Orosz Endre a szamosújvári »Örmény Múzeum« képviselőtében üdvözlí a közgyűlést s kívánja, hogy a Társulat ernyedetlenül folytassa munkáját, hogy múzeuma kincse legyen a vármegye lakosságának.

Ezután Bottyán József ideiglenes titkár felolvassa : br. Bornemisza Lipót vármegyei főispán és Göllner Károly főreáliskolai igazgató rendes tagoknak üdvözlı táviratait.

Elnök felkéri dr. Veress Endre tiszteleti tagot, hogy »Hunyadmegye bányászata a XIX-ik század elejéig« című felolvasását tartsa meg.

A közgyűlés a terjedelmes, nagyértékű tanulmányért felolvasónak köszönetet szavaz s kéri, hogy felolvasását az Évkönyv számára átengedni sziveskedjék.

Dr. Gaál István választmányi tag „A gyertyánosi diluvialis mésztufa faunájá“ról tartott élvezetes szabad előadást

A közgyűlés az ismeretterjesztő tanulmányt köszönettel veszi s azt az »Évkönyv« számára elkéri.

Mallász József választmányi tag a „Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat“ múzeumában levő bronzkori tárgyakról tartott felolvasást.

A közgyűlés a megye területéről előkerült, különösen felolvasó által talált Déva környékbeli bronzkori leletek ismertetéséért előadónak köszönetet mondvá, annak az Évkönyv számára való átengedését kéri.

Elnök a tárgysorozat 3.-ik pontja értelmében felhívja a közgyűlés figyelmét a titkár és a levéltáros megválasztására.

Mielőtt a közgyűlés a fenti pont tárgyalására térne át, ideiglenes titkár kéri a közgyűlést, hogy dr. Posta Béla egyetemi tanár és országos régészeti felügyelőt a régészet terén elért szép munkásságáért, tiszteleti taggá válassza. A közgyűlés egyhangúlag elfogadja az indítványt. Ezenkívül még 12 új tagot választ meg a közgyűlés.

Ezután ideiglenes titkár a választmány javaslata folytán ajánlja, hogy a közgyűlés Tarján Kristóf id. könyv- és levéltárost titkárnak és Szegedy Dezső főreáliskolai tanár rendes tagot könyv- és levéltárosnak megválassza.

Tarján Kristófot titkárnak és Szegedy Dezsőt könyv- és levéltárosnak egyhangúlag megválasztja s ezt velök hivatalosan közli.

Ideiglenes titkár indítványozza, hogy a kisorsolt $\frac{1}{3}$ választmányi tagok helyébe a következő új választmányi tagok választassanak: Balog József táblabíró Szászvárosról, Benkő András tanfelügyelőségi kirendeltség vezetője, Brády Albert birtokos, dr. Buchrucker Leonhárd bányaigazgató Brádról, Fekete Károly főszolgabíró Hátszegről, dr. Görög Ferenc főgim. tanár Szászvárosról, Heinrich Viktor bányamérnök Petrozsényről, Krasznay Olivér főszolgabíró Brádról, ifj. Lázár Farkas főszolgabíró Kőrös-bányáról, ifj. Schneider József főreáliskolai tanár Déváról, dr. Strausz Árpád ügyvéd Vajdahunyadról és Székely Mózes erdőfelügyelő Déváról.

Megválasztatnak s erről értesíttetnek.

Titkár indítványozza, hogy a jegyzőkönyv hitelesítő bizottságba: Dénes Károly, Gaál István dr., Mallász József, Pais Elek és Wanka Béla választmányi tagok választassanak meg.

Megválasztatnak.

Titkár előterjeszti jelentését a Társulat 1909. évi működéséről, melynek kapcsán előadja a Társulat szellemi és administracionális működésének főbb vonásait: az Évkönyv 3 füzeté megjelent, tartatott 4 választmányi ülés felolvasásokkal; Barthos Indár titkár és Balkányi Ernő levéltáros áthelyezés folytán állásukról lemondanak; előbbi helyére a választmány ideiglenes titkárnak Bottyán Józsefet s utóbbi helyére id. könyvtárosnak Tarján Kristófot bízta meg. A Társulat képviseltette magát a Múz. és Könyvt. orsz. Szövetségének nagyenyedi közgyűlésén Fáy Béla elnök és Göllner Károly választmányi taggal, a marosillyei Bethlen-émléktábla leleplezési ünnepélyén számos tag kíséretében Pogány Béla alelnök koszorút tett az emléktáblára. Elhalt 3 tag, belépett 5 új tag. Tagok száma: 276.

A jelentést a közgyűlés tudomásul vette.

A múzeumigazgató a múzeumban nagyobb gyarapodásról nem számolhat be, mert Várhelyen a csekély anyagi erő miatt szünetelt az ásatás. A múzeum épületének ügye, úgy látszik, jó uton halad, mert Posta Béla egyetemi tanár a főfelügyelőség megbízásából személyesen Dévára jöven megvizsgálta és látta, hogy ez az állapot tarthatatlan, ezért a leghathatósabb támogatásátígérte.

Mivel az ügy végleges elintézéséig is gondoskodni kell a múzeum biztonságáról, ezért a Társulat, egyetértve a főreáliskola igazgatójával, elhatározta, hogy a düledező épületet renováltatja és erre a közoktatási minisztériumtól 1477 koronát kér.

A múzeum ajándékozás által több apró tárggyal gyarapodott, nevezetesen ezek között Mallász József lelkes tevékenysége által szerzett több bronzkori tárgy, melyeket egy régi kunyhó feltárásakor találtak. Mallász József és Balázs Béla választmányi tagok, melyekért a lelkes kutatóknak a Társulat nevében hálás köszönetet mond.

Könyvtáros előterjeszti jelentését a könyvtár állapotáról, mely szerint a könyvtárt teljesen rendezte 7 szakcsoportra osztva és a leltárt elkészítette. E leltár szerint az állapot: 735 leltári szám alatt 1099 drb kötet könyv. Ez évi gyarapodás 19 ajándék mű. Ajánlatos a könyvek bekötetése.

A jelentés tudomásul vétetik.

Pais Elek vál. tag előterjeszti a pénztárvizsgáló bizottság megbízásából a pénztár és a számadások megvizsgálásáról szóló jelentést 1909. évi szeptember 28-iki lezárásával.

Vagyon	11995 kor. 55 fill.
Bevétel	1046 » 97 »
Kiadás	977 » 86 »

Maradék 69 kor. 11 fill.

Összes vagyon 12064 kor. 66 fill., melyből:

Dévai Hitelbank betét	11474 kor. 13 fill.
Postatakarékon	590 » 33 »

Összesen 12064 kor. 66 fill.

Ennélfogva javasoltatik, hogy a pénztárosnak a felmentés megadassék.

A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi s a pénztárosnak 1909. évi szeptember 28-ig a felmentést megadja.

Pénztáros előterjeszti az 1910. évi költségvetési előirányzatát, mely szerint javaslata a következő:

Bevétel:

Tagdíjhátralékból	1000 kor.
Tőkekamatból	563 »
Alapítványi kamatból	48 »
Rendes tagdíjakból	1080 »
Adományokból	150 »
Különfélékből	20 »

Összesen 2861 kor.

Kiadás:

Társulati Évkönyvre	700	kor.
Titkár tiszteletdíja	200	»
Múzeumigazgató tiszteletdíja	200	»
Pénztáros »	200	»
Segédtitkár »	100	»
Könyv- és levéltáros »	100	»
Irodai és dologi kiadás	50	»
Pénzbeszedő díja	60	»
Szolga »	30	»
Előre nem látott kiadások	100	»
Maradvány egyenleg	1121	»
Összesen	2861	kor.

A közgyűlés a költségelőirányzati javaslatot elfogadja.

Titkár indítványozza, hogy Fáy Béla elnöknek a jelen közgyűlésből üdvözlő sürgöny küldessék.

A közgyűlés az indítványhoz hozzájárul.

Több tárgy nem lévén, elnök a gyűlést berekeszti.

Értesítés.

A Dávid Ferenc emlékünnap alkalmából Társulatunk kiadta a dévai vár történetét. A szép kiállítású munkát, amely 11 fénynyomatú képpel van illusztrálva, *Szabó Imre* írta. Ára 1 korona. Megrendelhető *Szegedy Dezső* könyvtárosnál Déván.

KÉRELEM.

Társulatunk teljesen kifogyott VI. Évkönyvét szívesen kicseréljük Évkönyveink bármely eddigi kötetével. A példányokat tisztelettel kérjük a titkár címére küldeni. (Áll. főreáliskola.)

A »Hunyadvármegye« teljes évfolyamának összeállításán fáradozunk, tisztelettel kérjük t. tagtársainkat és Évkönyvünk olvasóközönségét, hogy az esetleg felretett fölösleges láppéldányokat Társulatunk könyvtárának adományozni szíveskedjenek.

A t. tagtársak használatára összeállítandó szakkönyvtár gyarapítására elfogadunk halotti jelentéseket, esküvői meghívókat, akarékpénztári zárószámadásokat, naptárakat, megyei nyomtatványokat pl. a megyei Hivatalos Lapot stb. térképeket s Erdély nüljät tárgyaló műveket

NYUGTATVÁNYOZÁS.

Postatakarékpénztári számlán tagsági díjat fizettek: Fritz Károly, Sárkány Balázs, Makray László 18—18 K, Clauder Kálmán 12 K.

Utaltványon vagy nyíltatvány ellenében tagsági díjat fizettek: marosvásárhelyi ref. kollegium, Ferenczi Gyula 6—6 K, Balázs Béla, Báncs Emil, Csulay Lajos 3—3 K, dévai főreáliskola tanári könyvtára, dévai főreáliskola Salamon F. köre, dr. Mende Manó 6—6 K, Sarkadi Viktor 7 K 50 f., dr. Apáthy Árpád 3 K, dévai áll. leányiskola, Balog Géza, Balog Gyula, dr. Balogh Pál, Borostyány Béla, Bors Emil 6—6 K, Frank Viktor 3 K, dr. Haragos Ádám 4 K 50 f., Holtzer Ferenc 3 K, dr. Horváth Kamillo 6 K, Laufer Vilmos 3 K, Pogány Béla 1 K 50 f., Székely Mózes 3 K, Ujváry Jenő, szászvárosi ág. ev. népiskola 6—6 K, dr. Gaál István 24 K, dr. Finály Gábor 6 K, (évkönyvekért) Kontz Domokos 1 K 50 f., Baresay Adorján 6 K, Bitay Béla 1 K 50 f., Blum Zsigmond, Dienes Károly, Szt. Ferenc-rendi zárda 3—3 K, Göllner Károly 1 K 50 f., Kenderessy Árpád 6 K, Nuszbaum J. 3 K, dr. Pap Domokos 1 K 50 f., Szenes Béla 6 K, Wanka Béla 3 K, Winkler K. 3 K.

A dévai Várhegy kalauzára: Rudai 12 Apostol Bányatársaság 50 K, Vajdahunyadi m. kir. kincstári Vasgyár 19 K 88 f., Salgótarjáni Kőszénbánya R.-T. Petrosény 40 K.

KUZAILA PÉTER,
pénztáros.

2.
20.
4. füzet.

XX.-ik évfolyam.

December.

A

HUNYADMEGYEI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI TÁRSULAT

ÉVKÖNYVE

MEGJELENIK ÉVENTE NÉGY FÜZETBEN

AZ IGAZGATÓ-VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

TARJÁN KRISTÓF

TÁRSULATI TITKÁR.

Az 1910. évi folyam 4. füzete.

D É V A.

NYOMATOTT HIRSCH ADOLF KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1910.

TARTALOM.

	Lap.
<i>Dr. Gaál István</i> : Néhány adat a dévai rézbányászat történetéhez . . .	173

Irodalmi értesítő.

<i>Dr. Schafarzik Ferenc</i> : Nyíresfalva és Vaspatak környékének geológiai viszonyai Hunyadmegyében. Ismerteti <i>dr. Gaál István</i>	186
<i>Szabó Imre</i> : Dévai székely-csángók háziipara. Ism. <i>dr. Gaál István</i>	187
<i>Dr. Gaál István</i> : A marosvölgyi harmadidőszaki sóagyag Déva melletti előfordulásáról Ism. <i>Kuzsila Péter</i>	187
<i>Dr. Gaál István</i> : Közép-miocén korszakú sótelep foszlányai Hunyadmegyében. Ism. <i>Kuzsila Péter</i>	187
<i>Zsemley Oszkár</i> : Adatok Hunyad- és Zarándmegye bányáinak állapotához 1815—1817-ben. Ism. <i>dr. Gaál István</i>	187
<i>Dr. Beluleszkó Sándor</i> : Erdőhátsági ruhaékszerek. Ism. <i>dr. Gaál István</i>	188
<i>Schmidt Tibor</i> : A turkajrás Hunyadmegyében. Ism. <i>dr. Gaál István</i>	188

Fizetési felhívás!

Hazafias tisztelettel kérjük t. tagtársainkat, hogy akik ez év vagy az elmúlt évekre szóló tagdíjaikat még nem fizették ki, méltóztassanak azokat társulatunk pénztárának mielőbb megküldeni.

A pénztáros.

Kérelem!

Tisztelettel kérjük t. tagtársainkat, hogy a Társulat vagy az Évkönyvet illető ügyben a társulat titkárához szíveskedjenek fordulni.

Szíves tagajánlások a titkárhoz küldendők.

A lakásváltozásokat kérjük a titkárral közölni, hogy az Évkönyv szétküldésében fönnakadás ne forduljon elő.

Néhány adat a dévai rézbányászat történetéhez.

A dévai rézbányáról két évvel ezelőtt a Bányászati és Kohászati Lapokban megjelent cikkem¹⁾ egyik fejezete a dévai rézbányászat rövid történetét foglalja magában. Minthogy azóta alig foglalkoztam tovább ezzel a tárggyal s így valami lényegesen újat ez alkalomból sem mondhatok, szinte indokolatlannak tűnhetik föl az akkor megírtak fölfrissítése. Másfelől azonban tekintve azt, hogy Évkönyvünk előző füzetében (121—157. l.) »Hunyadmegye bányászatának múltja« címen Veress Endre dr. vármegyénk arany- és vasbányászatának történetét alapos részletességgel megírta, míg a réz- és ólombányásatról csak igen röviden emlékezik meg, — talán nem végzek fölösleges munkát, ha főntebb idézett cikkem ide vágó fejezetét, annak idején végzett forrástanulmányaim föl nem használt adataival tetemesen kibővítve itt is közlöm. Hiszen amúgy is nagyon valószínűnek kell tartanom, hogy a »Bányászati és Kohászati Lapok«-ban megjelent történelmi vonatkozású cikkek vagy utalások a történészek számára kézügyön kívül esnek.

*

Szinte megjegyzésre méltó, hogy míg a közeli Nagyág aranybányászata kezdetének még napját is tudjuk, a dévai rézbányászat megindulása — legalább is a történelmi mende-mondák homályába vész. Pedig minden jel arra mutat, hogy a dévai rézbánya megnyitása is a XVIII. század elejére tehető s így alig egy-két évtizeddel előzte meg Nagyágot. Mégis teljesen híjjával vagyunk az erre vonatkozó történelmi adatoknak s a köztudatban máig is az tartja magát, hogy Déván már a rómaiak kezdték meg a rézbányászatot. Némi valószínűséget az adhat ennek

¹⁾ Gaál I. dr.: A déval rézbánya. (Bány. és Koh. Lapok XLI. évf. I. köt. 689—701. l.) Ismertetését l. jelen Évkönyv 169. l.

a föltevésnek, hogy a közeli Veczelen (Micia) csakugyan láthatók a római korú rézércbányászkodás nyomai. Ezenkívül pedig napjaink bányákat nyomozó laikusai azt is kisütötték, hogy a dévai rézkovandtelérek egyenes folytatásai a veczeliékné s már ennél fogva is nagyon valószínű a dévai telérek akkori fölfödöztetése.

Csakhogy úgy látszik, meddő itt minden efajta okoskodás. A dévai rézbányában máig látható legrégibb művelési nyomok, illetve a megállapítható fejtmód már a lópor használatára s így hozzánk sokkal közelebb eső korra vallanak. S hogy a dévai rézbányászat kezdetét nagy valószínűséggel csakugyan a XVIII. század eleje tájára tehetjük, némileg az is bizonyítja, hogy a század közepén túl igen gyakori a dévai rézbányát megemlítő följegyzés, holott addig sehol semmi nyomára sem akadhatunk az irodalomban.

De lássuk most az eddig legrégibb följegyzést, mely részletességével annyival is inkább sokat ígérő, mert szakember tollából származik.

Born Ignác naplószerű följegyzései közt,¹⁾ az 1770 július 12-én kelt (11-ik) levelében találjuk ezt az első leírást.²⁾ A német eredetiből lehető híven fordítva, így hangzik:

»Dévára való megérkezésem után másnap fölkerestem a *néhány esztendővel ezelőtt megnyitott*, s a várostól háromnegyed órányira fekvő hegységben telepített rézbányát. Ez a hegység tövénél csillámos agyagpalából áll, melyre egy megkeményedett márga nemű kőzet³⁾ települt, s ez jó magosra emelkedik. Ebben vannak a vágatok, melyeket a dévai »rézértömzsbe⁴⁾ hajtottak. Önnek ezt a szót: »rézértömzs«, úgy kell értenie, amint ezt Dognácskáról írt levelemben magyaráztam.

Hanem azért mégis igen nagy a különbség a kettő között. A dognácskai hatalmas és igen gazdag telepek összezsúfolódásából (Zusammenrammeln) keletkezett; itt azonban csak néhány vágat, melyek egy 10 öl átmérőjű meddő kőzetből álló közben össze-

¹⁾ A mű teljes címe: »Briefe über mineralogische Gegenstände auf einer Reise durch das Temeser Banat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn.« Frankfurt-Leipzig 1774. Ez a Born fia volt a nagyági bányászat megalapítójának.

²⁾ A »Bány. és Koh. Lapok«-ban megjelent cikkem közlésekor még nem ismertem ezt az adatot, — melyet Steinhausz Gyula főbányatanácsos úrnak köszönök, — s akkor még Fichtel adatát 1778-ból tartottam a legrégibbnek.

³⁾ A rézérczek alapközetét tehát nem ösmerte föl Born.

⁴⁾ Az eredetiben: »Kupfer-Stockwerk.«

érnek. Csapás irányban is hajtottak vágatot, kutató alknát is mélyítettek, egyként eredmény nélkül. A telérközlet szürke, lágy agyag,¹⁾ itt-ott kvarc és mészpát kristályokkal, melyben tarka és sárga rézkovand fordul elő. A leggazdagabb ércek mázsánként 17 font rezet tartalmaznak.« Szól ezután arról, hogy ebben a rézércben némi ezüst és arany is kimutatható, csak hogy oly csekély mennyiségben, hogy az eddigi eljárásokkal nem tudják haszonnal kinyerni. S nem is hiszi, hogy valami alkalmas metódust találának, hiába dicsekedtek már előre is ilyesmivel az itteni bányászok.

Majd így folytatja :

»A bányamű nagyon nyomorúságos (verkrűpelt). Mind azokat a helyeket, ahol érceket láttak, leművelés alá fogták, s mihelyt kifogytak, a vágatot abbahagyták, minek következtében oly sok kis lyuk keletkezett, hogy az egész bányamű inkább hasonlított tengeri nyulak művéhez, mint bányász alkotáshoz. Mostanig nincs saját rézkohójuk. S mielőtt egy kohó költséges létesítéséhez hozzáfognának, érceikből a néhány órányira eső csertési ezüstkohóban próbaolvasztást végeztetnek.«

Annyit tehát Born Ignác leveléből is megtudtunk, hogy a dévai rézbányát »néhány esztendővel« 1770. év előtt nyitották meg. Hogy mennyi lehetett ez a néhány év, bajos közelebből meghatározni, miután sem a munkások számát, sem a műveletek nagyságát, illetve a kitermelt érces és meddő kőzetek mennyiségét nem ösmerjük. Hanem annyi így is valószínűnek látszik, hogy legalább is egy pár évtizedet kell föltételeznünk, miután Born szavai szerint már annyi a vágat, mintha tengeri nyulak áskáltak volna.

Ezzel szemben Veress idézett munkájában (147 l.) azt találjuk, hogy Fridvalszky²⁾ szerint »a dévai hegység nyugati részében³⁾ Pock József, a toplicai aranybánya főnöke akadt 1767-ben

¹⁾ Born idejében még nem tudták a petrografusok, hogy a vulkáni kőzetben előforduló telérek lágy, agyagnemű meddő anyaga az alapkőzet zöldkőves módosulata, s nem valószínű agyagféleség.

²⁾ Fridvalszky J.: *Minero-logia magni principatus Transilvaniae*. (Kolozsvár, 1767.)

³⁾ Megvallom, hogy ezt a kitételel sehogy sem tudom értelmezni, mert a dévai hegység nyugati részében sehol sem ismerem rézérc kibúvást, sem pedig régi tárónylást vagy más efélét. Sőt ez nem is valószínű, miután a mostanig ösmert rézkovand telérek mind 1h—23h (észak) felé csapnak, illetve a Decebal csapásirányával megegyeznek.

rézércre, melynek mázsája 16 font rezet adott»; s ez az adat úgy van beállítva, mint a dévai rézbányászat kezdőpontja.

Fridvalszky idézett munkáját ugyan sajnálatomra nem ösmerem, de fönti adatát minden esetre megbírálhatom.

Megállapítható mindenek előtt, hogy Déván semmi esetre sem a Pocktól 1767-ben talált rézérc az első, mely a bányászatot itt megindította, mert hiszen egészen nyilvánvaló, hogy abban az időben még lassúbb volt az ilyen bányaművelés megnyitása, s 1770-ben Born semmi esetre sem láthatott volna tengeri nyúl módjára összefurkált hegyet. De épp ily fontos másfelől, hogy a XVIII. sz. vége felé mutatkozni kezdtek a gazdasági bukás előjelei, s az ilyen konstelláció alig kedvez a bányaalapításoknak.

Hanem lássuk sorjában!

Általában ösmeretes dolog, hogy a magyar réz már a XVII. században oly világkereskedelmi cikk volt, mellyel nemcsak Európa szerte, hanem hollandus, francia és angol hajók Indiában, Chinában, Japánban, sőt Amerikában is kereskedtek. S miután ennyire fontos cikk volt, eléggé pontos kimutatásokat vagy legalább följegyzéseket találunk róla már a XVII. század végéről is. De vajjon kereshetjük-e az ekkor szereplő rézmennyiség közt a dévai rezet?

Az erdélyi kincstári javak (Déva uradalma is ilyen volt ez időben) 1701-ben — 1697-iki inventárium alapján — megbecsültettek.¹⁾ Ebben a leltárban a dévai rézbányát nem említik: nyilván nem is létezett még.

A XVIII. század első éveiben az ország gazdaságilag a végkimerülés szélén állott, — hiszen ez vezette be mintegy a Rákóczi-féle szabadságharcot, — s így még a meglevő gazdag bányákat is csak fölületesen művelték, illetve bennök rablóbányászatot űztek;²⁾ alig tehető tehát föl, hogy a dévai szegény ércet (egész napjainkig csak ilyet ösmertek) figyelemre méltatták volna.

Néhány esztendő múlva azonban lényegesen megváltoztak a körülmények. 1710 március 23-tól 1720 okt. 10-én Nagyszeben-

¹⁾ Erdélyi kincstári javak becslése 1701-ből. Közli Lukinich Imre dr. (Magy. Gazdaságtörténelmi Szemle VIII. k.)

²⁾ Takács S. dr.: A rézpénz, mint országos csapás 1703-ban. (Magyar Gazdaságt. Szemle XII. k. 66—70 l.)

ben bekövetkezett haláláig Stainville István gróf volt Erdély katonai főkörmányzója. S a szóhagyomány máig is emlegeti »Stengel« várkapitányt (!), aki a török időkben a Csengő völgy felől hajtott egy tárot a Decebal tömzsébe.

S talán itt lesz legalkalmasabb egy kissé arra a kérdésre is kitérnem, hogy *melyik dévai rézbányát látta és irta le Born?*

Helymeghatározása pontosnak látszik ugyan, de némileg bizonytalanná teszi az a körülmény, hogy »a várostól háromnegyed órányira fekvő hegységben« két — egymástól kb. 2 km.-nyire fekvő — tárónyilást ismerünk, s ezek mindegyike egyforma távolságban van a várostól. Ha pedig szorosán ragaszkodunk a megadott világtájhoz (nyugat), s ezt a város akkori közepétől számítjuk, bizony-bizony a Csengő völgyön fogunk fölfelé haladni, s így az ennek jobboldali lejtőjén levő ú. n. »Román-bányá«-hoz jutunk.

Magam csak egy ízben jártam ennek egy kis részében; megfelelő felszerelés nélkül nem is gondolhattam alapos átkutatására, s így nem mondhatok véleményt abban a tekintetben, hogy a »Román-bányá«-ra mennyiben illik vagy nem illik Born további jellemzése? Tény azonban, hogy egyelőre legalább nem lehet kizártnak tartanunk annak lehetőségét, — amint egyébként a szájhagyomány máig is ebben a formában tartja, — hogy t. i. ez a bányahely az, melyen a dévai rézbányászat kezdetét vette, s nem pedig a várostól délnyugatra fekvő »Hungária rézbánya«. Minthogy azonban ez utóbbi mégis nagyobb arányúnak látszik, illetve kézzelfoghatólag kimutatható, hogy tárói és aknai, legalább is a XVIII. sz. művelési módját viselik magukon, magam részéről úgy vélem, hogy Born mégis csak ez utóbbi bányahelyen járt, annál is inkább, miután Déva környékének alaphegysége, a Born-tól is leírt csillámos agyagpala (fillit) csak a Rézbányai völgyön bukkann felszínre.

Igy sincs azonban semmikép sem kizárva, hogy mégis Stainville alapítása a dévai rézbánya.

»Mint dévai földesúr sokat lakott az itteni »Magna Curia«-ban s általában gondját viselte a birtoknak; — mondja dr. Verness E. tisztelt barátom is, hozzám 1908. márc. 14-én ebben a tárgyban írt szíves levelében, — s mivel igen jó gazda volt, nem lehetetlen, hogy a rézbányát is műveltette.« Sőt még más fontos

körülmény is szól amellett, hogy tényleg Stainville gróf idejében kell a mai rézbánya eredetét keresnünk. Tudjuk ugyanis, hogy ebben az időben Stainville gróf intézte a zalathnai kénésőbányák sorsát¹⁾ s igen jó üzleteket csinált a bánsági törökkel.²⁾ Bizonyos tehát, hogy értett a bányászathoz vagy legalább is közléről érdeklődött iránta. S hogy éppen a rézre is ráterelődött a figyelme, abból következtetem, mert a temesvári törököknél keresett cikk volt a réz, aminek — alig egy-két év múlva — írott bizonyítéka az, hogy Mercy tábornok 1722-ben nagy mennyiségű réz kivitelére nézve köt velök szerződést.³⁾

A törökök kiűzetése után azonban még jobban föllendült a délmagyarországi rézipar; sőt az újra benépesedni kezdő területekkel szomszédos vidékeken minden kereskedelmi- és iparcikk után nagy kereslet indul meg.⁴⁾

Az itt elmondottakkal talán eléggé indokoltnak vélhetem azt a fölfogásomat, hogy a *dévai rézbányászat kezdetét* — ha talán nem is Stainville idejébe de — a XVIII. század harmadik évtizedénél nem tehetjük későbbre.

A dévai »Hungária« rézbányában máig is látható régibb művelési nyomok — kutatásaim alapján — a következő képét adják az itteni rézbányászat első szakának:

Megállapítható, hogy az első tárót a mai »Borbála« tárótól 120 m.-nyire nyugatra kezdték hajtani, még pedig a telérek csapás irányában (észak!). Alig 50–60 méternél megállapodva, az ércet napig lefejtették; ezután pedig lépcsős aknát hajtottak a mai »Borbála« táró szintjéig s így ezt belülről hajtották kifelé.⁵⁾ Egyszersmind a mai táró szintjétől lefelé is hajtottak egy rézsutos aknát, mellyel a mai I. mélysztint vonaláig jutottak. Máig is látható, hogy ebből az aknából hengerkerékkel vontatott vödörökkel történt a bányavíz kiemelése.

¹⁾ Igy pl. a kénéső fontjának beváltási árát 80 kr.-ban állapította meg.

²⁾ Takáts S. dr.: Két világkereskedelmi cikkünk a XVIII. században. (Magy. Gazdaságt. Szemle. X. k. 97–152. l.)

³⁾ Úgyanott.

⁴⁾ Ennek nyomát még a XIX. század elején is kimutathatjuk Dévára nézve, amennyiben a Várhegy alján mélyített sóra kutató akna a Maros-Duna szögére szállítandó konyhasót akart föltárni. (Parsch följegyzései 1822-ből, idézve Hauer-Stache: »Geologie Siebenbürgens« c. művében, 225. l.)

⁵⁾ Az első időkben »Páduai Szent Antal«-ról nevezték el ezt a tárót.

Ezek után nem ütköznék különösebb nehézségbe a XVIII. század folyamán Déván termelt réz mennyiségének valószínű kiszámítása sem; ily számvetéstől mégis visszatart az a körülmény, hogy egy-két ez időből való vágat már beomlott, vagy egyébként is hozzáférhetlenné vált s ezeknek ösmerete nélkül a hozzávetőleges számítás esetleg túlságosan torzított eredményt nyújtana.

S ha ilyformán némi tájékozódást szereztünk a dévai rézbánya megnyitását és kezdeti művelési menetét illetőleg, bizonynyal érdeklő az első tulajdonos kérdése is. Sajnos, hogy itt sem támaszkodhatunk történelmi adatra s épp úgy, mint föntebb, csak következtetésekre vagyunk utalva.

I. Lipót jutott arra a zseniális gondolatra, hogy az ország tulajdonát képező bányákat császári tulajdonnak tekintse. S amint már föntebb is érintettem, éppen a rézbányák (főkép Gölniczbánya, Szomolnok és Besztercebánya) jövedelmeztek ebben az időben kitünően s oly értékes objektum számba mentek, hogy még Mária Terézia idejében is folyton adtak rá kölcsönt a hollandusok.¹⁾

Csak természetes, hogy a réz elárusítását állami monopóliumnak nyilvánították, illetve míg a kincstári réz — mint császári tulajdon — mindenüvé vámmentesen jut el, addig a magánfeleknek egyenesen megtiltják a kivitelt. Akinek rézbányája volt, vagy a kincstárnak adta el potomáron, vagy pedig abbahagyta művelését.

Mind ezek után közel fekvő a föltevés, hogy a dévai rézbánya első birtokosa, — legalább is első jelentősebb birtokosa — a kincstár volt, annál is inkább, miután maga a bánya is kincstári területre esett. Azután meg, — amint a további adatokból látni fogjuk, — az első irodalmi följegyzések is arra utalnak, ha nem is mindég egészen világosan, hogy a dévai rézbányát a kincstár műveltette. Következik ez különösen abból a két okból, mert egyrészt a dévai szegény érceket körülményesebb uton, nagyobb erővel és befektetéssel lehetett csak haszonnal bányászni, másfelől pedig a kincstár rá volt szorítva minden rézbányára, miután a Hollandiával szemben fönnálló túl nagy szállítási kötelezettségnek így is alig tudott megfelelni.

¹⁾ 1761-ig 6,818.236 frtot tett ki a kölcsön. Az első kölcsönt (2 millió frtot) I. Lipót vette föl 1703-ban. (Az okirat közölve: *Magy. Gazd. Szemle* IV. k. 521 l.)

Minden jel arra vall tehát, hogy a harmincadhivatali 1743-iki kimutatásban¹⁾ erdélyi kivitelként szereplő 29¹/₂ font nyers, 139¹/₂ font földolgozott rézben néhány font dévai réz is volt.²⁾

A következő irodalmi adat, melyet Neugeboren J. L.-tól (1852). kezdve főképp a geológiai irodalomban elég gyakran találunk idézve, Fichtel munkájában³⁾ található. Pedig ebben, mely főképp a geológiai viszonyokkal foglalkozik, csak mellékesen, néhány szóval találjuk érintve: . . . »wurde vor zwei Jahren (1778!) zum Nutzen des Dévaer Kupferbergwerks ein Wassergraben gefuehret.« Ez idézetből bizony nem tűnik ki sem a tulajdonos, sem pedig a bánya üzemének mérete; annál szerencsésebb leletnek mondható tehát az a fizetési lajstrom, melyre Steinhausz Gyula főbányatanácsos úr volt szíves figyelmemet Nagyágon fölhívni.⁴⁾ Ezen lajstrom szerint 1792-ben a kincstár 7 munkással műveltette a dévai rézbányát.

Ezek után, mint némileg különös jelenséget, megemlítem itt, hogy Benkő József 1780-ban megírt »Transilvania Specialis« c. munkájában, — ámbár bőven szól Hunyad megyéről,⁵⁾ — a dévai rézbányát egy szóval sem említi. Ez is azt látszik bizonyítani, hogy a bányaüzem ekkor már kisebb méretű volt, másrészt azonban az sem lehetetlen, hogy a magyarnak a föld gyomrában rejtőző kincsek, illetve ezek fölhasználása iránt kevés érzéke lévén, nem is tulajdonított elég jelentőséget az ilyen dolgoknak. Végül az sem valószínűtlen, hogy az 1780-iki uralkodó-változás idejében tényleg szünetelt a bányaüzem s csak később indult meg újból. Miután azonban tudjuk azt, hogy 1792—93-ban az erdélyi gyárosok és kézművesek az erdélyi főkormányshéknél összegyűlve, megállapították, hogy a »rézipar jelenlegi javultabb helyzete annak köszönhető, hogy a rézbányászat sokat fejlődött,« valamint, hogy

1) Magyarország ki- és beviteli forgalma az 1743. évben. (Magy. Gazdaságtört. Szemle. II. k. 70. l.)

2) Éppígy az 1752-edikiben. — Közölve ugyanott.

3) Fichtel J.: Beitrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen. Nürnberg, 1780.

4) Sajnos, hogy a nagyági bányagazgatóság padlásán heverő akta-csomó közt nem sikerült más, hasonló leletre bukkannom.

5) Mint Hunyadvármegye első monografiáját magyarra fordította Koncz József s kiadta a »Hunyadm. Tört. és Rég. Társ.« — Déva, 1901.

míg azelőtt 12—15 évvel nem lehetett szó belföldi (erdélyi) rézzel való kereskedésről s minden rezet csak Magyarországból s főként a Bánságból hoztak, most már elegendő rezet termelnek.¹⁾ Ugyanitt meg van említve az is, hogy ezen a téren Müller főbányafelügyelőnek vannak nagy érdemei, aki nagy buzgalommal látott az erdélyi rézbányászat föllendítéséhez. Igaz ugyan, hogy az ipar rohamos fejlődése következtében még érezhető némi rézhiány, de az ujonnan megnyílt zarándi bányákból remélik a szükséglet földöntetését.

Mint már fentebb is érintettem, a XVIII. század utolsó éveiben ismét érezhetőek voltak a gazdasági bukás előjelei. Rendkívül megszorodott a rézpénz,²⁾ a réz ára pedig rohamosan emelkedett. Legjobban jellemzi a helyzetet, hogy míg 1785-ben újra kihirdetik a réz behozatalára vonatkozó tilalmat, 1800-ban a kivített tiltották meg.

A tényleg bekövetkezett bukás valóban fordulópontot jelent a dévai rézbányászat történetében is: *a kincstár magán tulajdonba engedi át*. Az időpontot eddig ugyan még nem sikerült pontosan megállapítanom, de alig tévedhetek, ha az átadást — a fentebbi okoknál fogva — a XIX. század második évtizedére teszem.

A fonalat azonban csak a 40-es évekkel vehetem föl, amikor a »Ruszkabányai Bányatársulat« birtokában volt a bánya. Még napjainkban is láthatók voltak az ekkori — gőz- és vízerőre berendezett — zúzóműnek romjai,³⁾ melyek egyúttal az üzem föllendülésének beszédes tanújelei. Ezek alapján valószínűnek mondható, hogy a nagy tőkével s több szakértelemmel dolgozó társulat föl is virágoztatta volna a dévai rézbányát, ha a minden téren nagy átalakulást okozó szabadságharc le nem téteti a fejtő csákányt. Hiszen a Maros völgye a hadaknak valóságos országútja volt s Bem apó lelkes honvéd serege gyakran hajszolta erre a cserepár hadakat s a gyűlevész oláh martalócokat.

A zúzó tehát nem folytathatta üzemét.

¹⁾ K. Karlovsky Endre: Erdély ipara a XVIII. század végén. (Magy Gazdaságtört. Szemle III. köt. 249. 1.)

²⁾ A gyulafehérvári pénzverőbe annyi rezet szállítottak, mint hajdan Triesztbe.

³⁾ A zúzó a »Horgos« alján, a Cserna mellett állott.

— Az abszolutizmus újra csak tengődésre kárhoztatta gazdasági életünket. A dévai rézbányáról csak annyit deríthettem ki, hogy az 50-es években Berivoy György megyei földbirtokos tulajdonában volt, aki azonban nem műveltette. Csakhamar túl is adott rajta; az új birtokos Velicska Lajos, szintén csak spekulációra vette s rövid idő múlva — 4000 forinton — el is adta. Csak 1873-ban, tehát teljes 25 esztendő múlva akadt a rézbányának vállalkozó tulajdonosa.

Ez az új tulajdonos: Herter Sámuel és Társa úgy rendezkedett be, hogy Déván, az ú. n. Görögvárosban, a Maros partján, gőzerővel hajtott 8 nyilas zúzóművet szerelt föl; az így nyert ércdarát kádakban (kézi keverés mellett) lugozták. Nyilvánvaló ebből is, hogy Herterék is csak a pyrites szegény érceket fejtették, melyek a felső szintekben fordulnak elő, mert csak ezeket szokás nedves úton földolgozni. A további eljárás az lehetett, hogy (miután az érceket nem pörkölték) a zúzott ércet vaschlórid oldattal kezelték, s így a réz mint rézchlórid ment oldatba, míg a vaskövand változatlan maradt.

Még Herterék idejében is tehát csak a felső szinteken folyt a fejtés, míg az aknát nem használták föl, sem pedig újat nem telepítettek. A bányában mintegy 20—25, a földolgozásnál pedig 12 munkás nyert alkalmazást; az üzem tehát nagyon korlátolt volt.

A Maros azonban 1876. őszén kiöntött s az épületben is érzékeny károkat okozott; emellett a helyi viszonyokkal is nehezen barátkoztak meg a vállalkozók (brassaiak), s így elhagyták Dévát.

Ismét gazdátlan lett a rézbánya. Mint bitang jószágot hol egy, hol más lefoglalta ugyan, de mondhatnók: senki sem komolyan.

1893-ban egy élelmes ügynök *angol és francia* tőkepénzesekből alakult konzorciumot bírt rá a rézbánya megvételére. A társulat meghatalmazottja (De Main lovag) rossz gazdának bizonyult, mire a kezelést Moldován Sándorra bízta. A bányaművelés ebben az időszakban csak némi takarításra és ércminták fejtésére szorítkozott. A tőke még így is elfogyván, a társulat 1895-ben föloszlott. Nevezetes azonban, hogy ettől az időtől fogva a külföld érdeklődése is föl van költve, *sőt a bánya birtokosa ezentúl külföldi pénzcsoport.*

Ismét szünet állott be, melyben egy-két lefoglalója akadt ugyan a bányának, miután azonban ezek nem művelték, sőt csak egymással pörösködtek, a rézbánya történetében nyomot nem hagynak. Végre 1898-ban egy osztrák társulat szerezte meg, melynek utóda Bischetzrieder Terézia (müncheni lakosnő) lett, aki valóban komolyan, s az eddigieknél sokkal nagyobb tőkével¹⁾ látott hozzá a bánya műveléséhez. Különböző körülmények folytán ez a vállalkozás sem sikerült; s egy újabb szünet, s utána következő műveltetés után legújabbban ismét csak tétlen a dévai rézércet fejti csákány . . .

A dévai rézbánya legújabb eseményeinek elmondásával ezen a helyen is azt akartam kidomborítani, hogy a dévai rézbánya története mily következetes tudott lenni — a valóság rovására is. Mert hiszen aki ezt átlapozza, bizonyítást lát a meggyőződést fogja szerezni, hogy csapni való rossz a dévai rézbánya, melynek valóban semmi értéke sincs, s csak arra jó, hogy iparlovagok könnyen hívó embereket fölültethessenek! S csakugyan lépten-nyomon ilyen megjegyzéseket hallottam Déván.

Pedig — az igazság érdekében itt is el kell mondanom — a Decebal tömzsében valóban gazdagnak mondható chalkopyrit telérek várják a lefejtést. Tömegre nézve is annyi, hogy igazolva volna a legnagyobb arányú tőkebefektetés is. Mert különben is csupán csak a befektetés hiánya okozta eddig a balsikereket.

Ezt a véleményemet a legutóbbi vállalkozás: »Magyar-Belga Bányarésztársaság« tapasztalatai is fényesen igazolták. Kiderült ugyanis, — ami szakember előtt amúgy is előrelátott dolog volt, — hogy a bányászat alapjául az I. mélysint s még mélyebb fekvetek érceit kell tekinteni. Itt vannak a dús rézkovand telérek, melyek ásványtalanilag is föltűnés számba menő kifejlődésűek.

Az itteni érc alább közölt legújabb elemzési adatai, — bár eléggé kedvező képet nyújtanak, — véleményem szerint nem eléggé fejezik ki az itteni rézérc minőségét. Úgy látszik, hogy a próba vételénél még a felső szintek szegény ércét is tekintetbe vették,²⁾ pedig ezt — egyelőre legalább — teljesen figyelmen kívül kellene hagyni.

1) Mintegy 60000 koronával.

2) Ezt a kimutatott kén nagy mennyiségéből következtetem.

A bécsi »K. k. Generalprobieramt« elemzési adatai egyébként a következők:

<i>Savban oldhatlan telérközet</i>	70·9	%
Ebben: kvarc és kötött kovasav	57·4	»
agyag	13·5	»
<i>Savban oldhatók:</i>		
Vas (részben oxidált)	10·1	»
Réz (részben oxidált)	7·6	»
Kén	6·6	»
Arsen	nyomok.	
Ca CO ₃	2·1	»
Mg CO ₃	1·7	»
Ezüst	0·0002	»
Arany	0·00005	»

(A nemes fémek közül tehát *ezüst* 2 g., *arany* pedig 0·5 g. van egy tonna ércben.)

*

Függelékül egy-két szóval Hunyadmegye többi rézbányáját is megemlítem.

Legelső helyen a *veczelit* kell felsorolnom, melyet legnagyobb múltja is rézbányáink élére állít. Úgy vélem, hogy művelődés-történelmi szempontból rendkívül érdekes lenne a római művelés nyomainak kifürkészése. Föltűnőnek találok ugyanis, hogy ily szegény ércet¹⁾ fejtésre érdemesnek tartottak, pedig hiszen olvasztási eljárásuk kezdetlegessége mellett csakugyan alig kaptak ki valami csekély fémét.

Történelmével még nem foglalkoztam, s csak megemlítem, hogy Hauer és Stache geológiai művében²⁾ annyit találunk róla följegyezve, hogy míg a dévai rézbánya régebben pihen, a *veczelit* lanyhán művelik. S hozzáteszik, hogy egyik bánya sem volt soha nagyobb jelentőségű.

Zaránd vidéken valószínűleg *Kazanesd* volt a rézbányászat központja. Hogy magánosok is bányásztak itt, a fentebb említett gyulafehérvári tanácskozásból is kitűnik.

¹⁾ A mai viszonyok alapján arra kell következtetnünk, hogy itt csak szegényércek fordultak elő.

²⁾ Hauer u. Stache: Geologie Siebenbürgens, Wien 1863. 228. 1.

Weisz Tádénál ¹⁾ pedig azt találjuk, hogy a kazanesdi bányát gyöngye jövedelmezősége miatt a *kincstár* a XIX. század elején abbahagyta.

Primicsnek a Csetrás hegységről írott nagy munkájában a *nyavalyásfalvi* rézbányáról olvastam említést. Primics azt is megjegyzi, hogy itt a kristályos palában pyrit és chalkopyrit oly bőven van, hogy ezelőtt jövedelmező bányászat nyomai ma is láthatók.²⁾

S végül *Nagyágról* sem szabad megfeledkeznünk, melynek régebbi kimutatásaiban — ha csak csekély mennyiségben is — mindég szerepel a réz is.

* * *

Mindenképen csak vázlatot nyújthattam; de nem is volt más célom. Legfőlebb ennek révén újra ráirányítani a közfigyelmet a hunyadmegyei s főként dévai rézbányászatra, melynek jövőjét — a közölt történelmi tanúságok ellenére is — igen biztatónak látom!

Dr. Gaál István.

¹⁾ Weisz Tádé : Az erdélyrészi bányászat rövid ismertetése. (Földt. Int. Évk. IX. köt.) Bpest, 1891.

²⁾ Primics Gy. dr. : A Csetrás hegység geológiája és ércfelérei. Budapest, 1896. 28. 1.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Dr. Schafarzik Ferenc: Nyíresfalva és Vaspatak környékének geológiai viszonyai Hunyadmegyében.

(Földtani Int. évi jelent. 1907-ről. Budapest, 1909. 69—80. l.)

A szerzőtől földtanilag térképezett vidékre Váma-Márga, Bauczár, Zajkány, Paucsinesd, Pojén, Stej, Demsus, Nagy- és Kis-Csula, Rekettyefalva, Vaspatak és Nyíresfalva községek határai estek; ez a terület tehát nagyjából a Pojána Ruszka hegység DK-i részét alkotja. A földtani fölépítésben résztvevő képződmények legnagyobb részben kristályos palák, melyekre a hegység szélein többféle felső-kréta korú réteg települt, ezekre pedig miocén üledékek rakódtak. Az erupciós képződmények közül a gránit és különböző porfiritek vannak kinyomozva.

Ezek közül minket legelső sorban a kristályos palák, illetve a Vaspatak mellett bennök előforduló *mágnes-vasérc* telepek és lencsék érdekelnek, melyeknek keletkezését és előfordulási viszonyait igen érdekesen világítja meg a szerző.

A Vaspatak környéki mágnes-vaskő előfordulások már régibb idő óta ismeretesek. Szerző szerint a múlt században a Mader-spach családnak egy kis vasolvasztója is létezett itt; ma már úgy ennék, mint a táróknak és utaknak is alig van valami nyomuk. Az itteni vasbányászatot azért is emeljük ki, mert Veress dr. Évkönyvünk előző füzetében »Hunyadmegye bányászatának múltja« című értekezésében nem említi. Napjainkban a kincstár foglalta le ezeket a vasércet, s ezeket a lencsés előfordulás következtében magnetometerrel fogja nyomoztatni.

A szóban levő területen a jelentéktelen *szénnyomokon* kívül a nagy mennyiségű *földpátot* emeli ki a szerző, melyet porcellán- és kőedény-gyárakban igen jól föl lehetne használni.

Gaál dr.

Szabó Imre: Dévai székely-csángók házi-ipara.

(M. N. Múzeum néprajzi oszt. Értesítője, X. évf. Budapest, 1909. 180—189. l.)

A csángók még mindig ragaszkodnak háziszőtteseikhez, s így megfelelő mennyiségben termelik a kendert. Ennek földolgozásában aztán legfőként a háznép női tagjainak van fontos szerepük. Néprajzi szempontból a »fonó« a földolgozás menetének egyik közismert fontos állomása. Szabó cikkében azonban legérdekesebb a fonó-szövő szerszámok leírása, melynek értékét nagyban emelik Kállainak ezeket a szerszámokat ábrázoló mesteri tökéletességű rajzai. Ezeken kívül 7 fénykép díszíti a cikket, bemutattva néhány csinos házi-szőttest és varrottast is.

Gaál dr.

Dr. Gaál István: A marosvölgyi harmadidőszaki sóagyag Déva melletti előfordulásáról.

(Földt. Közl. XXXIX. köt. Bpest, 1909. 319—338. l. 3 ábrával.)

A dévai konyhasós forrás és sókivirágzás addig vitás kérdésének eldöntését tűzte ki feladatául a szerző. A vita historikumából kitűnik, hogy míg Hauer és Stache is sejtették már ennek a sónak üledékes származását, addig a részletes fölvevő geológus, Halaváts Gyula a Várhegy vulkánikus utóhatásaival hozta összefüggésbe; ezt a nézetet Pálffy dr. főgeológus is osztotta. Szerzőnek — a dévai ivóvíz érdekében foganatosított talajfúrásokkal s egy aknamélyítéssel kapcsolatban — sikerült kétségen kívül kimutatnia, hogy az itteni altalajban ugyanaz a tengeri sóagyag található, mely a hazai konyhasó tömzsökkel van szerves kapcsolatban.

Kuzsilla P.

Dé. Gaál István: Közép-miocén korszakú sótelep foszlányai Hunyadmegyében.

(Bányász.- és Koh. Lapok. Bpest, 1909. évf. II. köt. — 683—690. l. 2 rajzzal.)

Miután a dévai konyhasó kérdésének vitája a B. és K. Lapokban folyt le, szerző főntebb ösmertetett cikkét némi változtatással, illetve néhány újabb adattal bővítve itt is közölte. Ebben találjuk ugyanis a dévai és harói sósvizek új, teljes chemiai elemzését, valamint a harói (eddig az irodalomban ismeretlen) sósforrás földtani szelvényét is.

Kuzsilla P.

Zsemley Oszkár: Adatok Hunyad- és Zarándmegye bányáinak állapotához 1815—1817-ben.

(Bányász. és Koh. Lapok. 1910. évf. II. köt. — 223—231. l.)

Rövid cikkében a szerző azokat a szakvéleményeket ösmerteti, melyeket az erdélyi kincstár 1816 okt. 31-én kelt fölhívására a hunyad- és zarándmegyei kincstári művek és bányák vezetői

terjesztettek elő arra a kérdésre: vajjon a dévai uradalomnak a kincstári bányászathoz való bekebelezése lendítene-e a kincstári műveken, melyek közül ez időben komoly üzemi zavarok mutatkoztak, sőt itt-ott az üzem meg is akadt? Érdekes, hogy úgy a vajdahunyadi, csernai, mint a kőrösbányai, kazanesdi, brádi, boicai és nagyági művek is a dévai uradalomtól várják boldogulásukat, mert ebben van meg kellő mennyiségben az a fa, élelmszer és munkaerő anyag, melyre okvetlenül szükségük van. Emellett még számos aprólékos, de a megyei bányászat multjával foglalkozó számára érdekes adat van ebben a kis közleményben.

Gaál dr.

Dr. Beluleszkó Sándor: Erdőhátsági ruhaékszerek.

(M. N. Múzeum néprajzi oszt. Értesítője. XI. évf. Bpest. 1910. 98—102. l.)

Bevezetésül kiemeli a szerző, hogy a Hunyadmegyei Erdőhátság néprajzi specialitása a ruhaékszerek. A legegyszerűbbek a derékövön alkalmazott ólompikkelyek, porcellángombok, csattok és préselt pléhgombok. S míg ezeket az erdőháti községek egyikében (Bunyilán) készítik, a nagyobb övdísz számba menő sárgaréz gyűrűket és kulcsokat krassó-szörényi cigány-kovácsok csinálják. Az ólompikkelyek és csattok készítmódja is ösmertetve van, melynek kapcsán kitűnik, hogy ez világos prehisztorikus vonatkozásokat árul el. A cikket egy fénynyomatú tábla 12 rajza élénkíti.

Gaál dr.

Schmidt Tibolt: A turkajárás Hunyadmegyében.

(M. N. Múz. népr. oszt. Ért. XI. évf. 1910. 102—117. l. 8 fényképpel.)

Igen érdekes leírása a turkajárás kivesző szokásának. A szomszédos vidékekkel való összehasonlításból az is kitűnik, hogy manapság éppen Hunyadmegyében van meg legteljesebb alakjában, mert míg másutt minden házban ugyanazt a verset mondják, Bózesen és környékén több kolindájuk van. Szerző kilenc kolin-dát jegyzett föl s ezek sok érdekes vonását emeli ki.

Gaál dr.

HIVATALOS ÉRTESITŐ.

Választmányi ülések.

I.

Igazgató választmányunk 1909. év október hó 22-én rendes ülést tartott *Pogány Béla* elnöklete alatt, a következő tárgysorozattal:

az 1909. évi brádi közgyűlés jegyzőkönyvének felolvasása és hitelesítése után titkár bemutatja a hivatalos iratokat, melyek közül fontosabbak: a Krassó-Szörény vármegyei Múzeumegylet csereviszonyba óhajt lépni a társulattal, amit a választmány elfogad. Továbbá a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége 790/1909. sz. a. tudatja, hogy a társulat dévai Múzeuma ki van téve annak a veszélynek, hogy hajlék nélkül marad. A Magna Curiát a kir. pénzügyminiszter egyelőre nem bocsátja át muzeális célokra, a Társulat a maga erejéből bérelni nem képes megfelelő helyiséget a múzeum számára. Ezért felhívja a Társulatot, hogy a múzeumi tárgyak elhelyezéséről sürgősen intézkedjék s a múzeum helyiségének ügyét valami módon oldja meg, annál is inkább, mert Lónyai Margit grófnő által 2000 koronáért a Főfelügyelőségnek megvételre felajánlott 50 drb római kőemléket valamelyik múzeumba kell utalni. Mivel a régiségek első sorban a dévai múzeumot illetik, a Főfelügyelőség azt az ajánlatot teszi, hogy az érdekelt közönség a vételár felét fedezze, miről a Főfelügyelőség 1 hónapon belül értesítendő.

A választmány a következőket határozza: Minthogy a jelenlevő városi polgármester kijelenti, hogy tudomása szerint 1911-ben megkezdik a pénzügyi palota építését, tehát a közbeeső időre kell csak a múzeum elhelyezéséről gondoskodni, elhatározza, hogy Göllner Károly, Kontz Domokos, Wanka Béla, Mailand Oszkár, Tarján Kristóf vál. tagokból álló bizottságra bízza a múzeum kérdésének elintézését, annál is inkább, mert az ülésen sok új terv merült fel s a választmány alkalmas bérházat nem igen tud ajánlani.

A Lónyai Margit grófnő régi kövei megvételéhez 400 koronával

járul hozzá a társulat, 400 koronát kér a vármegyétől és 200 koronát a várostól.

Czirbesz Dezső r. tag kilép a tagok sorából, Ember István dr. pedig belép 1910. január 1-től.

A választmány törölteti dr. Hermann Antal tagdíjhátralékát.

Göllner Károly vál. tag jelenti, hogy a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetségének idei nagyenyedi kongresszusán Fáy Béla elnökkel együtt képviselték a társulatot.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárta.

II.

Igazgató választmányunk 1910. évi január hó 19-én rendes ülést tartott *Pogány Béla* elnöklete alatt, a következő tárgysorozattal:

az 1909. okt. 22-iki választmányi ülés jegyzőkönyvének felolvasása és hitelesítése után titkár bemutatja a hivatalos iratokat.

Tarján Kristóf titkár és Szegedy Dezső könyv- és levéltáros átvették hivatalaikat, az erről szóló jegyzőkönyvek tudomásul vétetnek.

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége megküldte a farkadini régiségek vételárához a Társulattól befizetett 1000 koronáról szóló nyugtát.

Az E. M. K. E. 1909. nov. 17-iki közgyűlésén a Társulatot dr. Veress Endre tiszteleti tag képviselte.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet 1909. nov. 23-án tartott 50 éves jubileumán a Társulatot dr. Márki Sándor egyet. tanár tisz. tag. képviselte.

Tagok sorából kilép: Halaváts Gyula, Gaál János és gróf Teleki Károly.

A városi tanács értesít, hogy a 200 koronát megszavazták a régiségek vételárához való hozzájárulás címén.

Ifj. Lázár Farkas főszolgabíró indítványozza, hogy a magyar nemesi családokról törzskönyv szerkesztessék a közigazgatási tényezők közreműködésének igénybevételével.

Többek hozzászólása után elhatározza a választmány, hogy felkéri indítványozót az indítvány részletezett kidolgozására, a végrehajtási módok tervének meghatározásával.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárta.

III.

Igazgató választmányunk 1910. évi május hó 6-án rendes ülést tartott *Pogány Béla* elnöklete alatt, a következő tárgysorozattal:

Az 1910. január 19-iki ülés jegyzőkönyvének hitelesítése után titkár bemutatja a hivatalos iratokat.

Petrozsényi takarékpénztár 100 koronát adott a társulatnak, ezt a választmány köszönettel tudomásul veszi.

Kolozsvári unitárius egyház kéri a társulatot, engedje meg, hogy egy Dávid Ferenc emlékét hirdető márványtáblát helyezzenek el a vár egyik fülkéjében.

A választmány az engedélyt megadja, de mivel tanácsot is kér az egyház, ajánlja, hogy alkalmasabb helyet keressenek az emléktábla részére, mert a jelzett hely nehezen hozzáférhető és eldugott hely.

A múzeumépület tatarozásának intézésével a muzeumigazgatót bízta meg a választmány.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárta.

IV.

Igazgató választmányunk 1910. évi június hó 27-én rendes ülést tartott *Pogány Béla* elnöklete alatt, a következő tárgysorozattal:

Az 1910. május 6-iki ülés jegyzőkönyvének hitelesítése után titkár bemutatja a hivatalos iratokat.

A Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége jóváhagyja az 1906. évi 400 kor. néprajzi államsegély elszámolását és az 1907. évit kéri be.

Az alispáni hivatal értesít, hogy a 400 koronát a farkadini régi-ségek megvételéhez való hozzájárulás fejében kiutalja.

A választmány elhatározza, hogy a folyó évi rendes közgyűlést Vajdahunyadon, szeptember II. felében fogja megtartani.

A Dávid Ferenc emlékünnepevényen a Társulat részt vesz és az elnökség átveszi az emlékművet megőrzés végett.

Múzeum-igazgató jelenti, hogy a múzeum tatarozását nagyrészen elvégeztette és 164 koronáról szóló költségvetést mutat be. A választmány tudomásul veszi.

Rendes tagokúl ajánlatnak 1910. évi január 1-től: Jassenovits István ny. kir. törv. bíró (ajánlja Beke Ferenc), Sarudy Ottó áll. tanító-képezdei igazgató, ifj. Pietsch Lajos vármegyei aljegyző.

A várba felvezető lépcsők javítására felkéri a választmány a várbizottsági elnököt s kéri, hogy a 150—200 kor. költséget a vársétány alapból fedezze, ha ebből nem telnék, akkor a társulat pénztára előlegezi.

Szabó Imre jelenti, hogy a vár történetét megírta a társulat meg-

bízásából. A társulat a munkát Szabó Imre szerzői neve alatt, mint a társulat kiadványát adja ki. A mű 2 ívre terjed, 11 illusztrációval és 7 kisebb képpel, 1329 kor. a költség. 1300 magyar, 500 német és 200 angol példányt nyomtat a társulat, melyeket példányonként 1 koronáért árúsít.

A tiszta jövedelemből 50°/o-ot Szabó Imrének ajánl fel a választmány, a II. kiadást pedig egészen átengedi a szerzőnek.

Az 1329 kor. költségből hirdetés árán megtérül bizonyos összeg, úgy, hogy 1000 korona fedezetéről kell gondoskodni csak, ebből 500 koronát a társulat, 500 koronát az unitárius egyház fedez.

A választmány megvesz egy Lar szobrot 40 koronáért.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárta.

V.

Igazgató választmányunk 1910. évi szept. hó 6-án rendes ülést tartott Fáy Béla elnöklete alatt, a következő tárgysorozattal:

Az 1910. június 27-iki ülés jegyzőkönyvének hitelesítése után titkár javasolja, hogy az 1910. évi közgyűlést szeptember 18-án tartsa a társulat Vajdahunyadon. A közgyűlésre Mailand Oszkár múz. igazgató jelentése szerint felolvasásokat ígértek: Veress Endre dr., Balázs Béla és Krenner Miklós dr. A választmány tudomásul veszi és a közgyűlést 1910. szept. 18-án délelőtt 10 órára tűzi ki.

Fáy Béla elnök jelenti, hogy részt vett több taggal a Dávid Ferenc ünnepélyen és az emlékművet átvette gondozás végett.

Hajduczky József jelenti, hogy a várlépcsőt Létay Gyula erdőmérnök úr kijavíttatta és a költség 205.70 kor.

A választmány kiutalja a 205 korona 70 fillér költséget oly feltétellel, hogy ha a vársétány alapnak pénze lesz, visszatéríti.

Mailand Oszkár múz. igazgató ajánlja, hogy tartsák ébren a közönség érdeklődését a vársétány iránt, hirlapilag tájékoztassák a fenntartás költséges voltáról és szólítsuk fel adakozásra.

Szabó Imre jelenti, hogy a vár története elkészült; »Déva vára« cím alatt 1300 magyar példányban került sajtó alá. 700 német példány hasznavehetetlen. A választmány a szerző kiadásai megvizsgálására Mallász József és Székely Mózes vál. tagokat küldi ki.

Rendes tagokul ajánlja Mallász József vál. tag: Létay Gyula erdőmérnököt és dr. Török Arthur bányaeorvost.

Wanka Béla vál. tag kilép.

Kuzaila Péter pénztáros, nagy elfoglaltságára való tekintettel, lemond a pénztárosi tisztségről, helyébe ideiglenes pénztárnokul Balázs Bélát kéri fel a választmány és a pénztár megvizsgálására és átadásának eszközzésére Göllner Károly és Mallász József választmányi tagokat kéri fel.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárta.

TÁRSULATI NÉVKÖNYV

1910. év végén.

Tisztikar:

ELNÖK:

FÁY BÉLA r. és vál. tag, cs. és kir. kamarás, nagybirtokos. Lakóhelye: Dédács, up. Piski.

ALELNÖK:

POGÁNY BÉLA r. és vál. tag, Hunyadvármegye alispánja. Lakóhelye: Déva.

TITKÁR:

TARJÁN KRISTÓF r. és vál. tag, állami főreáliskolai tanár. Lakóhelye: Déva.

SEGÉDTITKÁR:

BOTTYÁN JÓZSEF r. és vál. tag, állami főreáliskolai tanár. Lakóhelye: Déva.

MÚZEUMIGAZGATÓ:

MAILAND OSZKÁR r. és vál. tag, állami főreáliskolai tanár. Lakóhelye: Déva.

KÖNYV- ÉS LEVÉLTÁROS:

SZEGEDY DEZSŐ r. és vál. tag, állami főreálisk. tanár. Lakóhelye: Déva.

VÁRBIZOTTSÁGI ELNÖK.

HAJDUCZKY JÓZSEF r. és vál. tag, nyug. áll. főreáliskolai tanár, a Dévai Takarékpénztár igazgatója. Lakóhelye: Déva.

ÜGYÉSZ:

Dr. LEITNER MIHÁLY r. és vál. tag, köz- és váltóügyvéd. Lakóhelye: Déva.

PÉNZTÁROS:

BALÁZS BÉLA r. és vál. tag, állami tanítóképző-intézeti tanár. Lakóhelye: Déva.

Igazgató-választmány:

Dévaiak: dr. Apáthy Árpád, Balog Gyula, Beke Ferenc, Borostyány Béláné, Csulay Lajos, Dénes Károly, dr. Gaál István, Göllner Károly, Kontz Domokos, Kuzaila Péter, Létay Gyula, Mallász József Pais Elek, dr. Pap Domokos, Sarudy Ottó, Schneider József, Szabó Imre, Szeles Henrik, Székely Mózes, Szirtes Henrik.

Nem dévaiak: Balogh József Szászváros, Benkő András Brád, Brády Albert Brád, dr. Buchrucker Leonhard Brád, Buczek József, Vajdahunyd, Buda Imre Petrozsény, Fekete Károly Hátszeg, dr. Görög Ferenc Szászváros, Heinrich Viktor Petrozsény, Krasznay Olivér Brád, dr. Kristóf György Szászváros, Lányi Róbert Vajdahunyd, ifj. Lázár Farkas Körsbánya, Péterffy Béla Petrozsény, Péterffy Márton Kolozsvár, dr. Strauss Árpád Vajdahunyd.

Tiszteleti tagok:

Tiszteleti alelnök: Réthi Lajos királyi tanácsos (1906)* Budapest.

Tiszteleti múzeumigazgató: Téglás Gábor c. főigazgató (1903) Budapest.

Dr. Amlacher Albert ág. ev. lelkész (1904) Romosz.

Gr. Apponyi Albert v. b. t. t. (1906) Budapest.

5 Dr. Berzeviczy Albert v. b. t. t., Magyar Tud. Akadémia elnöke (1905) Budapest.

Gr. Csáky Albin v. b. t. t. (1891) Szepesmindszent.

Dr. Csánki Dezső orsz. levéltáros (1887) Budapest.

Fraknoi Vilmos arbei vál. püspök, a Múzeumok és Könyvt. Orsz. Főfelügyelője (1881) Budapest.

Dr. Hampel József udvari tanácsos, egyetemi tanár (1883) Bpest.

10 Dr. Keller Ottó egyetemi tanár (1897) Prága.

Gróf Mailáth Gusztáv Károly v. b. t. t., erdélyi róm. kath. püspök (1897) Gyulafehérvár.

Mara László főispán (1910) Déva.

Dr. Márki Sándor egyetemi tanár (1895) Kolozsvár.

Dr. Moldován Gergely egyet. tanár (1909) Kolozsvár.

15 Dr. Posta Béla egyet. tanár (1909) Kolozsvár.

* A zárójelben közölt év jelzi a közgyűlést, melyen az illető megválasztatott.

- Szalay Imre, Ferencz József-rend lovagja, Nemzeti Múzeum igazgatója, miniszteri tanácsos (1905) Budapest.
 Dr. Szádeczky Lajos egyetemi tanár (1895) Kolozsvár.
 Dr. Veress Endre tanár, történetíró (1905) Kolozsvár.
 Dr. Wertner Mór orvos, történetíró (1900) Párkány.
 20 Dr. Wlassics Gyula v. b. t. t. közigazgatási bíróság elnöke (1897) Budapest.
 Dr. Zimmermann Ferenc városi levéltáros (1897) Nagyszeben.
 Dr. Zsilinszky Mihály v. b. t. t., ny. államtitkár (1897) Budapest.
 Összesen : 22

Elhalálozott tiszteleti tagok:

- Dr. Arányi Lajos egyetemi tanár † Budapest.
 Barabás Miklós festőművész † Budapest.
 Baritiu György történetíró † Nagyszeben.
 Dr. Benndorf Ottó egyetemi tanár † Bécs.
 5 Dr. Császka György kalocsai érsek † Kalocsa.
 Deák Farkas történetíró † Marosvásárhely.
 Dr. Finály Henrik egyetemi tanár † Kolozsvár.
 Dr. Haynald Lajos kalocsai érsek † Kalocsa.
 Dr. Henszlmann Imre egyetemi tanár † Budapest.
 10 Ipolyi Arnold román. kath. püspök † Nagyvárad.
 Dr. Jung Gyula egyetemi tanár † Prága.
 Dr. Kövály László történetíró † Kolozsvár.
 Gróf Kuun Géza tiszteleti elnök, történetíró † Budapest
 Lönhart Ferenc erdélyi román. kath. püspök † Gyulafehérvár.
 15 Ormos Zsigmond ny. főispán † Temesvár.
 Dr. Pauler Gyula orsz. levéltári igazgató, történetíró † Budapest.
 Pogány György főispán † Déva.
 Dr. Pulszky Ferenc Nemzeti Múzeumi igazgató † Budapest
 Pulszky Károly műtörténetíró † Ausztráliában.
 20 Rómer Flóris egyetemi tanár † Nagyvárad.
 Salamon Ferenc egyetemi tanár † Budapest.
 Dr. Sólyom-Fekete Ferenc ny. törvényszéki elnök † Déva.
 Szabó Károly egyetemi tanár † Kolozsvár.
 Gróf Szécsen Antal történetíró † Bécs.
 25 Dr. Szilágyi Sándor történetíró † Budapest.

Dr. Teutsch Gy. Dániel ág. ev. püspök † Nagyszeben.

Dr. Thaly Kálmán orsz. gyűlési képviselő, történetíró † Budapest.

Dr. Torma Károly egyetemi tanár † Porto d'Anzio

Dr. Torma Zsófia író † Szászváros.

39 Trefort Ágoston vallás- és közokt. miniszter † Budapest.

Összesen: 30.

Alapító tagok:

I. Élők:

	Ő Felsége I. Ferencz József dicső királyunk	1887	200	kor.	b*
**	<i>Bágya Farkas</i> földbirtokos Lőcse . . .	1880	100	»	k.
	<i>Bágya Zsigmond</i> ny. főszolgabíró Nagyenyed	1880	100	»	b.
	Beke Ferenc földbirtokos Déva	1895	100	»	b.
5	<i>Benedikty József</i> földbirtokos Vajdahunyad	1880	100	»	k.
	Báró Bornemisza Tivadarné Marosillye . . .	1891	100	»	b.
	<i>Buda Ádám</i> földbirtokos Rea, up. Hátszeg	1880	100	»	k.
	Dévai Hitelbank	1885	100	»	b.
	Dévai Nemzeti Kaszinó	1885	100	»	b.
10	Emich Gusztáv kir. asztalnök Budapest . . .	1883	100	»	k.
	Földváry Alexandrin	1910	100	»	k.
	<i>Gergelyfy Tamás</i> magánzó Déva	1880	100	»	b.
	<i>Hollaki Imre</i> földbirtokos Acsuva (Aradm.)	1880	100	»	b.
	Báró Horváth Ödönné Alvinc	1883	100	»	b.
15	Gr. Horváth Tholdy Lajosné Ádámos (Kiskü- küllőmegye)	1885	100	»	k.
	<i>Hunyadm. Első Takarékpénztár</i> Hátszeg	1880	100	»	b.
	Inkey Béla földbirtokos Óraljaboldogfalva . .	1886	100	»	k.
	Ifj. br. <i>Jósika Lajos</i> Tihó (Szilágym.) . . .	1880	100	»	b.
	Ifj. br. <i>Jósika Lajosné</i> Kolozsvár	1886	100	»	b.
20	<i>Br. Jósika Samu</i> Kolozsvár	1880	100	»	b.
	Br. Kemény József Marosnémeti	1902	100	»	b.
	Dr. Krenner Miklós áll. főreálisk. tanár Arad	1901	100	»	b.
	Kolozsvári Nemzeti Kaszinó	1885	100	»	b.
	Gróf Kuun Gézáne Kolozsvár	1885	100	»	b.

* A név utáni évszám a belépés évét, az azutáni szám az alapítvány összegét a »b« betű a befizetést, a »k« betű az alapítvány kamatjának fizetését jelzi.

** A *düllbetűvel* szedett tagok Társulatunknak alapítása óta tagjai.

25	Gróf Lázár Jenő	1910	100	kor.	k.
	Cs. Lázár László földbirtokos Lapusnyak	1880	100	»	b.
	Gróf Lónyay Gábor Deregyő	1885	100	»	b.
	Gróf Lónyay Menyhértne	1910	100	»	k.
	Maderspach Viktor	1910	100	»	b.
30	Gróf Mailáth Gusztáv Károly erd. róm. kath. püspök Gyulafehérvár	1897	200	»	b.
	Moldován Demeter	1910	100	»	b.
	<i>Br. Nopcsa Elek</i> Hátszeg	1880	100	»	b.
	Petrozsény és Livazény községek	1886	100	»	k.
	<i>Pogány Károly</i> ny. főispán Lugos	1880	100	»	b.
35	<i>Rudai 12 apostol bányatársaság</i> Brád	1880	100	»	b.
	Báró Szentkereszty György Hosszúaszó	1892	100	»	b.
	<i>Szereday Aladár</i> földbirtokos Szentmihály	1880	100	»	k.
	<i>Salgótarjáni Köszénbánya r.-t.</i> Petrozsény	1880	100	»	b.
	Gróf Teleki Samu Sáromberke	1883	100	»	b.
40	Téglás Gábor c. főigazgató Budapest	1885	100	»	b.
	<i>Török Árpád</i> főszolgabíró Puj	1880	100	»	k.
	Gr. Wass Ármin cs. és kir. konzul Guraszáda	1905	100	»	b.
	Gr. Wass Otília Kolozsvár	1883	100	»	b.

Összesen : 43.

II. Meghaltak.

	Alsó Elekné Déva	1883	100	kor.	b.
	Báró Apor Károly	1884	100	»	k.
	Dr. Arányi Lajos egyetemi tanár Budapest	1887	100	»	b.
	Barcsay Béla földbirtokos Déva	1880	100	»	b.
5	Barcsay Lászlóné Déva	1883	100	»	b.
	Bágya Károly Fehérvíz	1880	100	»	b.
	Bernád Miklós kir. közjegyző Hátszeg	1880	100	»	b.
	Benedikty Lajos	1895	100	»	b.
	Gróf Bethlen Miklós Nagybecskerek	1898	200	»	b.
10	Báró Bornemisza Tivadar	1880	100	»	b.
	Buda Elek	1880	100	»	k.
	Csongrády Kálmánné Vesződ	1898	100	»	b.
	L. Gyárfás Ferenc	1880	100	»	b.
	Dr. Haynald Lajos kalocsai érsek	1883	200	»	b.

15	Gróf Horváth Tholdy Lajos Ádamos	1880	100	kor.	b.
	Báró Jósika Géza Branyicska	1880	100	»	b.
	Báró Jósika János Lemberg	1884	100	»	b.
	Báró Jósika Lajos Kolozsvár	1880	100	»	b.
	Báró Jósika Leó Zsibó	1880	100	»	b.
20	Báró Jósika Pepi	1885	100	»	b.
	Kendeffy Sámuel	1880	100	»	b.
	Kenderessy Ernő Déva	1885	100	»	b.
	Kolumbán Samu Budapest	1905	100	»	b.
	Kövény László Kolozsvár	1899	100	»	b.
25	Kun Róbert Déva	1889	100	»	b.
	Gróf Kuun Géza Marosnémeti	1880	2200	»	b.
	Gróf Kuun Kocsárd Algyógy	1880	100	»	b.
	Lázár Pál Oszkár Lapusnyak	1880	100	»	b.
	Lönhardt Ferenc Gyulafehérvár	1884	200	»	b.
30	Nemes János Kolozsvár	1891	100	»	b.
	Báró Orbán Balázs	1887	100	»	b.
	Pogány Ádám Déva	1860	100	»	b.
	Pogány György Déva	1880	100	»	b.
	Báró Radák Ádámné Mikeszásza	1885	100	»	b.
35	Dr. Sólyom-Fekete Ferenc Déva	1980	100	»	b.
	Szentiványi Gáborné Marossolymos	1880	100	»	b.
	Gróf Teleki Domokosné Kolozsvár	1893	100	»	b.
	Dr. Torma Zsófia Szászváros	1880	100	»	b.
	Báró Wesselényi Istvánné Kolozsvár	1887	100	»	b.

Összesen : 39.

Évdíjas rendes tagok:

Dr. Apáthy Árpád megyei főügyész Déva 98.	Balázs Árpád máv. felügyelő Déva 97.
Apáthy László kir. táblabíró Budapest 80.	Balkányi Ernő főgimn. tanár Fiume.
Állami leányiskola Déva 905.	Balog Géza kereskedő Déva 908.
Auer Imre főkönyvelő Brád 910.	Balog Gyula bankigazg. Déva 87.
5 Baczó Mózes ref. lelkész Szász- város 908.	10 Balog József királyi táblabíró Szászváros 80.

- Dr. Balog Pál* vm. tiszti főorvos Déva 80.
- Barcsay Gábor földbirt. Csóra 83.
- Barcsay Lajos* földb. Déva 80.
- Barcsay Adorján tb. alj. Déva 907.
- 15 Barna Bertalan kir. keresk.-ügyi min. mérnök Bpest 901.
- Bartha Árpád kórházi gondnok Körösbánya 99.
- Barthos Indár főgimn. tanár Budapest.
- Dr. Barthos Kálmán ref. főgimn. tanár Budapest 908.
- Dr. Batternay Károly ügyvéd Körösbánya 910.
- 20 Ludányi Bay Ilona Csaroda (Beregmege) 900.
- Báncs Emil m. kir. postafelügyelő Déva 907.
- Benkő András tanfelügy. Brád 905.
- Biró Kálmán kir. törvénzéki bíró Budapest 89.
- Bitai Béla ref. lelkész Déva 907.
- 25 Blaschek Aladár főmérnök Vulkán 908.
- Blum Zsigmond nagykereskedő Déva 901.
- Bocsáth Mihály körjegyző Livazény 908.
- Boér Mihály jár. számvevő Körösbánya 910.
- Borbátviz község 905.
- 30 Ifj. Bordeaux Pál p. ü. tisztviselő Nagyszőlős 907.
- Br. Bornemisza Lipót földbirt. Marosillye 907.
- Borostyány Béla áll. főrealisk. tanár Déva 87.
- Bors Emil bankigazg. Déva 908.
- Brassován Ferenc földbirtokos Hondol 95.
- 35 Bratán János megyei főlevéltáros Déva 906.
- Ifj. Brády Albert földb. Brád 92.
- Brády Árpád földbirt. Brád 92.
- Brády Lipót* földbirt. Brád 80.
- Brázovay Elekné Brázova 85.
- 40 Dr. Buchrucker Leonhard bányaigazgató Brád 910.
- Buczek József vasgyári főnök Vajdahunyad 910.
- Buda Imre takp. pénztáros Petroszény 98.
- Buda Károly* főszolgabíró Oláh-brette 80.
- Buda Lajos földbirtokos Oláh-brette 905.
- 45 B. Szabó István kórházi gondnok Déva 908.
- Clauder Kálmán fűrészgári igazgató Petrilla 908.
- Csernovics Mihály földbirtokos Zám 95.
- Csulay Lajos várm. főjegyző Déva 900.
- Csűrös Imre m. levéltáros 98.
- 50 Demián Vazul gör. kel. esperes, orsz. gy. képviselő Brád 83.
- Derzsi Ödön áll. főgimn. tanár Szentes 907.
- Dénes Károly kir. tanfelügyelő Déva 906.
- Dévai állami főrealiskola tanári könyvtára 97.
- Dévai áll. főrealiskola »Salamon Ferenc« önképzőköre 97.

- 55 Dr. Diósi Sámuel főrabbi Déva 97.
Dózsa Dénes ny. ref. főgimn. tanár Szászváros 880.
Dr. Ember István főgimn. tanár Petrozsény 910.
Englisch Béla vendéglős Temesvár 902.
Eperjessy István szolgabíró Púj 98.
- 60 Dr. Erdélyi István orvos Szászváros 99.
Dr. Erdélyi Pál egyet. könyvt. ig. Kolozsvár 910.
Erdős László m. kir. állatorvos Petrozsény 908.
Gróf Esterházy Miguel Kolozsvár 90.
Dr. Farkas Béla kir. közjegyző Déva 97.
- 65 Fekete Domokos pü. őri biztos Boicza 910.
Fekete Károly főszolgabíró Hátzeg 99.
Ferenczrendi zárda Déva 908.
Ferenczi Gyula ref. lelkész Nagypestény 909.
Dr. Finály Gábor VII. ker. áll. főgimn. tanár.
- 70 Fodor Gyula főszolgabíró Szászváros 96.
Frank Viktor kereskedő Déva 908.
Fritz Károly mérnök Petrozsény 907.
Dr. Gaál István áll. főreáliskolai tanár Déva 902.
Gábor Péter járási írnok Púj 907.
- 75 Göllner Károly áll. főreáliskolai igazgató Déva 903.
Dr. Görög Ferenc ref. főgimn. tanár Szászváros 905.
Báró Györffy Sámuel Budapest 908.
Hadik Béla áll. főreálisk. tanár Szeged 901.
Hahn Károly Alsótelek 96.
Hajtman Pál m. kir. áll. tanítóképzőint. tanár Déva 906.
Dr. Halmos Bruno ügyvéd Petrozsény 908.
Dr. Haragos Ádám ügyvéd Déva 907.
Heinrich Viktor bányagondnok Petrozsény 907.
Heves György áll. tanítók. int. tanár Déva 906.
- 85 *Hirsch Adolf* keresk. Déva 80.
Dr. Hodinka Antal kir. jogakadémiai tanár Pozsony 901.
Hollaki Arthur földb. Budapest 80.
Holicska Imre mérn. 906.
Holtzer Ferenc kereskedő Déva 908.
Hondol község 95.
Dr. Horváth Kamilló ügyvéd Déva 908.
Huszth Aladár bányamérnök Petrilla 908.
Jakab János áll. főgimn. tanár Pancsova 907.
Janza Vazul főszolgabíró Petrozsény 908.
- 95 Jaszenovics István ny. tvsz. bíró Déva 910.
Jánó Béla ref. koll. tanár Szászváros 909.

- Br. Jósika Samuné Kolozsvár 81.
 Kassián Sándor körjegyző Lupény 908.
 Kenderessy Árpád földbirtokos Déva 905.
- 100 Kiss Sándor olajgyáros Kolozsvár 99.
 Klein Jakab körjegyző Urikány 1908.
Kohn Jónás kereskedő Marosillye 80.
 Kontz Domokos polgármester Déva 99.
 Kovordányi János máv. főmérnök Körösbánya 99.
- 105 Kozma Mihály körjegyző Risculica 99.
Dr. Körmendy Gyula orvos 125 Brád 80.
 Krasznay Olivér főszolgabíró Brád 92.
 Krausz Sándor körjegyző Vulkán 908.
 Dr. Kristóf György ref. főgimn. tanár Szászváros 905.
- 110 Krizkó Bohus bányaigazgató 130 Lupény 910.
 Kroll Gyula könyv- és papirkereskedő, könyvnyomdatulajdonos Déva 906.
 Dr. Kugel Dezső ügyvéd Brád 910.
 Kuzaila Péter tanítóképzőintézeti tanár Déva 910.
 Kugel Miksa szeszgyáros Brád 135 910.
- 115 Dr. Laufer Árpád ügyvédj. Déva 1908.
- Laufer Vilmos könyvnyomdatulajdonos Déva 906.
 Lányi Róbert vasgyári felügyelő Vajdahunyad 910.
László Zsigmond ref. lelkész Kisbarcsa 80.
 Ifj. Lázár Farkas főszolgabíró Körösbánya 90.
- 120 Létay Gyula erdőmérnök Déva 910.
 Lupényi állami iskola 98.
 Makray Aladár ny. árvaszéki ülnök Déva 98.
 Makray László földbirtokos Budapest 83.
 Mallás József járási számellenőr Déva 907.
 Manner Kálmán bányamérnök Brád 910.
 Marosvásárhelyi ref. kollegium könyvtára 98.
 Mátyásovszky József körjegyző Vulkán 95.
- Dr. Mende Manó orvos Déva 906.
 Mezőlivádia község 95.
- 130 Michalusz Sándor erdőfőmérnök Brád 910.
 Mikanesd község 95.
Miksa Imre földbirtokos Hadrév 80.
 Nalácz Ákos földbirtokos Nalácvád 82.
 Dr. Nábráczky Gyula ügyvéd Körösbánya 99.
 Dr. Neumann Manó ügyvéd Vajdahunyad 906.
 Nikolajevits Plátó főszolgabírói iktató Petrozsény 908.

- Nuszbaum József kereskedő Déva 1908.
- Dr. Oprisa Pál gimn. igazgató Brád 99.
- Orbán István mérnök Déva 908.
- 140 Orbán Lajos ref. főgimnáziumi tanár Szászváros 906.
- Pacher Alajos főkönyvelő Déva 908.
- Pais Elek áll. főreáliskolai tanár Déva 95.
- Paikert Henrik földbirtokos Sep-rős (Aradm.) 905.
- Pap Adolf földbirtokos Déva 99.
- 145 Dr. Pap Domokos kir. törvyszéki elnök Déva 900.
- Pataki László földbirtokos Bor-berek (up. Alvinc) 97.
- Peidl Imre áll. főgimn. tanár Szeged 907.
- Péterffy Béla főgimn. igazgató Petrozsény 910.
- Péterfi Márton áll. tanító Ko-lozsvár, Monostori út 111. 904.
- 150 Pietsch József körjegyző Fehér-viz 98.
- Pietsch Lajos földbirtokos Fe-hérviz 97.
- Ifj. Pietsch Lajos vm. alj. Déva 910.
- Pietsch Sándor határrendőrkapitány Nagyszeben 95.
- Piskii tisztviselő-olvasókör 82.
- 155 Priváry Géza áll. főgimn. tanár Budapest 907.
- Reform. főgimn. tanári könyvtár Bpest, IX., Lónyai-u. 4c. 908.
- Dr. Reisz Béla ügyvéd Vajda-Hunyad 906.
- Dr. Riebel Ármin ügyvédjelölt Vajdahunyad 906.
- Ruder Jenő ipartestületi titkár Petrozsény 908.
- Sarkadi Viktor vendéglős Déva 908.
- Sarudy Ottó tan. képző intézeti igazgató Déva 910.
- Schneider József áll. főreálisk. tanár Déva 908.
- Schusztér Sámuel díjnok Pet-rozsény 908.
- Sorbán István körjegyző Pet-rilla, up. Petrozsény 908.
- 165 Steinhausz Gyula ny. bányatanácsos Bpest 904.
- Dr. Strauss Árpád ügyvéd Vajdahunyad 906.
- Szabó Imre p. ü. számtiszt Déva 904.
- Szabó József* bányagondnok Alsótelek 80.
- Szabó Lajos körjegyző Brád 895.
- 170 Szalatsy Rezső tanítóképző-int. tanár Déva 906.
- Szalánczy Zoltán földbirtokos Lupény 906.
- Dr. Szász Iván kir. törvyszéki elnök Torda 90.
- Szászvárosi Takarékpénztár* 1880.
- Szászvárosi ág. ev. leányis-kola 98.
- 175 Szászvárosi Kun-kolleg. könyv-tára 98.
- Szeles Henrik áll. főreáliskolai tanár Déva 907.

- Szenes Béla takarékpénztári főkönyvelő Déva 908.
- Székely Mózes kir. erdőfelügyelő 190 Déva 906.
- Szirtes Henrik áll. főreáliskolai tanár Déva 900.
- 180 Szöcs F. Lajos angol uriszabó Déva 907.
- Sztroiny Román bányatanácsos Diósgyőr 904.
- Tarján Ödön áll. főreáliskolai tanár Zsolna 908,
- Gróf Teleki Gusztávné Brassó 195 1910.
- Gróf Teleki Györgyné Nalácvád 1881.
- 185 Téglás István kir. tanfelügyelő Torda 85.
- Gróf Thoroczkay Miklós orszgy. képviselő Kernyesd 86.
- Thoroczkay Vencel földbirto-
kos Guraszáda 95.
- Dr. Török Albert ny. főispán Székelyudvarhely 99.
- Dr. Török Arthur bányaeorvos
Kristyor 910.
- Ujvári Jenő épület- és butor-
asztalos Déva 907.
- Varga Ignác főreáliskolai tanár
Déva 1910.
- Vargha Lajos áll. főreáliskolai
tanár Déva 908.
- Várady Bertalan* ny. főszol-
gábiró Déva 80.
- Vellesz Jenő m. kir. vámszedő
Vulkán 910.
- Winkler Jakab vendéglős Déva
1907.
- Dr. Wilt György kir. tanfel-
ügyelő Nyiregyháza 98.
- Zám község 95.
- Br. Zeyk József Marosgombás
(up. Nagyenyed) 83.
- Zitron Simon társádapénztáros
Brád 910.
- Összesen : 199.

Nyugtatványozás.

Pénztárosságom óta a következők fizettek tagsági díjat:

Dr. Apáthy Árpád 3.—, Auer Imre (Brád) 6.—, Balázs Béla 1.50, Báncs Emil 1.50, Bitay Béla 1.50, Bay Ilona 6.—, Blum Zsigmond 3.—, Budapesti ref. főgimnázium tanári könyvtára 5.—, Csulay Lajos 1.50, Fränk Viktor 1.50, Göllner Károly 3.—, Hajtmann Pál 3.—, Holtzer Ferenc 1.50, Kontz Domokos 3.—, Krasznay Olivér 36.—, Kuzaila Péter 3.—, dr. Laufer Árpád 3.—, Laufer Vilmos 3.—, Nuszbaum József 3.—, Pogány Béla 4.50, dr. Pap Domokos 3.—, Szalatsy Rezső 3.—, Székely Mózes 3.—, Szt. Ferenc dévai rendháza 3.—, Vanka Béla 3.—, Zitron Simon (Brád) 6.— korona.

Beérkezett adomány: Dévai Iparosok Hitelszövetkezete 10 korona.

Köszönettel:

Balázs Béla,
pénztáros.

Tagsági díjak **BALÁZS BÉLA** pénztáros címére (Déva, Kereszt-utca 2. sz.) küldendők.

Értesítés.

A Dávid Ferenc emlékünnep alkalmából Társulatunk kiadta a dévai vár történetét. A szép kiállítású munkát, amely 11 fénynyomatú képpel van illusztrálva, *Szabó Imre* írta. Ára 1 korona. Megrendelhető *Szegedy Dezső* könyvtárosnál Déván.

KÉRELEM.

Társulatunk teljesen kifogyott VI. Évkönyvét szívesen kicseréljük Évkönyveink bármely eddigi kötetével. A példányokat tisztelettel kérjük a titkár címére küldeni. (Áll. főreáliskola.)

A »Hunyadvármegye« teljes évfolyamának összeállításán fáradozunk, tisztelettel kérjük t. tagtársainkat és Évkönyvünk olvasóközönségét, hogy az esetleg félretett fölösleges láppéldányokat Társulatunk könyvtárának adományozni szíveskedjenek.

A t. tagtársak használatára összeállítandó szakkönyvtár gyarapítására elfogadunk halotti jelentéseket, esküvői meghívókat, takarékpénztári zárószámadásokat, naptárakat, megyei nyomtatványokat pl. a megyei *Hivatalos Lapot* stb. térképeket s Erdély múltját tárgyaló műveket.
